

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
2 ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΣΗΜΕΡΑ 2

ΒΑΛΚΑΝΙΑ
ΚΑΙ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ
ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ
(12^ο - 17^ο ΑΙΩΝΕΣ)

Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου
που διοργανώθηκε τον Ιανουάριο του 1994 στο Ε.Ι.Ε.

ΑΘΗΝΑ 1998

ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ

THE NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH

2 BYZANTIUM TODAY 2

**THE BALKANS
AND THE EASTERN MEDITERRANEAN
12th - 17th CENTURIES**

*Proceedings of the International Symposium
in Memory of D. A. Zakythinos*

Athens, January 14th-15th 1994

ATHENS 1998

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

2 ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΣΗΜΕΡΑ 2

ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ

12ος - 17ος ΑΙΩΝΕΣ

*Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου στη
Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού*

Αθήνα, 14-15 Ιανουαρίου 1994

ΑΘΗΝΑ 1998

Επιστημονική επιμέλεια: Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ
Επιμέλεια έκδοσης: ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
Επιμέλεια εξωφύλλου: ΧΡ. ΤΣΑΚΝΗΣ

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

© The National Hellenic Research Foundation
Institute for Byzantine Research
Vassileos Constantinou 48, 116 35 Athens-GR

Διάθεση: Βιβλιοπωλείο της ΕΣΤΙΑΣ, Σόλωνος 60, 106 72 Αθήνα, FAX: 36 06 759

Distribution: ESTIA, Solonos 60, 106 72 Athens-GR, FAX: 36 06 759

ISSN 1107-0676
ISBN 960-371-003-2

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	9-10
P. ΒÁDENAS: Η διαστακτική πολιτική της ισπανικής μοναρχίας στην Ανατολή, Διπλωματία και κατασκοπεία στο ΙΣΤ' και ΙΖ' αι.	11-28
Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ: Ιωάννης Βέκκος εχθρός Ρωμαίων	29-40
AXINIA DŽUROVA: Quelques remarques sur la production des livres manuscrits dans les zones périphériques de l'empire byzantin. Le lien entre le type d'écriture et l'initiale dans les manuscrits grecs, IXe-XIe siècles (D'après des manuscrits de la collection grecque du Centre Dujčev-I)	41-87
A. GUILLOU: Τα δυτικά σύνορα της ορθοδοξίας μετά τον ΙΓ' αιώνα	89-103
D. JACOBY: Migration, Trade and Banking in Crusader Acre	105-119
JOVANKA KALIĆ: Les migrations serbes dans les Balkans	121-125
Π. Κ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ: Ορθοδοξία και συλλογική ταυτότητα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη	127-140
L. MAKSIMOVIĆ: Το τέλος του Μεσαίωνα στα Βαλκάνια ως ιδεολογική αντιμετώπιση της καταστροφής: η περίπτωση των Σέρβων	141-149
Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ: Η στρατιωτική υπηρεσία στη Μακεδονία τον ΙΔ' αιώνα	151-155
Κ. Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ: Διπλωματία και Περιηγητισμός, Ίεραποστολή και Φιλολογία στον 17ο αιώνα, μέσα από μία «έλάσσονα» περίπτωση: Νέα στοιχεία γιά τόν π. Robert de Dreux	157-183
Μ. ΡΟΠΟΒΙĆ: La céramique importée dans les forteresses byzantines de Serbie au XIIe siècle	185-198
Γ. SUBOVIĆ: Η αλληλογραφία του μολδαβού βοεβόδα Στεφάνου του Μεγάλου και του αρχιεπισκόπου της Αχρίδας Δωροθέου. Πρωτοβουλίες-υποκινήσεις και χρόνος εμφάνισης	199-206
VASILKA TÁPKOVA-ZAIMOVA: Les événements après 1204 vus par quelques auteurs de récits historico-apocalyptiques	207-215
Δ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ: Θρησκευτικοί ανταγωνισμοί στο πεδίο τής θρησκευτικής τέχνης. Ή περίπτωση τών Ίονίων Νήσων (13ος-18ος αί.)	217-241

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η επιτυχία και η απήχηση δύο συμποσίων ήδη και των αντίστοιχων τόμων που κυκλοφόρησαν (Η Καθημερινή Ζωή¹ και Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο²), καθιέρωσαν τις περιοδικές αυτές συναντήσεις ως ένα διεθνές Forum, όπου Έλληνες και ξένοι διακεκριμένοι επιστήμονες ανταλλάσσουν απόψεις και ανακοινώνουν συμπεράσματα ατομικών ή συλλογικών ερευνών για τον βυζαντινό κόσμο.

Πρέπει, ωστόσο, να επισημανθεί μία τραγικότητα. Τον Ιανουάριο του 1994 που έγινε το συμπόσιο του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών για τα Βαλκάνια, οι ανακοινώσεις του οποίου περιλαμβάνονται στον τόμο αυτό, οι μάχες και οι σφαγές για ό,τι είχε απομείνει από την τ έως Γιουγκοσλαβία βρισκόνταν στο απόγειό τους. Παρά τη συμφωνία του Ντέιτον, το 1998 βρήκε τους Νοτιοσέρβους να εξακολουθούν να σφαγιάζονται αυτή τη φορά για το Κοσσυφοπέδιο με τη συμμετοχή των Αλβανών.

Έτσι, η επιλογή ενός συμποσίου αφιερωμένου στο θέμα των Βαλκανίων από τον ΙΒ' ως τον ΙΖ' αιώνα, που πραγματοποιήθηκε το 1994, εξακολουθεί να διατηρεί την επικαιρότητά του σήμερα τόσο ως προς την τρέχουσα πραγματικότητα όσο και ως προς τους προβληματισμούς που αναπτύσσονται. Η περίοδος αυτή των έξι αιώνων χαρακτηρίζεται επίσης από τη μόνιμη παρουσία των Δυτικοευρωπαίων στα Βαλκάνια, αποκλειστικών συνομηλιτών και όχι μόνον, των Σλάβων και αργότερα των Οθωμανών.

Εξάλλου, η ίδια περίοδος για τη Δυτική Ευρώπη συνιστά μεταίχμιο ως προς την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου, τη μετατόπιση των διεθνών ανταλλαγών από τη Μεσόγειο προς τον Ατλαντικό και τις μεγάλες μετακινήσεις πληθυσμών στο εσωτερικό της ίδιας της Ευρώπης, π.χ. Εβραίοι. Τέλος, η σύγκρουση Ευρωπαίων και Οθωμανών (π.χ. το 1683 με τη μάχη της Βιέννης και το 1571 με τη ναυμαχία της

1. *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988, Αθήνα 1989.*

2. *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο. Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου, 4-6 Οκτωβρίου 1990, επιμ. Ν. Γ. Μοσχονά, Αθήνα 1993.*

Ναυπάκτου) κατέδειξε όχι μόνο ότι η Τουρκία δεν ήταν αίτητη αλλά και επεσήμανε την έναρξη της παρακμής της.

Ο παρών τόμος του συμποσίου αυτού, δεν θα ήταν δυνατό να εξαντλήσει την ενρύτερη αυτή θεματολογία. Ωστόσο, οι δημοσιευόμενες ανακοινώσεις πραγματώνονται τη μετάβαση από τον μεσαίωνα στη νέα εποχή τόσο στο επίπεδο των διεθνών σχέσεων όσο και στο επίπεδο των εσωτερικών κοινωνικο-πολιτικών δομών, καθώς και στο χώρο της οικονομίας. Προσφέρει, επίσης, στον αναγνώστη και τον ερευνητή μια νέα οπτική και προσέγγιση συνδέοντας το Βυζάντιο και τα Βαλκάνια με τις εξελίξεις στο ενρύτερο ευρωπαϊκό πλαίσιο.

Το όλο εγχείρημα πραγματοποιήθηκε χάρη στην άοκνη συμβολή των μελών της οργανωτικής επιτροπής (Χρύσα Μαλτέζου Πρόεδρος, Άννα Λαμπροπούλου Γεν. Γραμματέας και Όλγα Αλεξανδροπούλου, Θεώνη Μπαζαίου-Barabas, Κατερίνα Νικολάου, Α. Πάρδος και Σπ. Τρωϊάνος Μέλη).

Θα ήταν περισσότερο από παράλειψη, να μην εκφραστούν οι ευχαριστίες μας στο Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, στην Kraft General Foods Hellas A.E., στο Ίδρυμα Ι. Φ. Κωστοπούλου και τέλος στο Υπουργείο Πολιτισμού για την οικονομική αρωγή.

Η συνεργασία της ιστορικού κυρίας Κατερίνας Νικολάου στην έκδοση των πρακτικών υπήρξε περισσότερο από πολύτιμη. Τη σύνθεση, η οποία κοσμεί το εξώφυλλο, φιλοτέχνησε ειδικά για το συμπόσιο του 1994 η εκλεκτή φίλη, ζωγράφος Ηρώ Κανακάκη, που τόσο αδόκητα και πρόωρα έφυγε.

Αθήνα 1 Ιουνίου 1998

ΛΕΝΟΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

*Η διαστακτική πολιτική της ισπανικής μοναρχίας στην Ανατολή.
Διπλωματία και κατασκοπεία στο ΙΣΤ΄ και ΙΖ΄ αι.*

Μέχρι πριν από μερικά χρόνια, η επικρατούσα γνώμη ανάμεσα στους ιστορικούς, τόσο Έλληνες όσο και Ισπανούς, ήταν ότι οι σχέσεις ανάμεσα στο μεταβυζαντινό και ισπανικό κόσμο στερούνταν ιστορικού ενδιαφέροντος λόγω του ευκαιριακού χαρακτήρα τους και θεωρούνταν σχεδόν ανύπαρκτες. Η σχέση μεταξύ των ελληνικών χωρών και της Ισπανίας πραγματοποιούνταν μονάχα, και διά μας απλής συνάφτησης ιδεών, μέσω ενός μόνο ονόματος: του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου (El Greco). Εδώ και είκοσι περίπου χρόνια η ιστορική έρευνα έχει αποκτήσει νέες πληροφορίες που επιτρέπουν να αναθεωρήσουμε σε βάθος ό,τι ήταν γνωστό από την ανατολική πολιτική της Ισπανίας κατά το 16ο και 17ο αι. και το σημαντικότερο είναι ότι ήρθαν στο φως πολυάριθμα έγγραφα που διαφωτίζουν την ένταση των επαφών του ελληνικού και του ισπανικού κόσμου και συμπληρώνουν τα κενά που υπήρχαν στα μέχρι τότε γνωστά.

Η πρόσφατη δημοσίευση στην Ισπανία των πηγών για την ανατολική πολιτική των Αψβούργων, από τον καθ. J. M. Floristán¹, επιτρέπει στον ερευνητή την πρόσβαση σε σημαντικά και ενδιαφέροντα έγγραφα του Γενικού Αρχείου της Simancas (Valladolid). Τα έγγραφα που τώρα έρχονται στο φως περιλαμβάνουν την περίοδο από τη ναυμαχία της Ναυπάκτου μέχρι το τέλος της βασιλείας του Φίλιππου Γ΄ και συμπληρώνουν αυτά που δημοσίευσε ο καθ. Πάννης Χασιώτης²,

1. J. M. Floristán, *Fuentes para la política oriental de los Austrias. La documentación griega del Archivo de Simancas (1571-1621)*, Universidad de León 1988, τόμ. II. Ο ίδιος συγγραφέας δημοσίευσε πρόσφατα ανέκδοτα έγγραφα στα ελληνικά από το ίδιο Αρχείο σχετικά με τις επαφές ανάμεσα στο βασίλειο της Νάπολης και της Χιμάρα: *Los contactos de la Chimarra con el reino de Nápoles durante el siglo XVI y comienzos del XVII*, I, *Erytheia* 11-12 (1990-1991), σελ. 105-140 και II, *ό.π.*, 13 (1992), σελ. 53-88.

2. Η βιβλιογραφία του Ι. Χασιώτη για αυτό το θέμα είναι πλούσια: τονίζω ειδικά τις εξής μελέτες: *Ισπανικά έγγραφα της Κυπριακής ιστορίας (15-17 αι.)*, Λευκωσία 1972, τα εκδεδωμένα έγγραφα περί Κύπρου είναι 69· *Spanish Policy towards the Greek Insurrectionary Movements of the Early Seventeenth Century*, *Actes du IIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen*, τόμ. III, Αθήνα 1978, σελ. 313-329· Η Πελοπόννησος στο πλαίσιο της μεσογειακής πολιτικής του

ο κύριος μελετητής των σχέσεων ανάμεσα στους Έλληνες και την Ισπανία κατά την οθωμανική κυριαρχία, όπως και άλλα προγενέστερα δημοσιεύματα του Μ. Λάσκαρη, Α. Τονατ ή Α. Corral³. Αυτά τα πολυάριθμα έγγραφα έχουν ιδιαίτερη αξία γιατί διαφωτίζουν μερικά από τα κλειδιά για να κατανοήσει κανείς τη θέση της πρωταρχικής χριστιανικής δύναμης εκείνης της εποχής στις σχέσεις της με τους λαούς που έχει υποτάξει ο Τούρκος κατακτητής και μετριάζουν τις αυθόρμητες αλλά όχι ρεαλιστικές προσπάθειες των εκκλήσεων των Ελλήνων προς τους Ισπανούς μονάρχες.

Συναντάμε λοιπόν ένα υλικό σχετικά πλήρες για να κατανοήσουμε αυτές τις σχέσεις στο πλαίσιο του αγώνα ανάμεσα στις μεγάλες χριστιανικές δυνάμεις και την οθωμανική αυτοκρατορία για τον έλεγχο της Μεσογείου, από τα μέσα του 16ου αι. μέχρι το πρώτο τέταρτο του 17ου αιώνα. Η μελέτη αυτών των εγγράφων είναι το κλειδί για να αντιληφθούμε το χώρο που κατείχαν οι ελληνικές χώρες στην ανατολική πολιτική της Ισπανίας και το μετέπειτα κενό μιας πολιτικής, οικονομικής και πολιτιστικής σχέσης με την Ελλάδα.

Η διαμόρφωση της μεσογειακής πολιτικής της Ισπανίας καθορίζεται κατ' αρχάς από το συσχετισμό διπλωματικών και στρατιωτικών δυνάμεων στη δυτική Ευρώπη και, κατά δεύτερο λόγο, από την κατάκτηση και αποίκηση της Αμερικής. Παρόλα αυτά μπορούμε να μιλήσουμε για ένα παράγοντα αποκλειστικά μεσογειακό στην ανατολική πολιτική των Austrias: το μουσουλμανικό στοιχείο, το οποίο αρχικά ήταν αραβικό και βορειοαφρικανικό. Από τα τέλη του 15ου αιώνα αυτός ο παράγοντας άρχισε να μετατρέπεται σε οθωμανικό. Η συνεχής επιθετικότητα –πάνω απ' όλα μέσω της πειρατείας– των βασιλείων της Τυνησίας και της Αλγερίας, που εντάθηκε από τις συνέπειες του προβλήματος του Ισλάμ των Μορίσκων⁴ έθεσε σύντομα ένα σοβαρό πρόβλημα ασφαλείας στις μεσογειακές ακτές εν γένει και ειδικότερα στις ανατολικές και νότιες ακτές της Ισπανίας, που

Καρόλου Ε', *Πελοποννησιακά* 15 (1984), σελ. 187-244· για τις άλλες του δουλειές βλ. τη σχετική γενική βιβλιογραφία στο Floristán, *ό.π.* (1988), τόμ. Ι, σελ. XXIV-XXV.

3. Μ. Λάσκαρη, Πέτρος Λάντζας, διοικητής της Πάργας (1573) και όργανο των Ισπανών εν Ηπειρώ (1596-1608), *Αφιέρωμα εις την Ήπειρον*, Αθήνα 1956, σελ. 103-118 και 237-253· Του Ίδιου, Εκκλήσεις του επισκόπου Μάνης Νεοφύτου προς τους Ισπανούς (1612-1613) δια την απελευθέρωσιν της Πελοποννήσου, *Ελληνικά* 15 (1957), σελ. 293-310· Α. Tovar, Una petición de socorro de los griegos de Maina a Felipe II en 1584-1585, *Boletín de la Real Academia de la Historia* 142 (1958), σελ. 343-363· Α. Corral, Unas conspiraciones contra el Sultán turco en el tiempo de Felipe III, *Estudios de Historia Moderna* 1 (1950), σελ. 383-415.

4. Οι Μορίσκοι είναι ο ισπανο-μουσουλμανικός πληθυσμός που δια της βίας αοπάστηκε το χριστιανισμό το 1501 στην Καστίλλη και το 1526 στην Αραγωνία, και που διαδοχικά περιφρονήθηκε, προσηλυτίστηκε ή ενοήθηκε, αλλά πάντα προκαλούσε φόβο, και τελικά εκδιώχθηκε κατά το

ερμηνεύτηκε από τους Ισπανούς κυβερνήτες ως μια άμεση διαμάχη μεταξύ της ισπανικής και οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι συγκυρίες επέβαλαν αναπόφευκτα στις δύο αυτοκρατορίες το ρόλο των ανταγωνιστών. Υπήρχαν προηγούμενα από τα τέλη του 15ου αι. Το 1480, όταν η εμπροσθοφυλακή του Μωάμεθ Β΄ διέσχισε από την Αλβανία και τις ακτές της Ηπείρου τον πορθμό του Οτράντο και έφτασε στην Απουλία, απειλήσε άμεσα τις κτήσεις του Στέμματος της Αραγωνίας στη Νεάπολη. Από τότε, και για ενάμιση αιώνα, μέχρι το 1650, οι ισπανικές κτήσεις στη νότια Ιταλία και τη Σικελία βρισκόνταν υπό τη διαρκή απειλή των τουρκικών επιδρομών. Γι' αυτό το λόγο, οι ισπανοί βασιλιάδες αναγκάστηκαν να θεωρήσουν αυτές τις προχωρημένες στη Μεσόγειο θέσεις ως στρατιωτικούς προμαχώνες όπου, σε μια διαρκώς ταραγμένη κοινωνία, κυριαρχούν οι εικόνες του πολέμου και του κατασκόπου, του σαμποτέρ και του κουρσάρου, του μισθοφόρου και του ιεραποστόλου. Ένα κοινωνικό περιβάλλον όπου παρέχει έμπνευση για μια άφθονη και λαμπρή «λογοτεχνία περί Τούρκων»⁵.

Εν μέσω αυτού του γενικευμένου κλίματος φόβου για την τουρκική απειλή, οι εκστρατείες του Gonzalo Fernández de Cordoba στο Ιόνιο πέλαγος κορυφώθηκαν στην πρώτη νίκη κατά των Τούρκων από την πώση της Κωνσταντινούπολης: την κατάκτηση της Κέρκυρας [1501]· άλλοτε, οι ναυτικές εκστρατείες του Andrea Doria στην Κορώνη, Πάτρα, Πρέβεζα και τις Δαλματικές ακτές [1532], και ακόμη οι μεγάλες εκστρατείες του αυτοκράτορα Καρόλου Ε΄ κατά της Τυνησίας και της Αλγερίας, περί το 1540, δημιούργησαν τον αντικατοπτρισμό, στους υποταγμένους Έλληνες, ότι η ισπανική μοναρχία είχε ακριβώς προγράμματα για την απελευθέρωση των χριστιανών της Ανατολής. Δεν έλειψαν λοιπόν οι Έλληνες από τις νικηφόρες επιδρομές της ισπανικής αραμάδας, ή από το χριστιανικό συνασπισμό στην Πελοπόννησο και στο Αιγαίο κατά το 1571-1572 και ούτε από τις ναυτικές μοίρες της Σικελίας και της Νεάπολης κατά των ακτών της

1609-1611: βλ. F. Braudel, *El Mediterráneo y el mundo mediterráneo en la época de Felipe II*, Πόλη του Μεξικού 1987 (ανατύπ. από τη β΄ ισπ. έκδ. 1976), τόμ. 2, σελ. 174-183, και ειδικά A. Domínguez Ortíz- B. Vincent, *Historia de los Moriscos: Vida y tragedia*, Μαδρίτη 1985.

5. Η ισπανική κοινωνία της εποχής διαπίστωνε ότι ο συνεχής αγώνας κατά των λουθηρανών ήταν γεμάτος αποτυχίες και απογοητεύσεις: συνεπώς αναζητούσε μια ιδανική διέξοδο στη μάχη κατά των Τούρκων ή κατά των πιο κοντινών πρακτόρων τους, δηλαδή των Βερβερίσκων. Έτσι λοιπόν βρίσκεται ένα αντιτουρκικό κλίμα που αντικατοπτρίζεται στη λόγια και δημόδη λογοτεχνία. Ας θυμηθούμε συγγραφείς όπως ο Cervantes με τίτλους όπως *La gran sultana*, *Los baños de Argel*, *El cautivo*, ο Vélez de Guevara με το ποίημά του *El asombro de Tyrzya* που αναφέρεται στη δραστηριότητα ισπανών ναυτών στην Κύπρο (1616), ο Lope de Vega με τα δράματά του *La Santa Liga* ή *El rey sin reina*. Μια ειδική θέση κατέχουν τα διηγήματα των αληθινών ή πλαστών ταξιδιών και περιπετειών όπως τα ανώνυμα έργα *La vida del capitán Alonso de Contieras* και *El viaje de*

βόρειας Αφρικής, της Κύπρου και της μακρινής Καραμανίας, μεταξύ του 1590 και 1620. Όμως είναι γεγονός ότι η Ισπανία δεν είχε επεκτατικές διαθέσεις στη μεσογειακή της πολιτική. Ο αγώνας κατά του Ισλάμ, παρότι ήταν σημαντικός, είχε για τα ισπανικά ενδιαφέροντα αμυντικό χαρακτήρα και κανείς δεν ήθελε ή δεν ήξερε να επωφεληθεί και να εκμεταλλευθεί πολιτικά το γόητρο της συνεισφοράς των ισπανών βασιλιάδων στην συγκράτηση της μουσουλμανικής ισχύος και αυτοί οι παράγοντες ξύπνησαν στους χριστιανούς της Ανατολής προοπτικές απελευθέρωσης που ποτέ δεν υλοποιήθηκαν.

Η ισπανική εγκατάσταση στην Κορώνη [1534] είχε ως αποτέλεσμα μια αθρόα μετανάστευση στο βασίλειο της Νεάπολης Ελλήνων που συμμετείχαν στις στρατιωτικές δραστηριότητες των Ισπανών στην Πελοπόννησο. Εξάλλου, το μεγάλο κύρος του Don Juan de Austria, μετά από τη νίκη στη Ναύπακτο [1571], προκάλεσε την άμεση επανεμφάνιση μιας σειράς αντιτουρκικών επαναστατικών κινήμάτων, του Μακαρίου του Μελοσηνού το 1572, του αρχιεπισκόπου της Οχρίδας Αθανασίου Πεσέα το 1596 και του Διονυσίου του Φιλοσόφου το 1601 και 1611, που ενδυνάμωσαν την ελπίδα για μια άμεση επέμβαση της ισπανικής αριμάδας. Από τότε μέχρι τα τέλη του 17ου αι. έλαβαν χώρα διαδοχικές διπλωματικές αποστολές και επαφές αντιπροσώπων από όλες σχεδόν τις ελληνικές περιοχές: την Κύπρο, τα Νησιά, το Μοριά, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία και την Κωνσταντινούπολη, που ζητούσαν την ισπανική επέμβαση. Έφθασαν μάλιστα μέχρι του σημείου να προτείνουν την εγκαθίδρυση ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους υπό την προστασία του ισπανού ηγεμόνα για να συμβάλουν στην οριστική εξαφάνιση της οθωμανικής κυριαρχίας στην ανατολική Μεσόγειο. Η ελληνική κοινότητα της Νεάπολης ήταν μια από τις πλέον δραστήριες στο εξωτερικό εκείνη την εποχή και αποτέλεσε την εστία των αντιτουρκικών συνωμοσιών, που γνώριζαν πάντα οι ισπανοί αντιβασιλείς της Νεάπολης και της Σικελίας και με τη βοήθεια των πρεσβυτών των ισπανών μοναρχών στη Ρώμη και τη Βενετία, καθώς επίσης και των Ελλήνων και Αλβανών που, από τις ιταλικές εκστρατείες του Καρόλου Ε', είχαν υπηρετήσει ως στρατιώτες το ισπανικό στέμμα στα πιο σημαντικά μέτωπα: Φλάνδρα, Ιταλία, Γαλλία, Αφρική και τα Βαλκάνια. Με αυτό το ρεύμα της ελληνικής μετανάστευσης στην Ιταλία, μερικοί Έλληνες πέρασαν επίσης στην Ισπανία: Μαδρίτη, Αλκαλά ντε Ενάρες, Ελ Εσκοριάλ, Βιγιαντολίδ, Τολέδο, όπως π.χ. ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος. Ανάμεσα σ' αυτούς τους Έλληνες μετανάστες, οι Ισπανοί έψαχναν συχνά συνεργάτες πρόθυμους να δώσουν

Turquia, δύο έξοχα μυθιστορήματα που δίνουν μια ακριβή ιδέα της εικόνας του «Αλλου» στη δυτική νοημοσύνη βλ. P. Bâdenas, *El Levante real e imaginario en la literatura española de viajes del siglo XVI*, *Rivista di Bizantinistica* 3 (1993), σελ. 401-420.

πληροφορίες κάθε είδους. Δημιουργήθηκε έτσι ένα δίκτυο κατασκοπείας με πράκτορες που δρούσαν στα αστικά κέντρα της ανατολικής Μεσογείου, ειδικά στην ίδια την πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη, για να παρατηρήσουν τις στρατιωτικές κινήσεις των Τούρκων⁶. Δεν είναι λοιπόν περιεργό το γεγονός ότι, μέσα σε αυτό το χώρο της ελληνικής εξορίας που δρούσε στις ισπανικές κτήσεις, ήταν αναμειγμένοι άνθρωποι κάθε κατηγορίας: ναυτικοί, δικηγόροι, θρησκευόμενοι, έμποροι και απλοί τυχοδιώκτες, που ετοιμάζαν σχέδια για την απελευθέρωση. Η ελληνοϊσπανική συνεργασία σ' αυτό το χώρο καθώς βλέπουμε από αυτά τα έγγραφα ήταν συχνή, αλλά δεν υπήρξε ποτέ μακροπρόθεσμη σύμπτωση συμφερόντων. Παρά τον ενθουσιασμό και τις ψευδαισθήσεις των προκηρύξεων της προπαγάνδας και των αιτημάτων για βοήθεια πρεσβειών που εστάλησαν στη βασιλική αυλή, οι ισπανοί ηγεμόνες ποτέ δεν είχαν στη διάθεσή τους την ανάλογη δύναμη για να αναλάβουν κατακτητικές ενέργειες στον ελληνικό κόσμο, ή κάποιο είδος απελευθερωτικής εκστρατείας κατά των Οθωμανών. Έτσι, όλες οι προσπάθειες για μια νέα σταυροφορία, συμπεριλαμβανομένων των σχεδίων για απόβαση στην Πελοπόννησο, την Ήπειρο ή την Αλβανία –από την εποχή του Αλφόνσου Ε' της Αραγωνίας μέχρι την εποχή του Φιλίππου Γ'– δεν απέβλεπαν σε μια κατάκτηση ή μόνιμη κατάληψη του ελληνικού εδάφους. Η ισπανική πολιτική, παρά την προπαγάνδα, αποσκοπούσε σε βραχυπρόθεσμους στόχους και συνδεδεμένους με την άμυνα των κτήσεών της στην Ιταλία και των οχυρών στη βόρεια Αφρική και με την προστασία των εμπορικών οδών ανάμεσα στα λιμάνια της Ανατολής και την ιταλική και ιβηρική Χερσόνησο. Η ισπανική στρατηγική συνίστατο στο να πετύχει μια ελάττωση της μουσουλμανικής πίεσης και την προστασία από μια ενδεχόμενη οθωμανική επίθεση εξ απροόπτου στην κεντρική και δυτική Μεσόγειο. Αυτή η πολιτική, λίγο έντιμη με υποσχέσεις, συμφωνίες και πρεσβείες, δεν μπορούσε παρά να απογοητεύσει τους Έλληνες και τους πιο ενθουσιώδεις επίσης Ισπανούς που ήταν οίγουροι για το μέλλον μιας ανάκτησης της Ανατολής. Μερικοί ιστορικοί εκείνης της εποχής επικρίνουν τους Austrias επειδή άφησαν να ξεφύγουν οι ευκαιρίες μιας επέκτασης στην ανατολική Μεσόγειο ενώ η Ισπανία υποθήκευε την οικονομία της σε δαπανηρές και άκαρπες επιχειρήσεις στη Φλάνδρα και την κεντρική Ευρώπη. Αντιθέτως, επαινούσε τη συμπεριφορά μερικών ισπανών αντιβασιλέων της Νεάπολης και της Σικελίας, όπως π.χ. του

6. Το μεγαλύτερο δίκτυο κατασκοπείας στην Πόλη οργανώθηκε από τους Ισπανούς ανάμεσα στα χρόνια 1560 και 1577. Ο σημαντικότερος πράκτορας στην υπηρεσία των Ισπανών ήταν αναμφισβήτητα ο Juan María Renzo, ένας γενοβέζος από το Σαν Ρέμο μισθοφόρος του Δούκα του Medinaceli, αντιβασιλέως της Σικελίας και του ισπανού πρεσβευτή στη Γένοβα, βλ. Floristán, *Fuentes*, σελ. 581-629.

Πέδρο ντε Τολέδο, του Κόντη ντε Μπεναβέντε, του Δούκα ντε Οσούνα, κλπ., επειδή, εν αντιθέσει προς τους κύκλους της Αυλής, υποστήριζαν τις αντιοθωμανικές εξεγέρσεις στα Βαλκάνια και διέκειντο ευνοϊκά σε μια μεγαλύτερη πολιτική συμμετοχή της Ισπανίας. Υπό αυτή την άποψη μπορούμε να μιλήσουμε για μια διστακτική ισπανική πολιτική σε σχέση με την ανατολική Μεσόγειο.

Από την άλλη πλευρά, ούτε η στάση των Ελλήνων, απ' ό,τι φαίνεται, ήταν τόσο σταθερή και παροτρυντική για τους Ισπανούς. Από το 16ο αι. ήδη, μερικοί Έλληνες, που γνώριζαν καλά τη δυτική πολιτική, δυσπιστούσαν στις εκδηλώσεις σταυροφορίας κατά των Τούρκων. Αυτή η στάση ενισχυόταν από την επίσημη ιδεολογία της ορθόδοξης Εκκλησίας, που φοβόταν δικαιολογημένα τις πιθανές συνέπειες ενός Καθολικού θριάμβου και απέτρεπε, όσο ήταν δυνατό, ορισμένες συνεργασίες με την Δύση. Εκτός από τις ανθωνωτικές προκαταλήψεις και τους πραγματικούς δογματικούς κινδύνους, υπήρχαν συγκεκριμένα προηγούμενα της αρνητικής συμπεριφοράς των δυτικών δυνάμεων προς τους Έλληνες συμμάχους τους, τόσο στις αποικίες της διασποράς, όσο και στις στιγμές της παροδικής τους στρατιωτικής παρουσίας στις ελληνικές χώρες. Υπήρξαν π.χ. προσπάθειες των ελληνικών κοινοτήτων της Νεάπολης και της Μεσήνης για να διαφυλάξουν την εκκλησιαστική τους αυτονομία που οδήγησαν σε σκληρές διαμάχες με τις εκκλησιαστικές αρχές της νότιας Ιταλίας. Επιπλέον, κατά τη μικρή περίοδο της ισπανικής κυριαρχίας στην Κορώνη [1532-1534], η εχθρική συμπεριφορά των Λατίνων απέναντι στον ορθόδοξο κλήρο της Πελοποννήσου είχε ως αποτέλεσμα να απαγορεύσει το Οικουμενικό Πατριαρχείο τη συνεργασία των ορθοδόξων με τις καθολικές δυνάμεις.

Κατά το τέλος της βασιλείας του Φιλίππου Γ' [1621] η Ισπανία βρισκόταν ήδη εκτός των πολιτικών προγραμμάτων των Ελλήνων. Στην επόμενη μεγάλη μεσογειακή κρίση, τον πόλεμο της Κρήτης, οι ισπανικές δυνάμεις δεν εμφανίζονται στη σκηνή, ούτε ως συμπληρωματικό στοιχείο, μέσα στις συμμαχίες με τη Βενετία. Κατά την πολιορκία του Χάνδακα, όταν μικροί στόλοι των μεσογειακών κρατών διεξήγαγαν επιχειρήσεις εκεί, και ακόμη η Γαλλία έστελνε κρυφά ενισχύσεις, η Ισπανία δεν απέστειλε ούτε ένα πλοίο. Η Μαδρίτη περιορίστηκε να παίζει το ρόλο του μεσάζοντα στις διαπραγματεύσεις για την ανεύρεση μιας ειρηνικής λύσης.

Οι ισπανοί μονάρχες ασχολήθηκαν με την Κύπρο σ' αυτό το παιχνίδι διπλωματίας και κατασκοπείας, αλλά δεν τόλμησαν ποτέ να αναλάβουν την κατάκτηση του νησιού για την απελευθέρωσή του παρά τη γεωστρατηγική του σημασία και τα πολυάριθμα υπομνήματα και εκθέσεις που οι Κύπριοι έστειλαν στην ισπανική καγκελαρία. Με την απώλεια της Κύπρου, η Βενετία εκδιώχθηκε από την ανατολική Μεσόγειο και έχασε τις εμπορικές σχέσεις με τις Ινδίες μέσω της

Μικράς Ασίας. Όταν υπογράφηκε η τουρκοβενετική ειρήνη [1573], οι Έλληνες εγκατέλειψαν τους παραδοσιακούς τους δεσμούς με τη Βενετία και έστρεψαν την προσοχή τους προς το βασιλιά της Ισπανίας, βλέποντας στο πρόσωπό του τον πιο ισχυρό και καταξιωμένο χριστιανό μονάρχη, ιδιαίτερα μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Οι κυπριακές πρεσβείες, όπως άλλες ελληνικές και ακόμη μερικές από τη Γεωργία⁷ πολλαπλασιάστηκαν, επειδή ενισχύθηκαν –όπως είδαμε– από τις εσωτερικές δυσκολίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Οι επαφές εκείνες με την Κύπρο είχαν ως αποτέλεσμα αφθονία εγγράφων, τα σημαντικότερα από τα οποία δημοσιεύτηκαν από τον Ι. Χασιώτη⁸.

Τα ελληνικά έγγραφα στα ισπανικά αρχεία μάς μαρτυρούν ότι η αποκαλούμενη «επιχείρηση της Ανατολής» ήταν κατά κάποιο τρόπο μια μεγάλη χαμένη ευκαιρία. Αλλά αυτό δεν ισχύει μόνο για την Ισπανία. Κατά το 16ο και 17ο αι. τα επείγοντα θρησκευτικά προβλήματα στη δυτική Ευρώπη ήταν πολύ μεγάλα και γειτονικά για να σχεδιαστεί μια πολιτική μεγάλης εμβέλειας που θα προσπαθούσε να ενσωματώσει νέα χριστιανικά κράτη στην νοτιοανατολική Ευρώπη. Μια από τις βαθύτερες αιτίες λόγω των οποίων δεν υπήρξε σε καμιά από τις δυτικές δυνάμεις [Ισπανία, Γερμανική Αυτοκρατορία, Γαλλία ή Αγγλία], μια πραγματική πρόθεση εκδίωξης των Τούρκων ήταν το γεγονός ότι η οθωμανική αυτοκρατορία κατελάμβανε στη δομή της διεθνούς ισορροπίας των δυνάμεων την ενδιάμεση περιοχή ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, δηλαδή, το χώρο της πρώην βυζαντινής αυτοκρατορίας⁹. Η δυτική Ευρώπη οικοδομήθηκε σε μεγάλο βαθμό στρέφοντας τα νώτα της προς την Ορθοδοξία. Η αντικατάσταση της πολιτικής του βασιλέως από το σουλτάνο δεν αλλοιώνει ουσιαστικά την ισορροπία και δείγμα τούτου είναι ότι οι Τούρκοι συγκατατούνται στα όρια του παλιού *limes*. Στην Ευρώπη, μόλις τέθηκε σε εφαρμογή η διαλεκτική Μεταρρύθμιση/Αντιμεταρρύθμιση, πολιτική, οικονομική και κοινωνική διχογνωμία μέσα στα θρησκευτικά και πνευματικά πλαίσια της Δύσης, υπάρχει μόνο το ενδιαφέρον για την ανεύρεση της εσωτερικής της ισορροπίας. Σ' αυτή τη δυναμική δεν υπολογιζόταν καθόλου η κατάσταση των ορθόδοξων χωρών. Ούτε οι αποτυχημένες προσπάθειες για

7. Στα ισπανικά αρχεία βρίσκεται μια σημαντική και άφθονη διπλωματική αλληλογραφία ανάμεσα σε γεωργιανούς και ισπανούς βασιλιάδες και έγγραφα των πολυάριθμων γεωργιανών αποστολών προς την ισπανική Αυλή. Αυτό το μέχρι τώρα άγνωστο υλικό εκδόθηκε πρόσφατα από τον L. Gil και τον Il. N. Tabagua, *Fuentes para la historia de Georgia en bibliotecas y Archivos españoles, siglos XV-XVII*, Μαδρίτη 1993.

8. Βλ. *Ισπανικά έγγραφα της Κυπριακής ιστορίας (15-17 αι.)*, Λευκωσία 1972.

9. Βλ. την επιβλητική θέση του επίμαχου βιβλίου του Δ. Κατούνη, *L'Empire Ottoman*, Παρίσι 1985, σελ. 22-52 (βλ. και σε ελληνική μετάφραση *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1988).

μια ανατολική προέκταση της Μεταρρύθμισης. Ας θυμηθούμε, π.χ., τις προσπάθειες των Καλβινιστών να πάρουν με το μέρος τους το Πατριαρχείο την εποχή του πατριάρχη Κυρίλλου Α΄ Λούκαρη¹⁰. Μέσα σ' αυτό το γενικό πλαίσιο πρέπει να κατανοήσουμε το γεγονός ότι οι Έλληνες στράφηκαν πάντα προς την Ισπανία, κυρίως ως τη μόνη δύναμη ικανή να ηγηθεί της απελευθέρωσης της Ανατολής –άλλωστε και τα κυριότερα ευρωπαϊκά κράτη άφησαν το ενδεχόμενο αυτής της πρωτοβουλίας στα χέρια της ισπανικής μοναρχίας. Η ολική δέσμευση της Ισπανίας με την Αντιμεταρρύθμιση και η προβολή της χώρας προς το Νέο Κόσμο ήταν ιδιαίτερα ζωτικές για να αναλάβει μόνη της μια αντιοθωμανική σταυροφορία.

10. Για τον κίνδυνο που υπήρχε στις προσπάθειες της Ρώμης να κερδίσει ορθόδοξους ιεράρχες για την ένωση με την Καθολική Εκκλησία και την αντιμετώπιση του πατριάρχη Λούκαρη, ο οποίος ήθελε τον εκσυγχρονισμό και τη μεταρρύθμιση της Ορθοδοξίας, βλ. G. Hering, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik*, Στουτγάρδη 1968, βλ. επίσης την ελληνική μετάφραση *Οικουμενικό Πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική 1620-1633*, Αθήνα 1992.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

*Δείγματα μερικών ελληνικών εγγράφων
από το Γενικό Αρχείο της Simancas (AGS)*

Α΄

α(?)φπα ιούλιου ζ΄

Έγλαμπροτατε καί ήψηλοτατε ήγγα τησπαγνίας καθολήκαί βασιλεια το χρύστηανό πολλα σε προσκινήομε εμυς η μαγνιατες ολη μας ήγιερύς και γεροντες μύκρυ και μεγαλή|| πολα προσκινήομε τη βάσυλίαςου και ύξεβρε ή βασιλίαςου πός ημεστα δούλληφταδεσού και πεθιμοντας και ζύτοντας τη βασιλίαςου και εσημαζοκτημα||⁶ολός ο λαός και στελομε το Νήκόλο του προτοπατά του Μορεσκού τον ύγιο οπού ενε ο πά||τεραστού πρτος ύσε τούτονε τον τοπο γουβερναδορός ης ολο το ρεγνιο τούτο ήσε τρακολλια χορύα και ύσε ξύντα χορες αφεντης καθολύκός και σου θελύ πύ πραγματα||δουλεψη του Θεού και τής βασιλίαςου και ολονύς της χρύστιανοσηνύς το οπλο ύξεργύ και ο Μαρκαντονύο Κολονας οπούτονε τζενεραλες ηστην αρμαδα τον και||¹⁰ρο οπού ύρθε ηστο Να||ναβαρύνο πός επιάσαμε τα αρματα και επύγαμε κον||τρα του Τορκο και παντα ημεστα δουλεφταδες τζύ βασιλίαςου και ύξεβρε||καθαρα πός ημεστα δουλεφταδεσού το οπιο αυτου ερχετε ο Νύκολος ο Μορύσολκος οπού εκοψε και του Στεφανού το καιφαλή οπού ητονε αρνήγαδός της||βασιλίαςου και μεγαλός οχθρός της χρύστιανοσήνης το οπιο στη πραγματα||¹⁵σου πρεμεταρύ με το στομα του εμύς ημεστα κούπτενι ο λαός ολός να τούται||φρεμαρομε και ύξερε, πός αποδοθε θελη να γενύ ή γιαρχή να παρύ η βασιλίαςου το Μορεα και την Κουσταντήνοπολή αμύ ομός ο ανθρωπός οπού ερχετε αυτο||σου θελύ πη πός εχή να γενή τούτος ο κόσμος δύα να καιφαγλίου ύ βασιλίαςου||τον οκθρο σου τόν Τούρκο δηατη ο πατερας του μοτορύ να καμύ τροπο με της||²⁰βασιλίαςου το θελύμα να παρύ το Μορεα δηατη ορύζύ εξύ χύλτιάδες πα||λύκαρυα και αποδε λύπός Μορεας ης αφθονε στεχη οτή τος ετη να καμνούση||δηατη ο παπος του η<ς> τον καιρο το ΄Ρομεονε ητονε αφεντης το Μορεός.||

χορα Βητήλο Μαβραγδης Μαλεβρης στεργομε το ανοθε γαιγραμενο.||
χορύο Βαχά εγο ο καιλοποδός ο Φούκας στεργομε το ανοθε γαιγραμενο.||
χορα Χαριοπολύ Κουσταντής Λούκας στεργομε το ανοθε γαιγραμενο.||²⁵
χορύο Χαρες Θεοδορύς κοντοσταβλός στεργομε το ανοθε γεραμενο.||
χορα Πήργος Διμήτρύς Κλύροδετης στεργομε το ανοθε γιεγραμενο.||
χορα Φούργνιατες Θεοδορύς Αλεβρας στεργομε το ανοθε γιεγραμενο.||
χορα Κολοχύθια Νύκολας Καστελύς στεργομε το ανοθε γιεγραμενο.||
χορύο Αυτοχούγλη Διμήτρύς Τρύχονάς στεργομε το ανοθε γεραμενο.||³⁰
χορύω Μουλαρι Κουστατης Νικλος στεργομε το ανοθε γεραμενο.||
χορύο Κουνος Γερακαρις κοποσταβλος στεργομε το αν<ω>θε γεραμενο.||
χορύω Λαγαο Θεωδορις Κονκολαννος στεργομε το αν<ω>θε γεραμενο.||
και εγο ο προτοπαπας ο Μοριωκος φεριμαρο.||

B'

Τσάντισημω σηνιώρ βητζορϛ||Τζητζηλιάς
 εν Κ(υρί)ω χέραις||

Τὸ παρὸν ἴνε δι' ἀβήζω τῆς αἰθηντιάσου, περι διὰ τήν|| ἀπερασαμένην ἠροπόστα τοῦ καλογέ-
 ρου Γαβρήλ, ἦν ἐπροῖξοιτιλες πρὸς ἡμᾶς ταῖς παραλθοῦσας ἡμέρας, δὲν ἐστιλλομεν τὴν ἀπόκρη-
 σιν, ἀπὸ ἀνάγκης τοῦ π(ατ)ριάρχου μας||¹⁵ καὶ εὐρέθησαν σὲ οἶνον μακρὰν τῆς ἡμῶν ἐπαρχίας
 καὶ μελλέτερος ἀρχηγεῖς, λιπὸν μεταγενέστερα ἤλθομεν, καλλένόθησαν τὸν τρίτον, φορὰν ποῦ
 ἐστράφιν ἀπὸ Διάλλκηθο, διὰ ξηρᾶς μὲ πολλοὺς κινδίνους, ὑπὸ τῶν Ἀγαρινῶν||καὶ μὲ Θ(εο)ῦ
 βοήθησαν, ἐνόθησαν σωματικῶς, καὶ ἀνίγγηλαν||¹⁰ πρὸς ἡμᾶς, τὰ πάντα, καὶ ἐχάρωσαν πρὸτα τὴν
 εἰγήαν τοῦ|| πολυχρομιμένου βασιλέως ῥήγως Σπᾶνιας, δεῦτερον τὴν με<γάλην>|| σου αἰθηντιά, διὰ
 νὰ βάλις πᾶσα ὀρδίνα, πρὸτονὰ ἀνήξις|| τόπον τοῦ βασιλέως, δεῦτερον, νὰ μᾶς ἐλευθερώσις τὸ χρι-
 στήαν||κὸν γένος ὑπὸ τὰς χεῖρας τῶν Ἀγαρινῶν, τρίτονὰ <ἀ>-γηασθῆ ἡ ἀγί<α> σου||¹⁵ ψυχὴ εἰς
 Θ(εόν). λιπὸν ἐδῶ βεβαίονομαι τῆς αἰθηντιάσου|| τὰ ὅσα ἐπροεγράψαμαι τοῦ πολυχρομιμένου
 βασιλέως, καλλ τοῦ ἀθεντός κῦρ Νικολοῦ καβηλλέροι, ὅλα ἀληθινὰ καὶ <βε>βεβίμενα. ὁ λαὸς μου
 καθεκάστιν ἡμέραν παταγᾶρῶμεν μὲ τοῦς||Τοῦρκους, τὸ περισώτερον μὲ τὴν δῆ<ναμιν>, καὶ
 παντοχὴν τῆς αἰθηντιάσου||²⁰ καὶ πάσχουν ζωὴν καὶ θάνατον, ἀνδρᾶς χη<λι>-άδες 17 τῆς ἡμῶν||
 ἐπαρχίας, καθεκάστιν ἡμέραν, ἀκόμι καρτεροῦν μέσα εἰς τὸν||Μορηά, ἀνδρᾶς χηληάδες 80 ὄραν
 πρὸς ὦραν, καὶ ἔχωμεν||ὀλιπίδες εἰς Θ(εόν)ν ὅτι διὰ ὀλίγου κόπου, καὶ ἐξόδου κυρεῦωμεν, ἴ
 δέ||Τοῦρκι ποῦ εὐρήσκοντε μέσα χηλιάδας +25+ εἰς κάστρι δει||²⁵ κατέσερα, μόνον ἄς ἔρχετε ἢ
 ἄρμάδα περτόνια τὸ φόρτζω|| καὶ κάτεργα ὅσα ὀρησετε μὲ μονατζιῶν, καὶ μὲ πᾶσα ὀρδίνα τοῦ||
 πολέμου εἰς τὴν χρίαν, λέγομενὰ εὐρησκόμεστεν εἰς τὰ πρὸτα μας ζη||τίματα, στέλλομεν καὶ τὰς
 ὑπογραφὰς τῶν γενεῶν βουλομένας διὰ||πλήη πίστην, μόνον μὴ βραδίνις, ἀλλὰ τὰχιον, ὅτι δίνασε
 βουλόμενος.||³⁰ Οὗ ἡ χάρις καὶ ἡ εὐχὴ καὶ ἡ εὐλογία τῆς ἡμῶν ταπινώτητος διὰ σὲ μετὰ παντὸς|| τοῦ
 λαοῦ τε καὶ κλήρου, ἔρροσον 1613 παλεῶ ἀγούστου 20 ἰν(δικτιῶνος) 12||

Ὁ τα[τα]πεινὸς ἐπίσκοπος Μάνης Νεόφυτος

(Signum) (Sigillum)

I, 1- Στεργόμεστε καὶ ἠποσ||σχόμεθα ἐμῆς, ἡ Παλλί|τήνη ἀγη, τὰ ὅσα ἠπο||γράψαμε καὶ
 <ὑ>πογράφοι|| με: Διμτρίς Παλτήνος||γράφο.||[Sigillum]

2- Στέργομε καὶ ἠπόσχο||με ἐγὼ, Σμηῆρος ἀμπελλουργὸς, μὲ τὴ γενιά μου τὰ ὅσα ἠπόγραφα ||
 καὶ ἠπογράφο.|| [Sigillum]

3- Δίκιος Θεράπος ὑπόσχομε|| καὶ ὁμολογῶ στὸν βασιλ(έ)α τὸν || ῥήγα Σπανίας μὲ τὴ γενιὰ
 || μου· ὑπογράφο εἰδία χειρῶ.|| [Sigillum]

4- Στέργο ἐγὼ καὶ ὑπόσχομαι νὰ ἔχο || τὸν βασιλ(έ)α ῥήγα Σπανίας, Πουλιμένος Ψονᾶς, ||μὲ
 τὴν γενεὰ μου, καὶ ἔγραφα τῆ||ἠδία μου χειρῶ.|| [Sigillum]

5- Στέργο ἐγὼ, Πηρογης Κασσ|ποτήνος, μὲ τὴ γενιά μου|| καὶ ἠπόσχομε σὸ βασιλεῆ||ῥήγα
 Σπανιᾶ: ἔγραφα με|| τὸ ἦδρο μου χέρη.|| [Sigillum]

6- Στέργο ἐγὼ, Θεοδωρῆς Φουλικᾶς, μὲ τὴ γενιά μου, ἦσοτ || βασιλέα ῥήγα Σπανιᾶ: ἔ||γραφα με
 τὸ ἦδρο μου|| χέρη.|| [Sigillum]

7- Στέργο ἐγὼ, ὦ γραματ||λὸς Ἀλαφάκης, μὲ τὴ γενιά μου καὶ ἠπόσχομε||ἠσοτὸ βασιλέα ῥήγα
 Σπανι<α>ς:|| ἔγραφα με τὸ ἦδρο μου||χέρη.||

Γ

Νεόφυτος ἔλέφ Θ(εο)ῦ ἀρχιεπί(κο)πος Κων(σταντινου) π(ό)λεως νέας Ῥώμης
καὶ οἰκουμηνικός π(ατ)ρῷάρχης¹¹

Θεοδόξατε θεοτίμητε γαληνότετε βασιλεῦ, αὐτοκράτωρ Ἰσπανίας καὶ λοιπῶν χωρῶν καὶ πόλεων χάρις, εἰρήνη καὶ ἔλεος ἔστω τῆ¹² βασιλεία· σὺν τῇ δεδοξασμένη κῆρυκα βασίλισσα καὶ τοῖς θεοχαρίτοις τέκνοις αὐτῆς, ἀπὸ Θ(εο)ῦ· δεόμενοι τε αὐτοῦ κα¹³ ἑκάστην τοῦ διαφυλάττειν καὶ περισκέπειν τῷ κράτει αὐτῆς· καὶ μετὰ τὴν ἐπίγειον καὶ πρόσκαιρον ταύτην κατατάξαι αὐτὴν εἰς τὴν αἰώνιον καὶ αἰδίδιον αὐτοῦ βασιλείαν, ἔνθα ἄγιον βασιλέων αἱ μοναί· πρὸ πολλοῦ καὶ ὑπὸ πολλῶν ἀκηκόαμεν¹⁴ τὴν καλὴν θέλησίν καὶ βουλὴν ἣν ἔνευσεν ὁ Θ(εός) εἰς τὴν καρδίαν σου τοῦ ἐλευθερῶσαι τὴν μεγαλάνυμον καὶ περιβόητον βασιλεύουσαν ταύτην πόλιν· σὺν ταῖς λοιπαῖς πολιτείαις αὐταῖς· καὶ ὅτι καὶ ἠτομάσατο· τὴν αἴτιαν δὲ ἦν ἐνεπόδιεν, οὐκ¹⁵ οἶδαμεν· πλὴν ὡς ἴομεν ὑπὸ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν ἐστὶ τοῦτο· διὰ τοῦτο παρακαλοῦμεν καὶ δεόμεθα ἵνα ποιήσης ἔλεος καὶ ἐλευθερώσῃς¹⁶ τὸν λαὸν τοῦ Χ(ριστο)ῦ, ὡς μίμητῆς αὐτοῦ· ὃς ἐξέχεε τὸ ἅγιον αὐτοῦ αἶμα δι' ἡμᾶς, καὶ ἠλευθέρωσεν ἐκ τῆς καταδυναστείας¹⁷ τοῦ διαβόλου· ἵνα καὶ ὑπὸ Θ(εο)ῦ δοξαστῆς, καὶ τὸ ὄνομα σου εἰς τὸν αἰῶνα μεγαλωθῆσεται, ὡς τοῦ πάλαι μεγάλου ἐκείνου καὶ αἰοδιμου¹⁸· βασιλέως Κωνσταντίνου· ὃς ἐκ τῶν αὐτόθι δυτικῶν κἀκείνος ἀνήλθε θεῖω ζήλω καὶ ἠλευθέρωσεν ἐκ τῶν εἰδωλολατρῶν πάντα¹⁹ τόπον· ὡς γὰρ ἐβεβαίωσεν ἡμᾶς ὁ παρὼν χρησιμώτατος κύριος Νικόλαος Μάτζας τὸν αὐτὸν ζῆλον καὶ πόθον ἔχει κα²⁰ ἡ βασιλεία σου· καὶ γὰρ εἰ μὴ ἦν τοῦτο οὐκ ἂν τοὺς ἡμετέρους ἀν(θρώπ)ους, τὸν τε κύριον Κωνσταντῖνον Ποστέλνικον,²¹ κύριον Σκαρλάτον, καὶ τοὺς λοιπούς, ἐκάτεχες αὐτόθι· δι' ὃ καὶ ἐλπίζομεν· ὅμως μὴ βραδύνης· ἀλλ' ὃ ἔχεις ποιῆσαι,²² ποιήσον τάχιστα· ὅπως μὴ καταφθείρωσιν ἡμᾶς οἱ ἄγριοι θῆρες, καὶ λυσσώδεις κύνες εἰς τὸ παντελές· οὕτω²³ δεόμεθα, οὕτως ἰκετεύομεν, καὶ μὴ ἀποτύχωμεν· ὁ δὲ πάντων βασιλεὺς Θ(εός) πληθῆναι καὶ αὐξῆσαι τὸ κράτος τῆς²⁴ βασιλείας σου, καὶ ὑποτάξαι αὐτῇ πάντα τὰ βάρβαρα καὶ ἄπιστα ἔθνη· ἔν²⁵ ἔτει, αχθ²⁶

Ἐν μηνί Ἀπριλίῳ Ἰνδικτιῶνος ζ'²⁷

Δ'

Ἱερὰ καὶ καθολικὴ βασιλεία.ἥ

Γνωρίζοντας, ταῖς ψυχαῖς τόσον ἔξυπνες, ἐτοῦτου τοῦ πλήθους τῶν χριστιανῶν ἡ δὲ τὸ νουσίην τῆς Κύπρου εἰς ἐνθάβειαν τῆς σῆς βασιλείας, οἱ ὅποιοι εὐρίσκονται ἥ τόσον τυρραννυμένοι, ἀπὸ τοὺς Τούρκους, πλέον παρα τὸ ἴδιον, διὰ αἰτίαν ἥ τὸ πρῶτον, ὁποῦ ἐσικοθήκαν κόντρα, κατὰπάνω τους, τὸ δεύτερον, τὸ ἔλθειμον ἥ τῶν κατέργων τοῦ μεγάλου δουκὸς τῆς Τοσκάνας, καὶ δια να μιν ἀκαρτερεσουν, ἐχάλασαμεν ἐκεῖνο, ὁποῦ ἤχαμεν συνβασόμενον, καὶ ἐθανατόθησαν, καὶ πολλοὶ χριστιανοὶ ἥ ἀπὸ τοὺς Τούρκους, μὰ ἔχι, Ἱερὰ βασιλεία, διὰ τὸν φόβον πρέπει νὰ ἀφίσω ἡμεν, ἐτοῦτην τὴν ἁγίαν νίκη ὁποῦ στέκει ὅλον τὸ πλήθος, ἀκαρτερώντας ἡμεῖς μεγάλην ἐπιθυμίαν, νὰ ἰδοῦσιν φλάμπουρον τῆς σῆς βασιλείας, καὶ βοήθειαν ἥ ἀπὸ ἄρματα, καὶ να σικοθοῦν ὅλοι μὲ τὴν δύναμιν τὴν θεϊαν, να ἐξολοθρεύσω ἡμεῖς τα σκυλλία τοῦς ἐχθροῦς τῆς ἁγίας πίστεως, καὶ να μύνουν ὑπὸ ἡμῶν ὑπόποδιον τῶν ποδῶν σου, καὶ διὰ τούτον στέλλωμεν ἀπόστα, να παρακαλέσωμεν τὴν βασιλείαν σου, να κάμει ἐτοῦτον τὸ ἄγιον ἔργον, διότι τὸ κατἔχωμεν πῶς δεν εἶναι ἄλλος να τὸ κάμει, καὶ να μιν δεν ἀφίσει ἐτούτον ἥ τὸ πλήθος τὸ πιστὸν, εἰς τα χερια τῶν ἀπίστων νὰ τυρραννῶνται. καὶ γίνωσκῃ ἡ βασιλεία σου, ὅτι εὐρίσκονται χριστιανοὶ, ἄνδρες τοῦ σπαθίου, τραταπένντε χιλιάδες, καὶ Τούρκοι δεν εἶναι παρὰ μόνε ὀκτῶ χιλιάδες. ἥ Καὶ ἂν τὸ Πν(εῦμ)α τὸ Ἅγιον φωτίσει τὴν βασιλείαν σου, νὰ στίλβει ἁμάδα, ἡμπολλεῖ νὰ γένη με πάσα, εὐχολογία ἡ νίκη, φθάνωντας εἰς τὴν Κύπρον, να ἥ ὑπάγουν δέκα κάτεργαεῖς τὴν Ἀμώχοστον, καὶ βλεπωντας τα, δι τούρκικοι, θέλουν τρέξιν ὅλοι μικροὶ, καὶ μεγάλοι να τὴν φυλάξουν. καὶ τὸ ἐπιλλυτον τῆς ἀμαδας, να ἐβγει εἰς τὴν Πάμφω να δώσει ἄρματα, τῶν χριστιανῶν, καὶ θέλουν μαζοχθῆν τῆς ὥρας δεκαπέντε χιλιάδες, καὶ οἱ ἐπιλλυτοι, κατἔπιν ὁποῦ εὐρίσκονται, καὶ πγινάνωντας ἄρματα, δι χριῖστιανοὶ, τότε οἱ Τούρκοι μοναχοὶ τους, διδουν τὸ νουσίην χωρὶς πόλεμον ἥ καὶ εἰς ἐτούτον, παρακαλοῦμεν τὴν σῆν βασιλείαν, να μας κάμει χάριν, διὰ ἥ ἀπόκριση, μὲ αὐτὸν τὸν κομιστὴν ὀνόματι Λογίζον, διὰ να δώσωμεν πληρωφορίαν, ἐτούτου τοῦ λαοῦ τοῦ χριστιανικοῦ, ὁποῦ στέκει με μεγάλην ἐπιθυμίαν νὰ ἀκοῦσι, τὴν χαριτομένην ἡεσπόσαν, καὶ να στέκονται, καὶ ἔτιμοι ἥ διὰ τὴν ἁγίαν ὑπεροσίαν, καὶ με τούτον μένωμεν παρακαλών ἡτας τὸν Θε(ε)ν, να σου δεῖει πολληχρονίαν, καὶ ἡρήνην, καὶ ἡερωσύνην, καὶ να σε εἰδοῦμε γλίγορα, ἐδικὸν μας ἀφθέντι ἥ Εἰς τὴν Λευκοσίαν, τὸ ἀχθ ἔτος, μὴν φεβρουαρίον γ' ἥ ἰνδικτιώνος ζ' ἥ

τῆς σῆς βασιλείας ἥ

ταπεινοὶ δοῦλοι ἥ

Χριστόδουλος ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου ἥ

Ἱάκωβος ἐπίσκοπος Νεμεσοῦ ἥ

Λεόντιος ἐπίσκοπος Πάμφου ἥ

Μωϋσῆς ἐπίσκοπος Τριμήθου ἥ

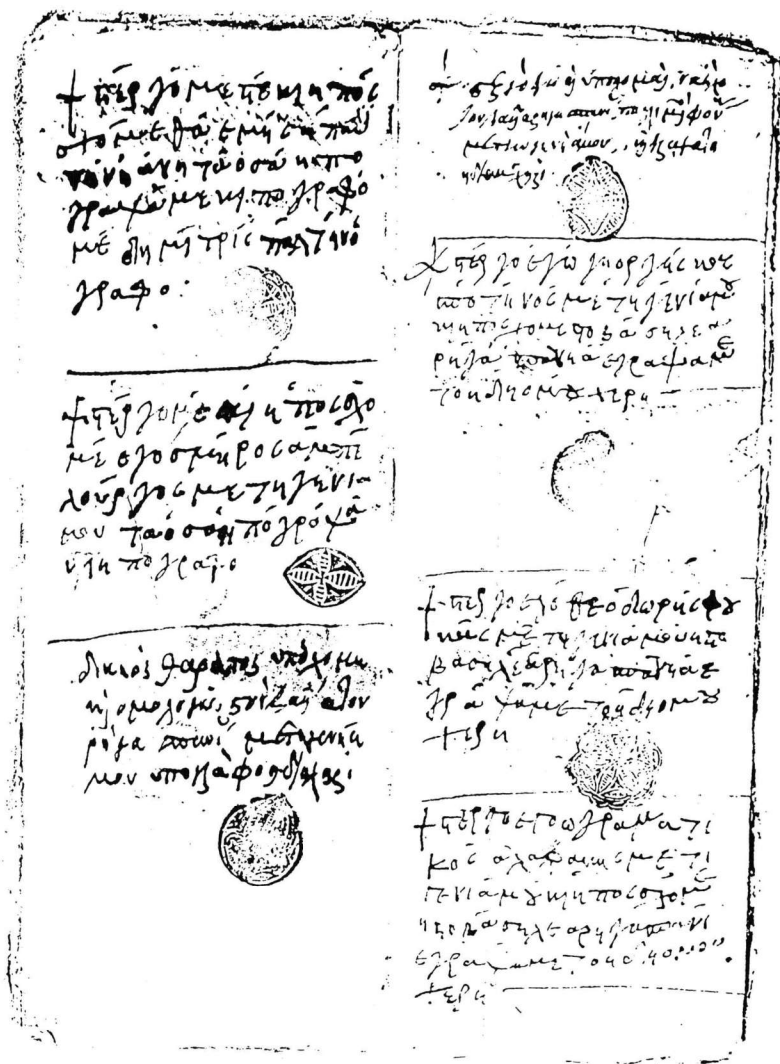
Ἱάκωβος πρωτοπαπὰς Λευκοσίας ἥ

Λεόντιος πρωτοπαπὰς Λευκάρων ἥ

Τουμάζος πρωτοπαπὰς Βατιλῆς ἥ

Κύριακὸς πρωτοπαπὰς Λαρνάκου ἥ

Θεόδωρος πρωτ(ο)παπὰς Κερνιάς ἥ

Εικ. 3. E167 8 Δείγμα της αίτησης βοήθειας απευθυνόμενη προς το βασιλιά Φίλιππο Γ' από 123
μυιάντικες αρχοντικές οικογένειες.

1494

ε
ερά... παρναθολική βασιλεία...

Archivum Spanicum
de Simancas

Iμορτζουτες, παρμεκαε ποσν ζηλιος, ετου του του πληθους των χριστιανων
 οητηνωση την νηπου, εις ενδεβειαν της οθω βασιλειας, οιοποιοι ευρισκουω
 τους μη ανθρωπηνους, απο του του νομου, πληρον πατατοιοθου, θηλων ηεν
 το πρεσβι, οπου εοικε θη παρ νηπου, παταπατος τοιο, το κωτερον, το εθωι μεμ
 των πατρων του μορτζουτικου της προσημας, παρ αναμμεκαρ τεροσω, εν
 σασμενικου, οπου ηχραμεν σει βασιλειαν, παρ εθωα το θησσι, παρ ποσει χρις οφω
 απο του του νομου, μερχι, ερα βασιλεια, οθα, του ραβου προεπιμα ορσο
 μεν, ετου της της ατμας μηνη, οπου εκηνοιου του πληθους, αναρ τεροσωτας
 με μετανη ητη θημας, παρ ολοση ραμπερον της οθω βασιλειας, παρ βουθημα
 απο αρματα, παρ μασινο θου οζοι με της οθω αμην της θειας, μερζο ορθω
 ε τουτε παρ ηλλια, τοιο εχθροιο της ατμας της οθω, παρ μαμε οσω υπω
 ημωι απο του του τον που οσω σου, παρ ο ατο τον εν ωσμεν αποσα, μαπαρ
 μαχ οσμεν της βασιλειαν σου, μαμικε ετου του το ατο οργον, οθω τη το κα
 τεχου μεν παρ οθω ενω αλλο οζιο μαποημε, παρ μαμε οθω οθωσι ετου του
 το πληθος το πλεον, εις τα χειρα, παρ μαποσο μη παρ ηνυ αμην, παρ γεωσσε
 η βασιλειαν σου, οη ευρισκουω χριστιανοι, οζοιου του ασθηου, παρ μαμε οθω
 τε χιλιαω, παρ που ησ οθω ενω παρ οω με οη του χιλιαω, **Π**
V εν ω ηνυ παρ οα του ρα οθω της βασιλειαν σου, μακ οθω οθω η, ημω
 ρει μαρ κει με πασα, εν οζωια ημικη, ραμμορ τοιο εις τη κηπου, μα
 λπατου οθω ηα πατρ τε, εις της αλωχου, παρ βλε πορ τα, οιο του
 ηοι, βουω προεπι οθω ηη, οι, παρ με οθω ορα της ρη οζω, παρ το ετη
 λου ηη οθω κω οθω, μαρ βει ειο της παιβου, μακ οσι αρματα, που
 χρις οφω, παρ θελω μαρ οθω της οθω οθω οθω τε χιλιαω, παρ
 οιο ε τη ηοι, ημω τη οθω ευρισκουω, παρ ημω οθω παρ αρματα, οθω η
 οιασ, το το οιο του ηοι μαρ οιο τοιο, οθω ωω το μα οη οθω οθω με
 παρ κει του του, παρ μα κω μεν της οθω της βασιλειαν, μεμα οθω οθω οθω οθω
 απο ηη ηω, μακ οθω του ηοι οθω οθω οθω οθω, οθω μα κω οθω οθω οθω
 οθω οθω, ετου του του οθω του χρις οφω ηηου, οπου εκη με μα τα ηη οθω
 θημα ακω οθω, της ηη οθω ηη οθω οθω, παρ κω οθω ηη, ηη οθω οθω οθω

Εικ. 5. E494 Επιστολή του αρχιεπισκόπου Χριστοδούλου της Κύπρου προς το βασιλιά Φίλιπο Γ, 3 Φεβρουαρίου 1609 (f. 1).

διὰ τὴν ἀσπίδα ὑπὲρ βασιλείας, παρὰ τούτῳ μενόμεν ἑπικρατοῦ
 τας τῶν θῶ, βασουλῶν πολλὴ χρησιμιά. παρὴν ἡμῶν, παρὲς τὸν
 ριγάτον, παρὰ σε εἰδὸν μετὰ ἴσους. ἐλπίοντες ἀφ᾽ ἑμῶν
 εἰς τὴν βασιλείαν, τὸ α λ θ ἔπος, μετὰ βασιλείαν
 ἰσότητος ἰσοῦ

τὸν οὐρανὸν βασιλείας
 τῶν οὐρανῶν οὐρανῶν /
 + [Handwritten musical notation with various symbols and lines] /
 + [Handwritten musical notation with various symbols and lines] /
 + [Handwritten musical notation with various symbols and lines] /

Εἰκ. 5α. Ε494 Ἐπιστολή του αρχιεπισκόπου Χριστοδοῦλου της Κύπρου προς το βασιλιά Φίλιππο
 Γ, 3 Φεβρουαρίου 1609 (f. 2).

Ιωάννης Βέκκος εχθρός Ρωμαίων

Πριν από είκοσι χρόνια έγινε μια διπλή συνάντηση, στη Λυών και στο Παρίσι, για τη σύνοδο του 1274. Ο τίτλος της συνάντησης αυτής ήταν: *1274 έτος ορόσημο. Μεταλλαγές και συνέχειες*. Εκεί, διαπρεπείς βυζαντινολόγοι προσέφεραν τα στοιχεία των πηγών για την Ένωση της Λυών και τη σημασία της για τη βυζαντινή αλλά και για την ευρωπαϊκή ιστορία¹. Είναι φυσικό, λοιπόν, να μη με απασχολήσουν ούτε οι γεγονοτολογικές εξελίξεις που προηγήθηκαν ή ακολούθησαν τη σύνοδο της Λυών, αλλά ούτε το βασικό ζήτημα της διαμάχης που ανέκυψε ανάμεσα στους αντιπάλους της Ένωσης και τους οπαδούς της, δηλαδή τη δογματική σημασία της προσθήκης του *filioque* στο σύμβολο της πίστης. Αντικείμενο της παρούσας ανακοίνωσης είναι να διερευνήσει μια από τις κατηγορίες που απευθύνθηκε κατά του έκπτωτου πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου, ότι ήταν *εχθρός των Ρωμαίων*, και τη σημασία της για τη βυζαντινή πολιτική ζωή.

Αμέσως μετά το θάνατο του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' του Παλαιολόγου, ο διάδοχός του, αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β', ακολουθώντας τη συμβουλή της θείας του Ευδοκίας Παλαιολογίνας και του μεγάλου λογοθέτη Θεοδώρου Μου-

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

1274, année charnière = *1274, année charnière. Mutations et continuités, Lyon-Paris 30/9-5/10/1974*, Παρίσι 1977.

Dossier = V. Laurent, J. Darrouzès, *Dossier grec de l'union de Lyon (1237-1277)*, *Archives de l'Orient Chrétien* 16, Παρίσι 1976.

Laurent, *Regestes* = V. Laurent, *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople. Vol. I. Les actes des patriarches, fasc. IV. Les registes de 1208 à 1309*, Παρίσι 1971.

Loenertz, *Mémoire d'Ogier* = R.-J. Loenertz, *Mémoire d'Ogier, protonotaire, pour Marco et Marcheto, nonces de Michel VIII Paléologue auprès du pape Nicolas III (1278, printemps-été)*, *Orientalia Christiana Periodica* 31 (1965), σελ. 374-408 (= *Byzantina et Franco-Graeca*, τόμ. I, Ρώμη 1970, σελ. 537-572).

Παχυμ. I = *De Michaele Paleologo*, Βόννη 1835 = A. Failler, έκδ., Georges Pachymérés, *Relations Historiques*, τόμ. Α'-Β', (CFHB, 24/1-2), Παρίσι 1984.

Παχυμ. II = *De Andronico Paleologo*, Βόννη 1835.

P. G. = I. P. Migne, *Patrologia cursus completus, series graecae*, Παρίσι 1857 κ.ε.

1. *1274, année charnière*, Byzance et l'Union, σελ. 139-207.

ζάλωνα, και των δύο θυμάτων της ενωτικής πολιτικής του πατέρα του, ανακάλεσε στον πατριαρχικό θρόνο το γηραιό και σχεδόν ετοιμοθάνατο τώως πατριάρχη Ιωσήφ². Ο ενωτικός πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος εγκατέλειψε τον πατριαρχικό θρόνο και εγκλείστηκε στη μονή της Παναχράντου³. Πρώτη ενέργεια του πατριάρχη Ιωσήφ, ή μάλλον των όσων τον περιστοιχίζαν, ήταν να αποφασίσει την καθάρωση του προκατόχου του⁴. Οι κατηγορίες που απηύθυναν οι οπαδοί του πατριάρχη Ιωσήφ κατά του πατριάρχη Ιωάννη Βέκκου και των οπαδών του ήταν *ἐπὶ ὁμολογουμέναις πατρικῶν δογμάτων παραβασίαις... αἰρετικούς καὶ τῶν Ῥωμαίων ἐχθρούς*⁵.

Υπὸ την πίεση του πλήθους, που πολιορκούσε ξαναμμένο τον τόπο διαμονῆς του Βέκκου και συγκεντρωνόταν στις εκκλησίες, συνήλθε «*συνοδικὴ ὁμίγηγυρις καὶ ἀρχοντικὴ συνέλευσις*»⁶. Εκεί, και υπό την καθοδήγηση των συζύγων των παλατιανών, οι οποίες *περὶ τὴν θεοσέβειαν δοξομανοῦσαι*, αποφασίστηκε να καούν τα γραπτά που αναφέρονταν στην Ένωση των Εκκλησιῶν. Ο Ιωάννης Βέκκος αναγκάστηκε να υπογράψει *λίβελλο* ομολογίας πίστεως, στην οποία δεχόταν το λάθος του, και να παραιτηθεῖ ἀπὸ την ιεροσύνη. Έτσι, τυπικὰ τέθηκε τέλος στην Ένωση των Εκκλησιῶν που εἶχε ξεκινήσει ἀπὸ τον αυτοκράτορα Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγο⁷.

Η καθάρωση του Ιωάννη Βέκκου έγινε με βάση τις κατηγορίες ὅτι α) παρέβη τα πατερικά δόγματα και β) ὅτι ήταν *εχθρός των Ῥωμαίων* ή, ὡπως διατυπώνεται ἀλλοῦ, επειδή ἀμφισβητούσαν τη *φιλορωμαϊότητά* του⁸. Και ο Ιωάννης

2. Για την πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ μόλις ἀνήλθε στο θρόνο και για τα γεγονότα που επακολούθησαν: D. Nicol, *The Byzantine Reaction to the Second Council of Lyons, 1274, Studies in Church History* 7 (1971), σελ. 113-146 (= *Byzantium, its Ecclesiastical History and Relations with the Western World*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972, αφ. VI), σελ. 139 κ.ε.

3. Nicephori Gregorae, *Byzantina historia*, έκδ. L. Schopen, Βόννη 1829, σελ. 160.

4. Πρβλ. Laurent, *Regestes*, αφ. 1453.

5. P. G., τόμ. 141, στήλ. 956c. Πρβλ. P. G., τόμ. 141, στήλ. 951d: *ὡς αἰρετικοί... καὶ τῶν Ῥωμαίων ἐχθροί*, 965c: *τῆς εὐσεβείας ἡμᾶς παραβάτας καὶ τῶν Ῥωμαίων ἐχθρούς*, 1009a: *ἡμεῖς τῆς εὐσεβείας προδόται καὶ τῶν ὁμογενῶν λεγόμεθα Ῥωμαίων ἐχθροί*. Η ἴδια κατηγορία κατὰ του Ιωάννη Βέκκου διατυπώνεται ἐπίσης και ἀπὸ τον πατριάρχη Γρηγόριο τον Κύπριο, πρβλ. Laurent, *Regestes*, αφ. 1484, αφ. 1486.

6. Laurent, *Regestes*, αφ. 1456.

7. Ὡστόσο, ο ἔκπτωτος πατριάρχης συνέχισε να υποστηρίζει τις δογματικὲς θέσεις του με ἀποτέλεσμα ἀκόμη και την ἐποχὴ τῆς πρώτης παραίτησης του πατριάρχη Αθανασίου, το 1293, σχεδόν 20 ἔτη μετὰ τη σύνοδο της Λυόν, οι θέσεις του Ιωάννη Βέκκου να αποτελοῦν ἀντικείμενο διαμάχης, βλ. Παχυμ. II, σελ. 169-173, Laurent, *Regestes*, αφ. 1553.

8. P. G., τόμ. 141, στήλ. 969a: *περὶ τε τῆς ἡμῶν εὐσεβείας, περὶ τε τῆς ἡμῶν φιλορωμαϊότητος*, βλ. ἐπίσης 972a, b, c, 973a.

Βέκκος χρησιμοποιεί τους ίδιους όρους και αντιστρέφει την κατηγορία: οι αντίπαλοί του είναι προδότες της ευσέβειας και *εχθροί των Ρωμαίων*⁹. Ονομάζει τους κατηγορούς του *μισορωμαίους*, δηλαδή ανθρώπους που μισούν τους Ρωμαίους¹⁰. Η πολιτική κατηγορία του *εχθρού των Ρωμαίων*, που και οι δύο πλευρές χρησιμοποιούν και που ισοδυναμεί με εσχάτη προδοσία, είναι αρκετά ασαφής και προφανώς παραπέμπει σε κάποια ιδεολογική διαμάχη για την πολιτική ορθοδοξία¹¹.

Πριν αναφερόμαστε εκτενώς στην ιδεολογική αυτή διαμάχη πρέπει να σταθούμε για λίγο στο θέμα που αποτελούσε το βασικό επιχείρημα για να δηλωθεί η *φιλορωμαϊότητα*. Πράγματι, αντικείμενο της διαμάχης στάθηκε η συρρίκνωση της αυτοκρατορίας, με δύο πτυχές: α) την επέκταση των τουρκικών κατακτήσεων, β) την κατοχή βυζαντινών εδαφών από τους Λατίνους. Στις κατηγορίες των αντιπάλων της Ένωσης, που υποστηρίζουν ότι η ακολουθούμενη πολιτική προκαλεί κακό στην αυτοκρατορία, ο πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος αντιπαράθετει, αντί για απάντηση, απόσπασμα από γράμμα του πατριάρχη Αντιοχείας Πέτρου στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ Κηρουλάριο. Στο γράμμα αυτό ο πατριάρχης Αντιοχείας ζητούσε να μην προχωρήσει το σχίσμα παραπέρα, τονίζοντας ότι τα κακά θα πολλαπλασιαστούν, ότι όλα θα πάνε προς το χειρότερο *και πανταχόθεν θρηνος, ... και λιμοί και λοιμοί συνεχείς κατά χώραν και πόλιν*. Ο Ιωάννης Βέκκος χρησιμοποιεί την καταστροφολογική αυτή αντιμετώπιση ως βασικό επιχείρημα για να δικαιολογηθεί η Ένωση, τονίζοντας ότι η διάσταση των Εκκλησιών έγινε αιτία πολλών κακών. Το γράμμα αυτό του χρησιμεύει επίσης και ως ένδειξη για τα αποτελέσματα του σχίσματος, δηλαδή τη συρρίκνωση της αυτοκρατορίας που επήλθε στο μεταξύ, υπογραμμίζοντας ότι, όταν ο Πέτρος Αντιοχείας έγραφε την επιστολή, τα σύνορα της αυτοκρατορίας εκτεινόταν στα πέρατα της οικουμένης, ενώ *νῦν δὲ ὅποι τὰ ἡμέτερα συνεστάλη, αἰσχύνη και ὄλως λέγειν ἐστίν*¹².

Για τον Ιωάννη Βέκκο η διαμάχη με τη ρωμαϊκή Εκκλησία, όπως συστηματικά την ονομάζει, σε αντίθεση με τους ανθενωτικούς οι οποίοι χρησιμοποιούν τη λέξη «Ιταλοί» για να περιγράψουν τη λατινική Εκκλησία¹³, η διαμάχη είχε αρνη-

9. P. G., τόμ. 141, στήλ. 972.

10. P. G., τόμ. 141, στήλ. 973a. Η έκφραση *μισορωμαίοι* χρησιμοποιείται και από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης για να περιγράψει τους Λατίνους: Eustazio di Tessalonica, *La espugnazione di Tessalonica*, έκδ. Στ. Κυριακίδης, Παλέρμο 1961, σελ. 128.

11. Για την έννοια της πολιτικής ορθοδοξίας βλ. H.-G. Beck, *Η Βυζαντινή Χιλιετία*, Αθήνα 1990, σελ. 117. κ.ε.

12. P. G., τόμ. 141, στήλ. 972-973.

13. Πρβλ. ωστόσο P. G., τόμ. 141, στήλ. 44c.

τικά αποτελέσματα για τη βυζαντινή αυτοκρατορία¹⁴. Η πολιτική επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται στο έργο του Βέκκου «Περί ενώσεως και ειρήνης»¹⁵, είναι σχετική με τα αποτελέσματα του χωρισμού των Εκκλησιών. Ο ενοτικός πατριάρχης τονίζει ότι η έλλειψη ειρήνης μεταξύ των Εκκλησιών προκαλεί κλαυθμό που είναι ανάλογος με το μέγεθος του γεγονότος και επισημαίνει ότι η βαθιά νύχτα που κατέλαβε την αυτοκρατορία (*καθ' ἡμᾶς οἰκουμένη*), δηλαδή ο ακρωτηριασμός των βυζαντινών εδαφών από τους Τούρκους αλλά και η ιεροσουλία που ενεργείται από τους οπαδούς του Μωάμεθ στους χριστιανικούς ναούς¹⁶ έχουν την αφετηρία τους στην κατά της *ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας μάχη*¹⁷. Εξάλλου, ο Ιωάννης Βέκκος χρησιμοποιεί τα γεγονότα της άλωσης της Κωνσταντινούπολης το 1204 και της κατοχής βυζαντινών περιοχών από τους Λατίνους ως επιχείρημα για να καταδείξει το κακό που προκάλεσε η διαμάχη. Στα πλαίσια αυτά, αναφέρει ότι τα δύο *μεγαλοδύναμα ἔθνη*, Βυζαντινοί και Λατίνοι, πολεμούν μεταξύ τους για μια λέξη¹⁸.

Ανάλογη είναι και η επιχειρηματολογία του οπαδού της Ένωσης, του αρχidiaκόνου Κωνσταντίνου Μελιτηνιώτη. Ο Μελιτηνιώτης ισχυρίζεται ότι η Ένωση των Εκκλησιών έγινε αφού αποκαλύφθηκε η αλήθεια και αφού το σχίσμα, που κατ' αυτόν έγινε από τους Βυζαντινούς (θα γράφει: *ἀπορραγέντες αὐτῶν*, δηλαδή των Λατίνων), είχε οδηγήσει στην απώλεια των Βυζαντινών (*ἐπ' ἀπώλεια τοῦ γένους ἡμῶν*). Το σχίσμα ήταν η αιτία που επήλθαν πολλά δεινά στην αυτοκρατορία και ανατράπηκε η παλαιά *εὐκληρία*. Η κατάληψη πόλεων από τους Τούρκους στην Ανατολή και ο μiasμός ιερών τόπων από τους Μουσουλμάνους ήταν, και κατά το Μελιτηνιώτη, αποτέλεσμα του σχίσματος. Αλλά ο ενοτικός αρχidiaκόνος πάει πιο μακριά: θεωρεί ότι η δυτική επίθεση και η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης, το 1204, καθώς και η κατοχή των δυτικών πόλεων και χωρών, έγιναν κατά θεία παραχώρηση. Η πολιτική των Λατίνων απέναντι στη

14. P. G., τόμ. 141, στήλ. 21: *εἰ δὲ καὶ πρὸς τὰ κοσμικὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀρχῆς ἴδομεν, ἀλλ' ἐνταῦθα οὐκ ἔστιν εἰπεῖν ὡς οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς, εἰ μὲν γὰρ καὶ δικαίως καὶ ἐπὶ τινὶ πρὸς τὴν ἡμῶν εὐσέβειαν συντελοῦντι ἢ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας μάχη, ἐξ ἧς ὅποια καὶ ὅσα καθ' ἡμῶν ἐπιεισέφησε τὰ δεινά, οὐ τοῦ παρόντος λέγειν ἔστιν, ἴσως γὰρ ἄλλοις τοῦτο ἱστορήθη.*

15. Για το έργο πρβλ. *Dossier*, σελ. 60 κ.ε. και G. Richter, *Johannes Bekkos und sein Verhältnis zur römischen Kirche, Byzantinische Forschungen* 15 (1990), σελ. 167-217, ειδ. σελ. 170 κ.ε. Για τη φιλολογία της εποχής: J. Darrouzès, *Documents grecs concernant le Concile de Lyon, 1274, année charnière*, σελ. 167-178.

16. P. G., τόμ. 141, στήλ. 16b.

17. P. G., τόμ. 141, στήλ. 21. Πρβλ. και *Dossier*, σελ. 431.

18. *Dossier*, σελ. 431.

βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν αποτέλεσμα του γεγονότος ότι οι Βυζαντινοί διεζεύχθησαν *των από Ρώμης ἀδελφῶν*¹⁹.

Αυτή η επιχειρηματολογία υπέρ της Ένωσης, που επικαλείται ως βασικό πολιτικό επιχείρημα τη συρρίκνωση της αυτοκρατορίας δεν ήταν πρωτοφανής· αποτελούσε μέρος των πολιτικών επιχειρημάτων του κατόχου της πολιτικής εξουσίας, του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου. Είναι γνωστό ότι ο αυτοκράτορας προκειμένου να επιτύχει τη συγκατάθεση των μελών της ιεραρχίας και του πατριαρχικού κλήρου, επικαλέστηκε τον κίνδυνο που διέτρεχε η Κωνσταντινούπολη και η αυτοκρατορία από τα επιθετικά σχέδια του Καρόλου του Ανδεγαυικού²⁰. Το επιχείρημα ότι η διαίρεση των Εκκλησιών ευνοεί την καταστροφή πόλεων και την ιεροσουλία σε ναούς εμφανίζεται και στον αυτοκρατορικό τόμο, που είχε ως συντάκτες τον Κωνσταντίνο Μελιτηνιώτη και το Γεώργιο Κύπριο και που ο αυτοκράτορας έστειλε προς έγκριση στη σύνοδο²¹. Στον αυτοκρατορικό τόμο αφού αναφερθούν οι καταστροφές και οι βεβηλώσεις που έχουν προκληθεί από τους Τούρκους (Αγαρηνούς) τονίζεται η ανάγκη για έμπρακτη πίστη που θα αντιστρέψει την κατάσταση που δημιούργησαν οι τουρκικές κατακτήσεις²².

Στον τόμο του αυτοκράτορα απαντά ένα κείμενο που γράφηκε από έμπιστο του πατριάρχη Ιωσήφ, τον Ιώβ Ιασίτη, και φέρεται ως η πατριαρχική και συνοδική απολογία²³. Ο αντίλογος από τους αντιπάλους της Ένωσης σχετικά με τις τουρκικές κατακτήσεις, αλλά και την λατινική κατοχή, είναι άμεσος: *τὸ μὲν γὰρ παραδοθῆναι τοῖς ἔθνεσι τὰς ἡμετέρας πόλεις καὶ τοὺς λαοὺς, τῆς ἡμετέρας εἰσπραξίς ἁμαρτίας καὶ τῆς τοῦ Κυρίου παιδείας μαρτυρία σαφῆς*²⁴. Ο συγγραφέας του κειμένου αυτού τονίζει ότι μπορούν να υπάρχουν πολλοί λόγοι για την κακή κατάσταση της αυτοκρατορίας. Μεταξύ των λόγων αυτών, κατά το συντάκτη του εγγράφου, ο σημαντικότερος είναι η παραμέληση των κρατικών υποθέσεων και η περιφρόνηση των θείων εντολών από εκείνον που ασκεί την οποιαδήποτε εξουσία: *ἐν οἷς αἰτιώτατον οἶμαι μὴδὲν ἕτερον εἶναι ἀλλ' ἢ τὸ*

19. P. G., τόμ. 141, στήλ. 1033, 1036.

20. Παχυμ. Ι, σελ. 367-8 = Failler, σελ. 473. Για την πολιτική του Μιχαήλ: D. Nicol, *The Greeks and the Union of Churches: The Preliminaries to the Second Council of Lyons, 1261-1274, Medieval Studies presented to Aubrey Gwynn, S. J.*, εκδ. J. A. Watt, J. B. Morrall, F. X. Martin, Δουβλίνο 1961, σελ. 454-480 (= *Byzantium, its Ecclesiastical History and Relations with the Western World*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972, αφ. V).

21. *Dossier*, σελ. 9.

22. *Dossier*, σελ. 195: *οἱ δὲ τῆ ὁμολογία τῆς εὐσεβείας ἐμμένοντες πόσῃ τὴν ἀδιαφορίαν ἐπὶ τοῖς ἔργοις ἐνδείκνυνται.*

23. Laurent, *Regestes*, αφ. 1400.

24. *Dossier*, σελ. 195, 197.

κατὰ τὴν πολιτείαν ἡμελημένον καὶ τὸ καταφρονητικῶς ἔχειν περὶ τὰς δεσποτικὰς ἐντολὰς τὸν τὴν ἀρχὴν ἀνεξωσμένον τὴν οἰανόητινα²⁵. Ἡ ἀπάντησις αὐτὴ θα ἔμενε γενικὴ καὶ αφηρημένη ἀνδεν χρησιμοποιοῦσε μιὰ σειρὰ ιστορικὰ ἐπιχειρήματα που τείνουν νὰ δείξουν ὅτι ἡ συρρίκνωσις τῆς βυζαντινῆς ἐπικρατείας δὲν συμβαδίζει με τὴν ευεβεία τῶν αυτοκρατόρων²⁶.

Ἀλλὰ ἀς ἐπιστρέψουμε στὴν κατηγορία τοῦ *εχθροῦ τῶν Ρωμαίων*. Εἶναι προφανές ὅτι καὶ οἱ δύο πλευρές, ἐνωτικοὶ καὶ ἀνθενωτικοὶ, ἀναφέρονταν στο ἴδιο ἰδεολογικὸ πλαίσιο, τὴ *ρωμαιοφροσύνη*. Ἀν ἦταν δυνατὸν νὰ ορίσουμε τὴν ἔννοια αὐτῆ²⁷, θα λέγαμε ὅτι εἶναι μιὰ ρευστὴ ἔννοια νομιμοφροσύνης στὸν ἄτοχο τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας που τοῦ ἐπιτρέπει νὰ καθορίζει τοὺς πολιτικοὺς στόχους καὶ νὰ ἐλέγχει τὸν ἰδεολογικὸ προσανατολισμὸ καὶ τὴν ἰδεολογικὴ ἐξέλιξις στὶς κυρίαρχες ομάδες, τὴν ἀριστοκρατία καὶ τὶς ἀνώτερες βαθμίδες τῆς Ἐκκλησίας. Με τὴ διαμικχὴ γιὰ τὴν Ἐνωσις ὁ ἰδεολογικὸς ἐλέγχος χάθηκε καὶ ἀδρανοποιήθηκε ἕνας σημαντικὸς μηχανισμὸς ἰδεολογικῆς ἐπιβολῆς, ἡ Ἐκκλησία. Πράγματι, με τὴν πολιτικὴ ποὺ ἀκολούθησε ὁ αυτοκράτορας Μιχαὴλ Η΄, στὴν Ἐκκλησία δημιουργήθηκαν δύο ἀντίπαλες μεταξὺ τοὺς ομάδες, οἱ Ἀρσενιάτες καὶ οἱ Ἰωσηφίτες, που ἦταν ἀντίθετες στὴν ἐνωτικὴ πολιτικὴ. Ὅπως λέει ὁ Παχυμέρης, οἱ δύο αὐτές ομάδες ἦταν σαν δύο νοσήματα, που τὸ ἕνα ἐπιτείνει τὸ ἄλλο καὶ που ἡ θεραπεία τοῦ ἐνὸς ἀυξάνει τὸ ἄλλο, ἀναγκάζοντας τὸ γιὰτρὸ νὰ τὴ σταματήσει. Ἐξἄλλου, ἡ ἀντιδικία δὲν ἦταν πλέον μόνον θέμα τῶν μελῶν τοῦ υψηλόβαθμου κλήρου· στὶς συζητήσεις ἔπαιρναν μέρος καὶ οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ οἱ ὁποῖοι θεολογοῦσαν καὶ διάλεγαν, γιὰ νὰ σώσουν τὴν ψυχὴ τοὺς, τὸ ἕνα ἢ τὸ ἄλλο στρατόπεδο²⁸.

Ὁ Μιχαὴλ Η΄, προκειμένου νὰ ἐπιβάλλει τὴν πολιτικὴ ἐπιλογή τοῦ γιὰ τὴν Ἐνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν, εὐνόησε τὴ δημιουργία κλίματος συγκαλυμμένης ἢ καὶ ἀνοικτῆς τρομοκρατίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, αὐτὸ που χαρακτηρίζει τὶς ἐνέργειες τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἕνα κλίμα ἀναποφασιστικότητας. Πολὺ χαρακτηριστικὰ περιγράφει καὶ τὶς δύο αὐτές ἀντιδράσεις ὁ Γεώργιος Παχυμέρης. Μιλώντας

25. *Dossier*, σελ. 199.

26. *Dossier*, σελ. 199. Ἀργότερα, ἡ ἐπιχειρηματολογία αὐτὴ θα ἐμπλουτιστεῖ με τὸ ἐπιχειρημα ὅτι οἱ Μουσουλμάνοι ἐπικράτησαν σε βυζαντινὰ ἐδάφη ἀκόμη καὶ κατὰ τὴν περίοδο που δὲν υπήρχε τὸ σχίσμα ἀνάμεσα στὶς Ἐκκλησίες: J. Meyendorff, *Projets de Concile œcuménique en 1367: Un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul*, *Dumbarton Oaks Papers* 14 (1960), σελ. 149-177 (= *Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1974, σφ. XI), σελ. 174-5.

27. Βλ. Π. Γουναρίδη, *Pratique politique et discours politique dans l'état de Nicée (1204-1261)*, [διδασκαρική διατριβή], Παρίσι 1984, σελ. 124 κ.ε.

28. Παχυμ. Ι, σελ. 399-400 = Failler, σελ. 511, 513.

για την προσπάθεια του αυτοκράτορα να πείσει τον πατριάρχη και τη σύνοδο, αναφέρει ότι αυτοί τον άκουγαν *ἀφοσιωμένως και ἐπιπολαίως*, δηλαδή με σεβασμό και χωρίς να δίνουν πολλή σημασία, θεωρώντας ότι η επιχειρηματολογία του δεν θα είχε καμιά πρακτική εφαρμογή. Δεν στάθηκαν ικανοί, λέει ο ιστορικός, να αντισταθούν και να αρνηθούν αποφασιστικά, πιστεύοντας ότι δεν θα πραγματοποιείτο η πρόθεση του αυτοκράτορα, αλλά όπως είχε συμβεί και άλλες φορές κατά το παρελθόν, θα έβρισκε ένα σωρό εμπόδια και θα αποτύγχανε²⁹. Την ίδια έκφραση, *ἀφοσιωμένως και ἐπιπολαίως*, ο Παχυμέρης τη χρησιμοποιεί για να περιγράψει τη στάση του ρήτορα της εκκλησίας Ολώβολου απέναντι στην Ένωση. Ο Μανουήλ Ολώβολος συνεργαζόταν με τους θεωρητικούς της αυτοκρατορικής πολιτικής για την Ένωση των Εκκλησιών, αν και ήταν ουσιαστικά αντίθετος³⁰. Η στάση των μελών της εκκλησιαστικής ιεραρχίας στάθηκε πάντα συμβιβαστική γιατί τα μέλη της, αν και αντίθετα με την ακολουθούμενη πολιτική δεν ήθελαν *παρεισάγειν ἐν καθεστῶτι σκάνδαλα*³¹, δεν ήθελαν να έλθουν σε ρήξη με το καθεστώς της ρωμαιοφροσύνης.

Μιλώντας για τη συγκέντρωση στην οποία τα μέλη της ιεραρχίας κλήθηκαν να διευκρινίσουν τη σχέση της βυζαντινής Εκκλησίας με την Εκκλησία της Ρώμης, ο Παχυμέρης περιγράφει ένα κλίμα υποβόσκουσας τρομοκρατίας: Ο αυτοκράτορας αποφασισμένος, παρουσίασε έγγραφα και επιχειρηματολόγησε σχετικά με την ορθοδοξία των Λατίνων και υπέρ της Ένωσης. Ο πατριάρχης Ιωσήφ προκειμένου να αρθεί το βαρύ και πιεστικό κλίμα που είχε δημιουργήσει ο αυτοκράτορας, *τῆς ἀπ' ἐκείνου βίας*, λέγει ο ιστορικός, όρισε το χαρτοφύλακα Ιωάννη Βέκκο, να απαντήσει υπό το βάρος αφορισμού. Η περιφνημη δήλωση του χαρτοφύλακα, ότι οι Λατίνοι δεν λέγονται αιρετικοί αλλά είναι υπεύθυνοι αίρεσης, *δεινὴ ἔδοξε* στον αυτοκράτορα ο οποίος με θυμό έσπευσε να διαλύσει τη σύνοδο³². Τα όσα επακολούθησαν είναι γνωστά: ο Βέκκος φυλακίστηκε με κατασκευασμένη κατηγορία και στη φυλακή μεταστράφηκε, εκλέχθηκε πατριάρχης... Η βία ωστόσο κλιμακωνόταν πριν ακόμη πραγματοποιηθεί η Ένωση και είναι γνωστή η διαπόμευση του Ολώβολου, του Ιώβ Ιασίτη και άλλων αντιπάλων της Ένωσης³³.

29. Παχυμ. Ι, σελ. 368 = Failler, σελ. 473. Για μια σφαιρική αντιμετώπιση των επαφών μεταξύ των δύο Εκκλησιών: D. Stiernon, Le problème de l'Union gréco-latine, vue de Byzance: de Germain II à Joseph 1er (1232-1273), 1274, *année charnière*, σελ. 139-166.

30. Παχυμ. Ι, σελ. 374 = Failler, σελ. 479, πρβλ. Παχυμ. Ι, σελ. 392-3 = Failler, σελ. 501, 503.

31. Παχυμ. Ι, σελ. 483 = Failler, σελ. 611.

32. Παχυμ. Ι, σελ. 375-376 = Failler, σελ. 479-483.

33. Παχυμ. Ι, σελ. 394 = Failler, σελ. 503-505.

Πριν ακόμη πραγματοποιηθεί η Ένωση των Εκκλησιών, η αντίθεση των αντιδράσεων μεταξύ του αυτοκράτορα και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας ήταν ήδη φανερή. Ο πατριάρχης Ιωσήφ ήταν διαλλακτικός· η αντίθεσή του ήταν απόρροια της απαίτησής του να γίνει οικουμενική σύνοδος πριν την Ένωση, απαίτηση που είχε συνοδεύσει με όρκο³⁴. Αντίθετα, η συμπεριφορά του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' απέναντι στον κλήρο δεν ήταν ανάλογη· οι ιεράρχες ζητούσαν από τον αυτοκράτορα να συγκρατήσει την οργή του, έως ότου να επιστρέψει η πρεσβεία που είχε σταλεί στη σύνοδο της Λυών. Ωστόσο, η παράκληση αυτή δεν έβρισκε ανταπόκριση, και η αντίθεση στην Ένωση έδινε την ευκαιρία να κατηγορούνται οι κληρικοί *της προς βασιλέως καθοσιώσεως*³⁵.

Ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' Παλαιολόγος υποσχέθηκε στα μέλη της Εκκλησίας ότι η κατάσταση της βυζαντινής Εκκλησίας δεν θα άλλαζε με την Ένωση και ότι τρεις όροι που απαιτούνται για την πραγματοποίησή της (μνημόσυνο του πάπα, αναγνώριση του πρωτείου του και έκκλητον) θα είχαν μόνον τυπική αξία³⁶. Σε πρακτικό επίπεδο, η ανάμειξη των ανθρώπων της δυτικής Εκκλησίας στις υποθέσεις της βυζαντινής κοινωνίας ήταν έντονη. Στη σημαντική μαρτυρία για την ενωτική πολιτική του Μιχαήλ Η', την αναφορά του νοταρίου Ουερίου προς τον πάπα, εμφανίζεται ένα επεισόδιο που είναι ενδεικτικό: η αποστολή του αφορισμού στους διαδόχους του Μιχαήλ Αγγέλου, τους ηγέτες των επικρατειών στις οποίες μοιράστηκε το «δεσποτάτο» της Ηλείου. Όταν αυτοί αρνήθηκαν να ακολουθήσουν το παράδειγμά του και να υποταχτούν στην Εκκλησία της Ρώμης, ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' απάντησε στέλνοντας παπικό αφορισμό. Ο αφορισμός αυτός απευθυνόταν σε όσους δεν υποτάσσονταν και τον έφεραν οι παπικοί πρέσβεις. Μαζί έστειλε και συνοδική απόφαση της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης, που καταδίκαιζε όσους δεν δέχονταν να υποταχτούν στο *δεσπότη τὸν ὑπέριτατο ποντίφικα*³⁷.

Αν το γεγονός ότι η αναφορά του Ουερίου απευθύνεται στον πάπα δικαιολογεί την κυρίαρχη θέση του πάπα, σε σχέση με αυτή του πατριάρχη, το επεισό-

34. Ο πατριάρχης είχε ορκιστεί ότι δεν θα επέτρεπε την Ένωση των Εκκλησιών όσο παρέμεναν οι καινοτομίες και χωρίς τη συγκατάθεση και των άλλων Εκκλησιών: Laurent, *Regestes*, αρ. 1401 (1273/6). V. Laurent, *Le serment antilatin du patriarche Joseph (juin 1273), Échos d'Orient* 26 (1927), σελ. 405-7.

35. Παχυμ. Ι, σελ. 395 = Failler, σελ. 505, πρβλ. V. Laurent, *Les grandes crises religieuses à Byzance: la fin du schisme arsénite*, *Bull. Soc. Hist. Acad. Roumaine* 26/2 (1945), 225-313, σελ. 237, σμ. 2 για τις απειλές του Μιχαήλ κατά των οπαδών του πατριάρχη Αρσενίου.

36. Πρβλ. Παχυμ. Ι, σελ. 386-387 = Failler, σελ. 495.

37. Loenertz, *Mémoire d'Ogier*, § 6, § 7, σελ. 380 = 542-3, 390 = 552-553: *contra illos qui nolunt conuenire ad obedientiam domini summi pontificis*. Πρβλ. *Dossier*, σελ. 16.

διο της έκθεσης των αντιπάλων της Ένωσης στους απεσταλμένους του ποντίφικα είναι πλέον χαρακτηριστικό: Όπως είναι γνωστό, ο Μιχαήλ επέδειξε στους απεσταλμένους του πάπα τους συγγενείς του που εκρατούντο στη φυλακή, τόσο για τη θρησκευτική τους αντίθεση όσο και για την πολιτική τους αδράνεια³⁸. Η απόσταση μεταξύ της υπόσχεσης του Μιχαήλ Η' και η καθ' ολοκληρίαν, όπως την αντίληφθηκαν οι συγκαίρινοί του, προσωπική υποταγή του στον πάπα, καθώς και αυτή του γιου του, του συναυτοκράτορα Ανδρονίκου³⁹, αποτελούσε μια επιπλέον απόδειξη ότι η Ένωση δεν ήταν θεωρητική. Είναι ενδεικτικό ότι ο μοναχός Παλακτίων Γαλησιώτης τυφλώθηκε από το Μιχαήλ Η' γιατί διέδιδε ότι είδε τον αυτοκράτορα να κοινωνεί με άζυμο άρτο, ενώ στο μοναχό Μελέτιο έκοψαν τη γλώσσα γιατί είτε κατά πρόσωπο στον αυτοκράτορα ότι είναι άλλος Ιουλιανός⁴⁰.

Ο Ιωάννης Βέκκος προσδιορίζοντας το σκοπό της Ένωσης, τονίζει ότι είχε ως στόχο να βοηθήσει τη βυζαντινή αυτοκρατορία και να εμπειδώσει τη θέση της στον κόσμο⁴¹ ή, όπως το διατυπώνει αλλού, η προσπάθειά του ήταν να συνεργήσει στην ειρήνη και την ομόνοια με το *μεγαλοδύναμο γένος των Λατίνων διά μεγάλην τῆς ἡμῶν ἀρχῆς καὶ βασιλείας ὠφέλειαν*⁴². Αναφέρει ότι η επιχειρηματολογία που ανέπτυξε υπέρ της Ένωσης ήταν να πείσει τους αντιπάλους της όχι να την αποδεχθούν, αλλά να μην αντιπέκοντα, δεδομένου ότι η ορθή πίστη θα έμενε άθικτη⁴³. Πράγματι, ο τέως πατριάρχης, επειδή η κατηγορία εναντίον του είναι κατ' αρχήν θεολογική, αναφέρεται στη δογματική επιχειρηματολογία που ανέπτυξε υπέρ της Ένωσης. Προσάπτει στους αντιπάλους του ότι του απειθούν την κατηγορία του *εχθρού των Ρωμαίων*, προκειμένου να καλύψουν τη δογματική αδυναμία τους. Η πολιτική κατηγορία δεν αποτελεί τίποτα άλλο παρά πρόφαση⁴⁴. Έτσι δεν διευκρινίζεται η συγκεκριμένη επιχειρηματολογία, εκτός από αυτή για τη συρρίκνωση, για το πώς η Ένωση ή η αντίθεση σε αυτή μπορεί να ήταν πράξη φιλορωμαϊκή. Οι κατηγορίες παραμένουν ασαφείς, αλλά είναι σαφές ότι για τον Ιωάννη Βέκκο η Ένωση των Εκκλησιών, που έγινε *διὰ τὸ κοινῆ λυσιτελοῦν τῇ ἡμετέρᾳ βασιλείᾳ καὶ ἡγεμονίᾳ*⁴⁵, σήμαινε την εξυπηρέτηση των πολιτικῶν στόχων του αυτοκράτορα.

38. Παχυμ. Ι, σελ. 459-460 = Failler, σελ. 581. Πρβλ. Loenertz, *Mémoire d'Ogier*, σελ. 381-2 = 543-545.

39. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, 3. Teil: *Regesten von 1204-1282*, β' έκδ. P. Wirth, Μόναχο 1977, σσ. 2006, 2072.

40. Παχυμ. ΙΙ, 17.

41. *P. G.*, τόμ. 141, στήλ. 972.

42. *P. G.*, τόμ. 141, στήλ. 985.

43. *P. G.*, τόμ. 141, στήλ. 965, πρβλ. στήλ. 969, 972.

44. *P. G.*, τόμ. 141, στήλ. 972.

45. *P. G.*, τόμ. 141, στήλ. 965.

Ο αρχιδιάκονος Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης κάνει μια εγκωμιαστική έκθεση για τη θέση και το ρόλο του Μιχαήλ Η' στην υπόθεση της Ένωσης⁴⁶. *Τὸν θεοστεφῆ καὶ μέγιστον ἡμῶν αυτοκράτορα τοῦ ἔργου τούτου θερμὸν ἀντιλήπτορα προσησάμενος* [ο Θεός] *ὄς οἶον τὸν ζῆλον καὶ τὴν ὑπὲρ εἰρήνης προθυμίαν καὶ σπουδὴν ἐνεδείξατο, τίς ἱκανὸς τῷ λόγῳ περιλαβεῖν;* αναρωτιέται ο Μελιτηνιώτης. Ο Μιχαήλ δεν χρησιμοποίησε τη θεόθεν εξουσία του για να επιβάλει τη θεία θέληση για Ένωση. Όλοι σχεδόν ήταν αντίθετοι και ανθιστάμενοι δεδομένου ότι το μακροχρόνιο σχίσμα είχε εμπεδωθεί και ήθελαν να ενδυναμώσουν το παρόλογο έθος σαν νόμο. Ο Μιχαήλ, ισχυρίζεται ο Μελιτηνιώτης, έδειξε συγκατάβαση και μακροθυμία. Προσπάθησε να πείσει τους υπηκόους, ανέχθηκε με μεγαλοφροσύνη να του αντιμιλούν, αυτοί που όφειλαν να τον υπακούουν, τόσο λόγω της χρηστότητας του χαρακτήρα όσο και επειδή κατανοεί το *μεσότοιχο* που έχει υψωθεί από το χρόνο. Ο Μιχαήλ προσπαθεί, συνεχίζει ο Μελιτηνιώτης, μέρα και νύχτα να πείσει τους αντιπάλους της Ένωσης και να τους κάνει να κατανοήσουν τη λυσιπέλεια. Έχει πείσει το μεγαλύτερο μέρος του πληρώματος της Εκκλησίας και με τη συνεργία και τη χάρη του Χριστού προχώρησε στην Ένωση (ειρήνη) με την Εκκλησία των Ρωμαίων.

Ας συγκρατήσουμε από το εγκώμιο του Μελιτηνιώτη το γεγονός της αντικειμενικής δυσκολίας που παρουσιάζει στην Ένωση η μακροχρόνια διαφορά. Ο ίδιος εμφανίζει την Ένωση ως μια αποκάλυψη που έλαβε χώρα πρόσφατα⁴⁷ και, μιλώντας για τις γραφικές αναζητήσεις του Βέκκου, λέγει ότι ο πατριάρχης εκπόνησε μια συναγωγή μαρτυριών *ἐξ ἧς ἡ τῶν Ῥωμαίων ἐκκλησία, ... διεγνώσθη πρεσβεύειν ὀρθῶς καὶ κατὰ νοῦν τῶν ἁγίων πατέρων φρονεῖν*⁴⁸. Ο πατριάρχης Ιωάννης Βέκκος, αναγνωρίζοντας το ιστορικό βάθος της διαφοράς, εκφράζει την επιθυμία του να ήταν πρόσφατη η προσθήκη στο σύμβολο της πίστεως. Αν ήταν πρόσφατη, τονίζει, θα ήταν μόνον μια διαφορά λέξεων ενώ θα παρέμενε *τὸ τῆς ἐννοίας ... ἀδιάφθορον*⁴⁹.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η πολιτική που ακολούθησε ο Μιχαήλ Η' παρουσιάστηκε ως αποβλέπουσα στην εξύψωση των Βυζαντινών - Ρωμαίων. Πέρα από την πραγματικότητα της απειλής του Καρόλου του Ανδεγαυικού για την Κωνσταντινούπολη και την ύπαρξη της αυτοκρατορίας, η προσέγγιση και η υποταγή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' στον πάπα εγγράφεται στα πλαίσια αυτής της

46. P. G., τόμ. 141, στήλ. 1037.

47. Π.χ. P. G., τόμ. 141, στήλ. 1036: *τούτοις [Λατίνοις] ἀρτίως, ἡνίκα τέλεον ἐπανακληθῆναι τεθέλης δ... Θεός... εἰς ὁμοφροσύνην συνεληλύθαμεν.*

48. P. G., τόμ. 141, στήλ. 1041.

49. P. G., τόμ. 141, στήλ. 925, πρβλ. P. G., τόμ. 141, στήλ. 977.

πολιτικής ανόρθωσης της αυτοκρατορίας και της σύνδεσης με το παρελθόν. Ο παλαιολόγειος ιδεολογικός μηχανισμός παρουσιάζει την άνοδο του Μιχαήλ Παλαιολόγου, ως *πρὸς τὸ βέλτιον μεταποίησιν*⁵⁰, ως αποκατάσταση της αυτοκρατορίας, αναπτύσσοντας μια ιδεολογία με αναφορές στο μεγάλο Κωνσταντίνο, που επικρατεί κυρίως μετά την επάνοδο στην Κωνσταντινούπολη⁵¹. Η ιδεολογία αυτή εμφανίζει τον αυτοκράτορα Μιχαήλ Παλαιολόγο ως τον ιδρυτή της αυτοκρατορίας. Η άνοδός του στο θρόνο ήταν η κατάφαση μιας νέας-πλαιιάς ιστορίας, της ίδρυσης της Κωνσταντινούπολης και της θεμελίωσης της χριστιανικής αυτοκρατορίας, ξεφεύγοντας από μια εποχή κατάπτωσης. Ο Μιχαήλ ονομάζεται *νέος Κωνσταντίνος* και στην Αγία Σοφία αναρτάται από τον πατριάρχη Γερμανό Γ' λάβαρο που είχε ως σκοπό τον *κλεισμό* του⁵². Οι προσπάθειες αυτές δίνουν ιδεολογική βάση για ένα πολιτικό άλμα που προσπαθεί να συνδέσει το παρελθόν, πριν το 1204, και τη νέα εγκατάσταση στην Κωνσταντινούπολη.

Οι τρεις όροι που απαιτούνται για την Ένωση αποτελούσαν, κατά κάποιο τρόπο, την αντικειμενική θεώρηση των σχέσεων που θα ξεπερνούσε τις ουσιαστικές διαφορές και την ιστορία. Ωστόσο, η επικράτηση της άποψης αυτής στη βυζαντινή κοινωνία έδινε νόημα σ' ένα σύνολο αξιών, που επιδρούσαν στη ζωή του καθενός. Ο αρχιδιάκονος Κωνσταντίνος Μελιτηνιώτης ζητά την ολική ανατροπή της αντίληψης των Βυζαντινών για τους Λατίνους, η οποία ήταν μέχρι τότε τουλάχιστον φορτισμένη με υποψία. Ονομάζει τους Λατίνους ομοδόξους και αδελφούς, ερχόμενος σε αντίθεση με όσους κρατούν αποστάσεις και τους οποίους κατηγορεί για κακία και άγνοια⁵³: *ναί γὰρ ὁμοδόξους ἡμῖν τοὺς τῆς ἐκκλησίας τῶν Ῥωμαίων καλῶ, καὶ καλῶν οὐδέποτε παύσομαι, εἰ καὶ τινες ἢ κακία στοιχοῦντες ἢ καὶ ἀγνοία καθυπαγόμενοι διαρρήγνυνται, στέργομεν ὡς ἀδελφούς*. Σε αντίθεση με τους θεωρητικούς που παραδοσιακά δείχνουν ανοχή για την προσθήκη του *filioque* από τους Λατίνους, αποδίδοντάς την στην άγνοια και στην ανεπάρκεια της λατινικής γλώσσας⁵⁴, η αντίληψη που εκφράζουν οι ενωτι-

50. P. G., τόμ.142, στήλ. 368d.

51. G. Dagron, *Byzance et l'Union, 1274, année charnière*, σελ. 191-202.

52. Παχυμ. II, 614-615. Πρβλ. Ruth Macrides, *The New Constantine and the New Constantinople - 1261*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 6 (1980), σελ. 13-41.

53. P. G., τόμ. 141, στήλ. 1041.

54. Ο Δημήτριος Τορνίκης γράφει στον πάπα εξ ονόματος του αυτοκράτορα και τονίζει ότι το *filioque* δεν αποτελεί ετεροδοξία αλλά πτωχεία λέξεων της λατινικής γλώσσας (J. Darrouzès, *Georges et Démétrius Tornikès, Lettres et Discours*, Παρίσι 1970, σελ. 338.) Εξ άλλου ο Γεώργιος Ακροπολίτης στο έργο του «Κατά Λατίνων» αναφέρει: *ἐν τῇ μεταγλωττήσει οἱ μεταβαλόντες, μὴ ἀκριβῶς συνιέντες τῶν λέξεων... τὸ διάφορον...* (Georgii Acropolitae, *Opera*, έκδ. A. Heisenberg, προσθ. P. Wirth, τόμ. Β', Στουτγκάρδη 1978, σελ. 62). Πρβλ. επίσης όσα αναφέρει ο Μιχαήλ Η' στην

κοί είναι η απόλυτη αποδοχή της ορθότητας της προσθήκης, που είναι θεμιτή και νόμιμη.

Η Ένωση δεν ήταν μια μακρινή αφαίρεση αλλά αποτελούσε υιοθέτηση νέων νοημάτων και αξιών. Η ανατροπή που επιχειρήσε η ενωτική πολιτική ήταν η μείωση της «ρωμαϊκότητας», της αυθεντικότητας που απορρέει από την ιστορία, από τα σύμβολα και τις τελετές, αλλά και της καθεστηκινίας τάξης (έν *καθεστῶτι*)⁵⁵. Η κατηγορία κατά του Βέκκου για ανατροπή της πολιτικής ορθοδοξίας ήταν η ενεργητική αντίδραση για να αποτρέψει την ισοπέδωση του ιστορικού βάθους, την αλλαγή που προέρχεται από έξω. Το χρονικό της συνόδου της Λυών αναφέροντας ότι: «επειδή σ' όλη την Ελλάδα, ο νόμος τους ήταν πολύ διαφορετικός και έπρεπε να διορθωθεί»⁵⁶, εκφράζει την αντίληψη που επικρατούσε στους Δυτικούς για τη δογματική, και όχι μόνον, κατάσταση της βυζαντινής αυτοκρατορίας την εποχή που έγινε η πρώτη απόπειρα ένωσης με την Εκκλησία της Ρώμης. Την αντίληψη αυτή υιοθέτησαν οι ενωτικοί.

Ο Παχυμέρης, προφανώς απαντώντας σε κάποιες κατηγορίες, τονίζει ότι οι αυτοκράτορες Ιωάννης Γ' Βατάτζης και Θεόδωρος Β' Λάσκαρις είχαν *φιλορθόμαϊον* φρόνημα αλλά και ορθή πίστη⁵⁷. Χωρίς αμφιβολία, η κατηγορία αυτή είχε ως πηγή το περιβάλλον του αυτοκράτορα Μιχαήλ Η' του Παλαιολόγου, που εκπροσωπούσε όσους ήταν αντίθετοι σε μια προσπάθεια ανατροπής των κοινωνικών ισορροπιών. Η ίδια κατηγορία βαρύνει και τον έκπτωτο πατριάρχη Ιωάννη Βέκκο. Όμως, θα πρέπει να αναρωτηθούμε αν δεν ήταν μια μετάθεση. Ο Ιωάννης Βέκκος ήταν ο αποδιοπομπαίος τράγος που έφερε την ενοχή για την εφαρμογή μιας πολιτικής στην οποία είχε λάβει μέρος και ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β', ο οποίος όμως δεν ήταν δυνατόν να κατηγορηθεί ευθέως.

σύνοδο (Παχυμ. Ι, σελ. 375 = Failler, σελ. 481), και ο Μετοχίτης για τον Πέτρο Αντισοχίας (P. G., τόμ. 141, στήλ. 1413, 1416). Την ίδια αντιμετώπιση: Laurent, *Regestes*, αφ. 1233 = Σ. Λαγοπάτη, *Γερμανός ο Β', πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως-Νικαίας (1222-1240). Βίος, συγγράμματα και διδασκαλία αυτού. Ανέκδοτοι ομιλίες και επιστολαί το πρώτον εκδιδόμενα*, Τρίπολη 1914, επιστ. αφ. 1, σελ. 351-2.

55. Παχυμ. Ι, σελ. 483 = Failler, σελ. 611.

56. *Por lor loi qui est trop diverse par toute la terre de Grece avroit bien mestier d'amender: Le dit du Concile de Lyon*, έκδ. L. Carolus-Barré, J. Ch. Payen, 1274, *année charnière*, σελ. 915-966, ειδ. σελ. 926, στ. 125 κ.ε., πρβλ. σελ. 953.

57. Παχυμ. Ι, σελ. 71 = Failler, σελ. 101.

*Quelques remarques sur la production des livres manuscrits
dans les zones périphériques de l'Empire byzantin*

*Le lien entre le type d'écriture et l'initiale
dans les manuscrits grecs, IXe-XIe siècles*

(D'après des manuscrits de la collection grecque du Centre Dujčev-I)

Est-il possible de démontrer un lien déterminé entre l'initiale et le type d'écriture dans les codices grecs ou slaves? Rappelons qu'au cours des IXe-XIe siècles, s'accomplit le remplacement de l'onciale par la minuscule dans les manuscrits grecs, alors qu'à la même époque chez les Slaves et, plus précisément en Bulgarie, on assiste à la coexistence de deux systèmes alphabétiques –glagolitique et cyrillique– dont l'un se substitue progressivement à l'autre¹.

Je ne m'arrêterai ici que sur trois Évangélistes appartenant à la collection grecque du Centre Dujčev, notamment: le Cod. D. 228-Ex. Kos. 122, le Cod. D. 235-Ex. Kos. 121? et le Cod. D. 54.

Ces trois manuscrits nous donnent la possibilité de soulever la question de la manière dont était faite la décoration d'un manuscrit et de reposer la question des manuscrits provenant de la périphérie de Byzance². Si j'ai choisi ce

1. En ce qui concerne ce problème, voir: A. Džurova, *Vizantijskata kultura na kodeksa i recepcijata i vŕhu starobŭlgarskite glagoličeski i kirilski rŭkopisi (Irošotlandskata sleda v ukrasata na starobŭlgarskite rŭkopisi?)*, *Slavjanska Filologija* 12 (1993), pp. 65-78; *Quelques remarques sur la production des livres manuscrits dans les zones périphériques de l'Empire Byzantin (d'après des manuscrits de la collection grecque du Centre Dujčev -II)*, *Sbornik v čest na 70 godišninata na prof. Tăpkova-Zaimova*, Sofia 1977, pp. 232-250; *La culture byzantine du codex et son influence sur les manuscrits glagolitiques et cyrilliques vieux bulgares (point de vue)*, *Akti na Simposiuma 1100 godini ot hirotonijata v episkopski čin na sv. Kliment Ohridski u 1100g. ot pristiganeto na sv. Naum v Ohrid, Ohrid, 3-5 juli 1993*, *Zbornik na trudovi*, No 199, pp. 110-130; *Za vrŭzkata meždŭ tipa pismo v bŭlgarskite rŭkopisi X-XIV v. i inicialnata ukrasa (Ošte vednŭž vŕhu transmisijata na vizantijskata kultura na kodeksa v Bŭlgarija X-XIV v.)*, *Akti na I-ja Interdisciplinaren kolegijum po stara bŭlgarska literatura i kultura po sulčai 1100 g. ot Preslavskija šŭbor i v pamet na akad. Petŭr Dinekov, oktovri-noemvri 1993*, Sofia (sous presse); *Introduction à la codicologie slave, Le codex byzantin et sa réception chez les Slaves*, Sofia 1997.

2. Les manuscrits de la collection grecque du Centre Dujčev posent avec acuité la question d'une étude codicologique systématique des manuscrits qui nous permettrait, ainsi que l'a plus

forum, ce n'est pas dans un but désintéressé: j'ai depuis longtemps envie d'éveiller l'attention pour cette notion si vaste de "provinces byzantines" ou "zones périphériques". Certes, un tel forum nous donne la possibilité de préciser, voire de clarifier ce groupe de problèmes, mais il n'en est pas moins exclu de voir se produire l'inverse: de compliquer et d'embrouiller encore davantage cette problématique.

Les deux manuscrits Cod. D. 228 et D. 235 sont écrits en minuscule et représentent des évangélistes par leur contenu. Le premier est daté du XIIIe siècle par Gregory - Aland et le second, du XIIe siècle³. Nous reviendrons plus tard au problème de la datation. Pour le moment, nous nous arrêterons plus en détail sur la décoration, objet de cette communication. Les deux manuscrits

d'une fois fait remarquer le prof. J. Irigoien, d'établir la différence entre les manuscrits provenant de la capitale et ceux de la périphérie. De la riche littérature à ce propos, j'indiquerai: J. Irigoien, Pour une étude des centres de copie byzantins, *Scriptorium* 12 (1958), no 2, pp. 208-227; 13 (1959), pp. 177-209, y compris la bibliographie; J. Leroy, *Les types de réglure des manuscrits grecs*, Paris 1976; Quelques systèmes de réglure des manuscrits grecs, *Studia Codicologica*, Berlin 1977, pp. 231-312; La description codicologique des manuscrits grecs de parchemin, *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris 1977, pp. 27-44; Les manuscrits grecs d'Italie, *Codicologica* 2, Leiden 1978, pp. 52-71; R. Devreesse, *Les manuscrits grecs de l'Italie méridionale (histoire, classement, paléographie)*, Cité de Vatican 1955; P. Canart, Le problème du style d'écriture dit en «as de pique» dans les manuscrits italo-grecs, *Atti del 4 Congresso Storico Calabrese*, Naples 1969, pp. 53-69; P. Canart - J. Leroy, Les manuscrits en style de Reggio. Étude paléographique et codicologique, *La paléographie grecque et byzantine*, Paris 1977, pp. 241-261; J. Leroy, Les manuscrits grecs d'Italie, *Codicologica* 2, Leiden, 1978, pp. 52-71; B. Fonkič, Voprosy knižnogo djela v Vizantii 1071-1261 (palimpsesty, razvitije knižnogo pis'ma, biblioteki), *XVe Congrès international d'Études byzantines, Rapports et co-rapports*, Athènes 1976, pp. 4-36; Vizantijskije skriptorii. Nekotopyje itogi i perspektivy issledovanija, *Actes du XVIe Congrès international d'Études byzantines*, 1/2, Vienne 1981, pp. 425-444; S. Dufrenne, Problèmes des ateliers des miniaturistes byzantins, *JÖB* 31 (1981), pp. 445-470. Dans ce sens j'aimerais attirer l'attention sur quelques publications parues ces dernières années et qui me semblent d'un intérêt particulier: *Paleographia e Codicologia greca, Atti del II Colloquio Internazionale, Berlino-Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983*, Turin 1991; *Scrittura, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio*, Perugia 1991; G. Cavallo, *Bisanzio fuori di Bisanzio*, Palermo-Salerno, 1991.

3. En ce qui concerne le Cod. D. 228, cf.: C. R. Gregory, *Textkritik des Neuen Testaments*, vol. I, Leipzig 1900, 1249; K. Aland, *Kurzgefasste Liste der griechischen Handschriften des Neuen Testaments, I. Gesamtübersicht. Arbeiten zur neutestamentliche Textforschung herausgegeben vom Institut für neutestamentliche Textforschung an der Westfälischen Wilhelms Universität Münster Westfalen*, Band I, Berlin 1963, 275; V. Atsalos, *Τα χειρόγραφα της ιεράς μονής της Κοσίντουσας, Δράμα* 1990, 56; cette datation est déjà corrigée à XIe siècle, voir: A. Džurova, V. Atsalos, Kr. Stančev, V. Katsaros, *Check-list de la collection des manuscrits grecs conservés au Centre de Recherches Slavo-Byzantines "Ivan Dujčev" auprès de l'Université de Sofia "Clément d'Ohrid"*,

sont remarquables par la largeur de leurs initiales, ce qui est plus proche de la tradition des manuscrits en onciale grecs et aussi latins⁴, des IXe-XIe siècles. Pourtant, dans le Cod. D. 228, à la différence du Cod. D. 235, les initiales ne font pas agressivement irruption dans le texte comme c'est le cas des manuscrits latins. Cette tradition est également valable pour les codices enluminés arméniens et géorgiens. Il arrive, d'autre part, que l'initiale, placée à gauche de la surface écrite, assume la fonction de colonne soutenant le texte, ce qui est caractéristique pour les manuscrits exécutés dans les provinces byzantines d'Orient et aussi des manuscrits glagolitiques et cyrilliques vieux bulgares des Xe-XIIe siècles⁵.

L'Évangélaire Cod. D. 228 = K. 122 mesure 245/255 x 220/225. Il est écrit sur parchemin grossier dont le côté chair se distingue nettement du côté poil. Le codex comprend 189 (122a, 122b, 154a) folios, le texte est écrit à l'encre brune et divisé en deux colonnes de 24-27 lignes, à l'exception des ff. 66-67 (21

Thessalonique 1994, 34, 62; en ce qui concerne le Cod. D. 235, cf.: Gregory, I 1248; Aland, 275; Aталos, 56; Check-list, 34, 63 (ici la datation est corrigée à XIe siècle).

4. K. Weitzmann, *Die Byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*, Berlin 1935; Lavra, Cod. 86, LIV, 320-323; Patmos, Cod. 70, taf. LXXII, 435; Karakala, Cod. 11, taf. LXXXVI, 464-468; Dionysiou, Cod. 18, taf. LXXXVI, 471; Moscou, Musée historique, Cod. 42, taf. LXXXVI, 472; Cod. Arundel 547 de la Bibliothèque du British Museum, Londres, taf. LXXVII, 473.

5. S. der Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the Twelfth to the Fourteenth Century*, vol. I-II, *Dumbarton Oaks Studies* XXXI, 1993, tabl. 8, 11, 12, 33, 34, 49, 59, 70, 104, etc.; A. Džurova, *Hiljada godini bulgarska rukopisna kniga, Ornament i miniatura*, Sofia 1981, ill. 5, 51, tabl. 34-38; tabl. VII-VIII, 99-121, voir aussi note 1; il est intéressant d'examiner le procédé selon lequel l'initiale soutient la colonne du texte sur toute sa longueur dans le Tétraévangile Marianne du XIe siècle et le Cod. a. VII 2 de la bibliothèque du monastère St. Pierre à Salzbourg du VIIIe siècle, ainsi que le parallèle entre l'initiale géante du Zographensis de la deuxième moitié du Xe siècle et les Discours de Jean Chrysostome ONB Cod. Lat. 1007 de l'an 800. Dans les manuscrits slaves mentionnés, bien qu'on retrouve, dans le répertoire ornemental des en-têtes une influence des provinces gréco-orientales, les initiales n'en portent pas moins les signes de la tradition du codex précarolingienne, qui a déjà modifié à l'occidentale les modèles chrétiens orientaux. Voir: A. Džurova, *Vizantijskata kultura na kodeksa*, 1993, pp. 65-68 et plus particulièrement l'influence irlandaise et écossaise dans la décoration des anciens manuscrits slaves et la mission de Méthode en Moravie; pour plus de détails voir: A. Džurova, *Oformlenije i ukrasa na srednovjekovnite bulgarski rukopisi, Istorija na bulgarskata literatura, Stara bulgarska literatura IX-XII v.*, Institut za literatura pri Bulgarska Akademija na Naukite (sous presse), y compris la bibliographie. Il convient de signaler la similitude dans la manière dont les initiales soutiennent la colonne dans les manuscrits arméniens et géorgiens. Voir par exemple: *Byzantium at Princeton*, *Byzantine Art and Archaeology at Princeton University*, Princeton 1986, no 187, Ms. Carrett Armenian 9, XIe siècle.

lignes) qui sont rajoutés. Il ne reste de la reliure qu'une partie du plat supérieur sur lequel est collée une étiquette bleue portant le No 114, qu'on retrouve également au revers du plat. Sur le plat supérieur, plus haut à gauche, figure une petite étiquette qui porte le No III 590/228⁶. Il est d'un format presque carré. L'ample découpage du manuscrit, particulièrement visible au niveau des initiales placées à l'extrémité inférieure de la marge dont presque 1/3 a été découpé, témoigne des modifications considérables que le codex a subi concernant le format. Nous ne retrouvons des traces de piqûre que sur quelques folios seulement (voir f. 125). Elles sont faites au poinçon.

Les cahiers sont des quaternions et commencent par le côté chair du parchemin. La règle de Gregory est observée. La réglure est faite sur le côté poil du parchemin. Le type de réglure est unique pour tout le manuscrit (44C2) à l'exception, comme je l'ai déjà noté, des ff. 66-67 ajoutés plus tard (20C2 selon Leroy), le système est 1, code 2121. 2121 (voir à ce propos le tableau 1). La réglure que nous proposons dans ce tableau est restituée sur la base des ff. 8, 16 et 74.

Le manuscrit, ainsi que je l'ai déjà remarqué, est orné d'initiales remarquables par leurs dimensions. Les initiales sont tracées à la plume: le dessin est ajouré, les couleurs utilisées sont le vermillon, le vert, le jaune et le brun. Elles sont décorées de motifs zoomorphes et de mains en différentes positions: levées en signe de bénédiction, désignant le texte à lire, tenant un rouleau. Les lettres rubriquées sont faites au cinabre et, rarement, en vert. Celles-ci sont, ainsi que les grosses initiales, placées dans la marge.

Le motif de la palmette stylisée des en-têtes, sa composition et sa coloration à l'aide de taches de couleur librement disposées, nous permettent de chercher des parallèles dans les manuscrits ayant subi l'influence de l'arabesque orientale et des objets en métal, ainsi que des influences méditerranéennes. Nous retrouvons le même croisement de la tradition dans la manière de traiter les initiales. Le traitement des motifs zoomorphes, ichthyomorphes ou ornithomorphes est dépourvu d'éléments de monstruosité ou de tétralogie, et donne l'impression d'une harmonie naturelle. Les oiseaux sont perchés en haut de l'initiale en la surplombant à la manière d'un chapiteau, pendant que les dinosaures, les animaux du type félin (chats-guépards, léopards-

6. En ce qui concerne les étiquettes des manuscrits du Centre Dujčev, voir: V. Atsalos, *Les manuscrits grecs de la collection du Centre de Recherches "Ivan Dujčev" de Sofia, Actes de la Table Ronde: "Principes et Méthodes du catalogage des manuscrits grecs de la collection du Centre Dujčev"*, Sofia, 21-23 août 1990, Thessalonique 1992, pp. 57-76.

panthères), et les chiens soutiennent la base de l'initiale géante, comme l'entablement d'une colonne antique. Les animaux et les oiseaux ne sont pas organiquement insérés dans le jambage des lettres, mais semblent plutôt ajoutés pour soutenir la lettre en grim pant l'échelle. Voir dans ce sens le Cod. gr. 74 de la Bibliothèque Nationale d'Athènes, du XIe siècle, f. 85r. Nous assistons à un traitement analogue des éléments zoomorphes dans les compositions marginales des manuscrits coptes, qui diffèrent essentiellement des initiales zoomorphes ou téréatologiques des manuscrits grecs provenant des provinces byzantines, voire des manuscrits slaves, exploitant jusqu'au bout le style téréatologique, perfectionnant ainsi les scènes sanglantes héritées de Perse et d'Iran⁷.

Comme nous l'avons déjà remarqué, l'Évangélaire D. 228 présente une décoration purement ornementale. Des touffes de feuilles dans les bandeaux décoratifs, semblables à des acrotères, s'épanouissent à la naissance des grandes arcades dont le tympan est décoré, f. 38v, f. 58r, f. 148v. Voir en ce sens les bandeaux décoratifs de l'Évangélaire Cod. gr. 63, conservé à la Bibliothèque Nationale de Paris, où la palmette représentée de face est segmentée à l'intérieur du motif tracé au compas. Voir aussi le Cod. Paris. gr. 139 et le Cod. 60, de la seconde moitié du Xe siècle, de la Bibliothèque Nationale d'Athènes⁸. Ainsi, l'alternance des palmettes dans l'Évangélaire D. 228, rappelle effectivement les arcades des temples, même quand elles sont segmentées en

7. V. V. Stasov, *Slavjanskij i vostočnij ornament po rukopisjam drevnego i novogo vremeni*, Saint Petersburg 1887; N. Kondakov, *Zoomorfičeskije inicialy grečeskikh i slavjanskikh rukopisej*, Saint Petersburg 1903; J. Leroy, *Les manuscrits coptes et coptes-arabes illustrés (décoration aniconique des manuscrits)*, Paris 1974, pp. 67-73; W. Gruneisen, *Les caractéristiques de l'art copte*, Florence 1922; J. Baltrušaitis, *J. Le Moyen Age fantastique. Antiquités et exotismes dans l'art glagolitique*, Paris 1955; *Cosmographie chrétienne dans l'art du Moyen Age*, chap. 4; *Cercles astrologiques et cosmographiques à la fin du Moyen Age*, Paris 1939; A. Džurova, L'ornamentazione glagolitica all'incrocio tra l'Oriente e l'Occidente (In base a materiali della Biblioteca Apostolica Vaticana), *Atti del 8 Congresso internazionale di Studi sull'alto medioevo, Spoleto, 3-6 novembre 1981*, Spoleto 1983, pp. 137-150, tab. I-XIV; L'ornement des manuscrits vieux bulgares glagolitiques et leurs rapports avec l'art de Byzance, des provinces grecques d'Orient et de l'Italie du Sud. Sur l'ornement de l'Évangélaire d'Assemani, cf.: *Βυζαντιακά* 8 (1988), pp. 24-39; L. Mavrodinova, Les modèles de l'ancienne enluminure bulgare et ses parallèles dans les autres arts, *Byzantino-Bulgarica* 8 (1986), pp. 206, 226.

8. J. Ebersolt, *La miniature byzantine*, Paris-Bruxelles 1926, pp. 22-23, pl. XVIII, 1, 2; A. Marava-Chatzinicolaou - Chr. Toufexi-Paschou, *Catalogue of the Illuminated Byzantine Manuscripts of the National Library of Greece*, Athènes 1978, fig. 13, 14, Cod. 60; Weitzmann, *op. cit.*, fig. X, 47 (Cod. par. gr. 139).

cassettes-f. 173v. Sur le f. 180v figure une vignette entrelacée et sur le f. 185, le texte est segmenté au moyen d'une ligne ondulée. On découvre à plusieurs endroits du manuscrit des espaces vides où devaient être placées des vignettes (ff. 121v, 128v, 143v, 178), probablement en forme de portiques rectangulaires, si l'on en juge par les dimensions des espaces. Les initiales zoomorphes sont groupées sur les ff. 95-98v. A partir du f. 99v, les initiales et les en-têtes sont systématiquement colorés en rouge ou en vert, alors que jusqu'au f. 99r, leur coloration est plus rare (voir par exemple le f. 14r-v). Les initiales sont exécutées probablement à la calque. Par endroits, elles sont disposées obliquement au texte (f. 128v).

Les en-têtes de type *bandeaux décoratifs* font penser à des fragments de tympanaux sculpturaux décorés, comme nous l'avons déjà noté par analogie avec le Cod. Paris. gr. 1470 de l'an 890, sans qu'ils forment des compositions rectangulaires se terminant par des motifs foliacés, géométriques ou zoomorphes. L'interruption des motifs colorés qui se suivent dans l'Évangélaire 228, dépend uniquement de la largeur du texte. En outre, ils ne sont pas exécutés de la même manière que les en-têtes du Cod. Vat. gr. 450 ou les manuscrits comme Patmos Cod. 43, Cod. 44⁹.

On observe les mêmes procédés dans le traitement des en-têtes dans un autre manuscrit présentant la décoration archaïque typique des provinces byzantines orientales comme par exemple le Cod. Sinaiticus gr. 213 de 967¹⁰. A certains endroits, les lettres du titre sont repassées par des traits jaunes, ainsi qu'il était d'usage dans les provinces grecques, qu'elles soient orientales ou occidentales.

Le triomphe des iconolâtres n'arrêta pas l'impulsion donnée à l'ornement pendant la période de l'iconoclasme. Subissant l'influence persistante de l'Orient, l'art décoratif avait déjà atteint son apogée, et le manuscrit D. 228 en est la preuve.

Du Xe au XIIe siècle, sous les empereurs de la maison de Macédoine et sous les souverains des dynasties des Doukas et des Comnènes, l'activité des

9. Ebersolt, *op. cit.*, 24, pl. XIX, 3; Weitzmann, *op. cit.*, XXIII, 129; XXIV, 132; XXVI, 141; En ce qui concerne les manuscrits encadrés voir encore: Weitzmann, *ibid.*, XXVI, 143 (Vat. gr. 1157); XXVII, 149 (Athènes, Cod. gr. 56); ou bien le Cod. Bibl. Vat. Supl. gr. 75, XXVIII, 156.

10. N. Kondakov, *Zoomorficheskie inicialy grečeskikh rukopisej X-XI stoletii v biblioteke Sinajskogo Monastirja*, Saint Petersburg 1903, I, 2; K. Weitzmann - G. Galavaris, *The Monastery St. Catherine at Mont Sinai, The Illuminated Greek Manuscripts 9th-12th centuries*, Princeton 1990, XLII, 71; XLII, 73, 74; XLIV, 79; J. Spatharakis, *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*, Leiden 1981, I, ill. 43.

écoles de peinture se révéla considérable. Il n'en est pas moins vrai que dans une partie des manuscrits, surtout dans ceux relevant de la production de la périphérie byzantine, l'ornement décoratif l'emportait sur l'ornement plastique. L'étude du répertoire ornemental de ces manuscrits nous conduit bien souvent vers des traditions diverses, voire contradictoires, ce qui n'exclut pourtant pas leur cohabitation au sein de la tradition manuscrite byzantine. Outre les animaux domestiques des initiales –chiens, chevaux– on retrouve aussi des animaux exotiques familiers à l'Orient: le singe, la panthère, le guépard, le lion, le griffon, ainsi que le renard ou bien des bêtes fantastiques ou monstrueuses. Les contours délicats des initiales s'harmonisent avec la fantaisie orientale, avec la foi asiatique (en ce qui concerne la façon d'intégrer l'animal ou l'oiseau au jambage des lettres), leur donnant l'apparence d'entablement ou de chapiteau.

En réalité, cette cohabitation de traditions plus différentes les unes que les autres était typique, comme nous l'avons déjà noté, de l'art byzantin. En fin de compte, ce n'est ni de Grèce ni de Rome que les Byzantins tenaient les principes de leur décoration. Le Proche Orient leur avait transmis plus d'un motif ornemental dont ils faisaient largement usage dans leurs manuscrits, ainsi que le fait remarquer dans ses études J. Ebersolt¹¹.

Les écoles orientales ont cependant subi l'influence de l'art antique, qui resta vivant à Constantinople et dans les grandes villes d'Égypte et de Syrie, Alexandrie et Antioche.

Le format archaïque de type carré du Cod. 228, le jeu ajouré des entrelacs formés par les initiales qui s'étendent sur plus de la moitié de la surface écrite et, surtout la finesse du dessin exécuté au cinabre sans être rempli de jaune, de vert ou d'orange, ainsi que les initiales dont la tige n'est remplie que d'entrelacs, nous donne lieu d'affirmer que l'enluminure de ce manuscrit appartient à un calligraphe chevronné. Bien qu'il n'ait pas eu recours à la chrysographie, il ne semble pas moins doué que le calligraphe ayant chrysographié l'enluminure du manuscrit No 204 du Mont Sinaï de l'an 1000. Ce qui rapproche ces deux manuscrits, sur le plan purement conceptuel, réside dans la manière dont les oiseaux dans le Cod. D. gr. 228 et du Cod. gr. 204 du Mont Sinaï bâtissent la haste. Celle-ci est traitée comme des colonnes reposant sur des entablements et soutenue par des chapiteaux (surtout les ff. 22 et 30 du Cod. gr. 204), ce qui apparaît aussi dans le Cod. Dujčev 228, ff. 95 et 98¹². Dans le manuscrit Cod. 204 du Mont Sinaï, l'influence de l'arabesque orientale est plus évidente à cause des

11. Ebersolt, *op. cit.*, p. 69.

12. Weitzmann - Galavaris, *op. cit.*, No 8, pl. VIII, LIV, LV, 92-108.

initiales des en-têtes chrysographiés, sans coloration supplémentaire. C'est un manuscrit dont on suppose qu'il a été créé dans les territoires ioniens de Byzance (éventuellement en Épire). On se demande s'il ne s'agirait pas du lieu d'origine de notre manuscrit et si, malgré l'état pitoyable dans lequel il nous est parvenu, nous ne pourrions pas l'attribuer à la production provinciale, définie par son manque de goût et de raffinement¹³.

J'aimerais ajouter un autre détail, purement codicologique. Le manuscrit en question a été amplement découpé, ce dont témoignent les fragments d'initiales à moitié découpées, qui sont restées dans la partie inférieure du texte, voir f. 90. Dans ce cas aussi, les numéros des folios ont été inversés lors de la nouvelle reliure. J'espère qu'une étude plus approfondie du texte de cet Évangélaire apporterait plus de clarté ou du moins, en permettant de comparer les conclusions de différents spécialistes, nous aiderait à localiser ce manuscrit, à découvrir les influences et le milieu socio-culturel dont il est le produit. Dans tous les cas, nous sommes portés à dater l'Évangélaire 228 du XIe siècle plutôt que du XIIIe selon Gregory - Aland, datation adoptée dans la Check-list parue en 1994¹⁴.

L'Évangélaire D. 235 = Kos. 121? est écrit sur parchemin grossier, mesure 245 x 200 et contient 210 + I folios; le texte est disposé sur deux colonnes de 18 lignes chacune, à l'exception des ff. 72-81 ajoutés plus tard (jusqu'à 24 lignes). Le texte du f. 81v est disposé sur une colonne¹⁵. En principe, les cahiers du manuscrit sont des quaternions. Le cahier commence par le côté chair du parchemin, alors que la réglure est faite sur le côté poil, système 9, selon Leroy. À partir du f. 115, on observe un changement du type d'écriture et de la réglure (ff. 1-210) (voir tabl. II). Par endroits le texte est repassé. L'encre est d'une intensité différente, du brun clair au brun foncé virant au noir. La piqûre est faite au poinçon, dans la marge latérale externe, loin de la surface écrite. À certains endroits, elle est faite au canif et laisse des traces inégales. Au revers du plat supérieur figure le chiffre 120, qui réapparaît dans la marge supérieure du f. 1; au revers du plat inférieur figurent les lettres "M.K." tracées à l'encre rouge. L'étiquette bleue collée sur le dos du manuscrit porte également le chiffre 120. Dans l'angle supérieur gauche du plat supérieur est collée une petite étiquette sur laquelle est marqué "III 519/235"¹⁶. La réglure est de plusieurs types, en fonction des interventions ultérieures. Les ff. 72-81, 141-144 n'ont pas de réglure

13. Voir note 12.

14. *Check-list*, 34, 62.

15. Atsalos, *op. cit.*, p. 56 (voir la bibliographie); Džurova, Atsalos, Stančev, Katsaros, *op. cit.*, 63.

16. Atsalos, *Les manuscrits*, pp. 56-76.

(voir tabl. II). L'Évangélaire est orné d'initiales et d'en-têtes (ff. 1, 17, 39, 46, 71, 103, 138v, 161v) entrelacés et de végétaux présentant des analogies avec les initiales des manuscrits rédigés en onciales. Les titres sont écrits en lettres onciales fines au cinabre, ou en minuscules recouvertes d'enduit jaune. Le même enduit sert à souligner les parties les plus importantes du texte. Outre les initiales décorées, nous retrouvons aussi des lettres rubriquées ornées et remplies de cinabre ou de la couleur de l'encre. Nous découvrons des initiales représentant une main levée en signe de bénédiction dans le manuscrit Cod. gr. No 2 de Princeton, écrit en onciale, de la première moitié du Xe siècle qui appartenait au monastère de St. Jean Prodrome¹⁷. Le manuscrit de Princeton, après une ample étude, est également rattaché aux provinces byzantines d'Asie Mineure¹⁸. Outre les en-têtes entrelacés et les grosses initiales décorées de motifs végétaux, d'entrelacs et de mains qui bénissent, l'Évangélaire D. 235 propose le mariage exceptionnel de deux couleurs chaudes incompatibles entre elles –le vermillon et le jaune– qui créent la sensation d'une gamme colorée criarde et violente. Une partie des initiales géantes fait irruption dans la surface écrite.

Si nous admettons que le Cod. D. 235 correspond vraiment au Kos. 121, nous devons ajouter que, selon Gregory, ce dernier a été créé en Calabre¹⁹. Pour ma part, je mets un point d'interrogation devant l'identification de ces deux manuscrits, ou bien je réserve cette affirmation pour plus tard, surtout en ce qui concerne les ff. 72-81 qui ne possèdent pas d'initiales du type que nous retrouvons dans le reste du manuscrit, ni de réglure. Mais si une étude plus détaillée venait confirmer cette identification, à savoir que le Cod. D. 235 est le même que le Kos. 121, nous devrions poser la question de sa localisation. Les parallèles que nous découvrons, au niveau de la décoration, entre le Cod. D. 235 et l'Évangélaire Cod. 2 de Princeton, première moitié du Xe siècle, attribué par les chercheurs aux provinces byzantines orientales, nous conduisent plus vers l'Asie Mineure que vers l'Italie du Sud (voir: le Cod. 213 du Mont Sinaï de 967 et le Cod. No 59 de la Bibliothèque Nationale d'Athènes du Xe siècle) et nous sommes portés à dater l'Évangélaire D. 235 du milieu du XIe siècle plutôt que du XIIe siècle selon Gregory - Aland, une datation prise en considération dans la Check-list des manuscrits grecs du Centre Dujčev, parue en 1994²⁰.

17. G. Vikan, *Illuminated Greek Manuscripts from American Collections*, Princeton 1973, 58-59.

18. Vikan, *op. cit.*, 59.

19. Gregory, *op. cit.*, I 1248; Aland, *op. cit.*, 275.

20. Weitzmann, *op. cit.*, 68 ill. 65-66, 69, pl. 134; Weitzmann - Galavaris, *op. cit.*, 60-82; voir aussi note 15; Weitzmann - Galavaris, *op. cit.*, Cod. 204 de l'an 1000, pp. 42-47, pl. III-VIII; LIV-

Les Évangiles No 228 et 235 de la collection du Centre Dujčev viennent soulever une autre question, si l'on tient compte du fait que les parallèles des initiales présentées par ces deux manuscrits se rattachent à des manuscrits grecs onciaux et cela non pas seulement du point de vue de la forme, mais aussi de la dimension de l'initiale et de la stylisation des motifs ornementaux. Nous retrouvons une tendance similaire dans les manuscrits grecs des Xe-XIe siècles, tant que les deux écritures cohabitent encore avant que la minuscule n'ait supplanté définitivement l'onciale, sans compter l'apparition plus tardive de telles initiales au niveau de la périphérie et, en particulier, dans les manuscrits italo-grecs. Il est à se demander si les processus qui accompagnaient l'évolution de l'ornementation et du type d'écriture dans les manuscrits byzantins des IXe-Xe siècles, époque où l'écriture onciale se trouvait progressivement remplacée par l'écriture minuscule, sont suffisamment étudiés du point de vue du changement du type d'initiale et de ses dimensions, en relation avec le changement d'écriture. Outre les modifications purement codicologiques qu'on observe dans les codices grecs, comme l'introduction de l'écriture suspendue à la ligne au lieu de l'écriture posée sur la ligne et d'autres différences d'ordre purement technologique, comme par exemple, la manière d'assembler les cahiers, on peut se demander s'il existe une dépendance rigoureuse entre le type d'écriture et la lettre initiale, ou si cette dernière subit des modifications plus lentes et pas aussi essentielles. Je ne mentionnerai pas ici le conservatisme notoire de la décoration, manifeste dans les en-têtes et plus faible dans les initiales. Je pose la question uniquement au niveau de l'évolution de l'écriture et du type de la décoration initiale. Je ne traiterai pas plus loin cette question car je l'ai déjà soulevée dans d'autres publications²¹. Ce que je tiens à souligner c'est que les manuscrits Cod. D. 228 et D. 235 sont un excellent exemple de transposition machinale d'une décoration onciale à des codices à l'écriture minuscule.

Le moment est venu d'ouvrir une parenthèse et de citer en exemple des codices slaves. Les manuscrits glagolitiques sont plus proches, concernant la conception de la lettre ornée et son rapport au texte, de la tradition des manuscrits grecs onciaux et de la tradition latine, indépendamment du fait que l'alphabet glagolitique se rapproche davantage, en tant que type d'écriture, de la minuscule grecque. En revanche, les manuscrits cyrilliques qui, dès leur

LV, fig. 92-108; Cod. Sin. 213 de l'an 967, pp. 35-39, fig. 60-82; Weitzmann, *op. cit.*, Taf. LIV, ill. 320-323; Taf. XC, 563-5, Patmos, Cod. 33.

21. Voir note 1.

apparition, s'étaient trouvés dans une position asynchrone par rapport à la tradition byzantine, du fait de l'écriture onciale conservée jusqu'au XIXe siècle, montraient plus tard quant à la décoration des parallèles avec les codices grecs minuscules. Du point de vue codicologique, les manuscrits grecs et cyrilliques différaient, sur le plan technologique, –dans ces derniers, les cahiers commencent par le côté poil du parchemin, alors que la réglure est faite sur le côté chair ou sur les deux côtés; les quaternions alternent avec des quinions, des senions, des octonions ou avec des bibions et des ternions; plusieurs types de réglure cohabitent dans le cadre d'un manuscrit, etc.

Une autre différence apparaît sporadiquement. Elle se rapporte à la tradition subsistant dans les manuscrits glagolitiques et, rarement dans les manuscrits cyrilliques, consistant à indiquer les différents scribes à l'aide de motifs ornithomorphes, géométriques ou végétaux, sur le dernier folio du cahier, comme c'est l'usage dans la tradition orientale ou occidentale (des manuscrits arméniens, géorgiens, syriaques, coptes, hébreux, latins)²². Ce procédé est présent aussi dans les manuscrits géorgiens, créés sous l'influence de la tradition syriaque²³. C'est une pratique délaissée à l'époque iconoclaste à Byzance, au moment où la production du codex suivait des modèles plus pragmatiques, engendrés par les différences des procédés utilisés lors de la création d'un manuscrit à Byzance, dans la tradition hébraïque ou latine. Dans ce sens, les manuscrits slaves, cyrilliques surtout, gardent certaines particularités codicologiques, caractéristiques de la tradition préiconoclaste²⁴.

J'ai abordé ces deux problèmes, illustrant certaines différences codicologiques entre les manuscrits slaves et byzantins, dans des publications à part²⁵. Si je les mentionne en l'occurrence, c'est pour montrer que le type d'écriture et la décoration n'allaient pas toujours de pair. Comme nous l'avons déjà relevé, la décoration des en-têtes n'était pas influencée outre mesure par le type d'écriture, mais dans la décoration des initiales, la synchronisation des contours de la minuscule avec la lettre initiale ornée n'est pas tellement évidente et se

22. P. Ilčev, *Sinajskijat psaltir i negovite pisači, Slavjanska paleografija i diplomatika*, vol. II, 1985, 89-96; M. Beit-Arie, *Hebrew Codicology. Institut de recherches et d'histoire des textes, Études de paléographie hébraïque*, Paris 1976; Leroy, *op. cit.*, p. 70.

23. A. Džurova, *Introduction à la codicologie slave*, Sofia 1997, 150-166, ill. 202-207; R. Šmerling, *Hudožestvennoe oformlenie gruzinskoj rukopisnoj knigi IX-XI stoletii*, Tbilissi 1979, vol. II, tabl. 49.

24. J. Irigoin, Pour une étude des centres de copie byzantins, *Scriptorium* 12 (1958), no 2, 225-226.

25. A. Džurova, *Introduction à la codicologie slave*, Sofia 1997, 148-173, 229-237.

révèle parfois difficile à suivre, surtout en ce qui concerne les manuscrits plus tardifs, c'est-à-dire, postérieurs au Xe siècle, alors que dans le cas de manuscrits tels l'Év. D. 272 de la fin du IXe siècle, manuscrit provenant probablement de Constantinople, du monastère de Stoudiou, l'absence de subordination de la décoration initiale au type d'écriture est justifiée²⁶. Les manuscrits datant de la période IXe-XIe siècles, présentent la même transposition machinale de la décoration initiale onciale à des manuscrits minuscules comme c'est le cas au XIe siècle des Cod. D. 228 et D. 235, alors que les manuscrits slaves sont encore plus difficiles à étudier par l'inversion qu'ils présentent entre l'écriture cyrillique onciale et la décoration initiale minuscule. Cela ne veut pas dire, bien entendu, qu'il ne faut pas aborder la question ou au moins, proposer quelque explication plausible comme, par exemple, la tradition épigraphique onciale ayant dominé jusqu'au IXe siècle et, même plus tard, sur les territoires slaves.

Il existe un autre manuscrit (Cod. D. 54 du XIVe siècle) produisant, au niveau de sa décoration, une impression encore plus choquante en ce qui concerne la question abordée ici à savoir si les scribes avaient réellement conscience du lien entre le type d'écriture et l'initiale. Il ne peut être identifié, du moins pour l'instant, comme ayant appartenu au monastère de Kosinitza. Il s'agit d'un Tétraévangile: I+314 folios en papier, format 305 x 215; le texte est disposé sur une colonne de 22-25 lignes. La réglure a été probablement exécutée au mastara, à chaque folio, (voir tabl. III)²⁷. A plusieurs endroits, les en-têtes et les initiales donnent l'impression d'avoir été calqués. Cela est visible dès le f. I où l'en-tête est placé un peu de travers à la suite du calquage et où l'on aperçoit du premier coup d'œil les points du tronçon ayant servi à tracer les contours de l'en-tête. Le calligraphe s'est servi de toutes les initiales possibles, sans souci de choix ou d'esthétique. Certaines initiales sont exécutées au compas, reproduisant les initiales des manuscrits en onciales, d'autres devaient être terminées à la hâte après l'enlèvement du calque, les couleurs sont appliquées d'une manière complètement désordonnée. On a l'impression que ce manuscrit a été exécuté en l'absence du maître d'atelier. Le contraste entre le texte minutieusement calligraphié et la décoration est frappant. Quant aux initiales exécutées au compas, certains manuscrits nous donnent la possibilité d'établir des parallèles, comme le manuscrit No I. 20 de 1302, de la Bibliothèque Marciana

26. A. Džurova, L'Évangélaire Cod. Dujčev 272 (Olim Kossinitza 115) du Centre d'études slavo-byzantines "Ivan Dujčev", *Bolletino della Badia greca di Grottaferrata*, nuova serie, 44 (1990), pp. 185-200.

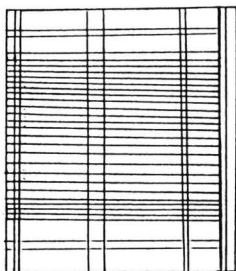
27. Džurova, Atsalos, Stančev, Katsaros, *op. cit.*, 25, 51.

du Venise, mais il n'en reste pas moins que la manière éclectique de combiner des initiales tellement différentes, est extrêmement surprenante²⁸.

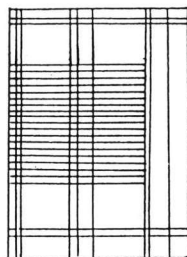
En vous présentant ce dernier manuscrit, je dois exprimer un certain scepticisme face au problème posé dès le début, c'est-à-dire: quel était le niveau de conscience de l'existence d'un lien commun entre le type d'écriture et l'ornement des initiales des manuscrits? La période comprise entre le IXe et le XIe siècle pose des difficultés, notamment en ce qui concerne les manuscrits grecs et slaves exécutés non seulement dans la capitale mais aussi en dehors d'elle. Cette difficulté se présente aussi au niveau des manuscrits des siècles suivants, c'est-à-dire des XIIIe-XIVe siècles, où l'on connaît déjà la subordination entre la lettre initiale portant une ornementation et le genre d'écriture. Cela est valable surtout pour les dimensions des initiales, sensiblement plus restreintes que celles existant aux IXe-XIe siècles. Je ne puis donc pas être certaine d'avoir fait un pas en avant, d'autant plus que tous mes collègues ont abordé ces problèmes. Je songe en particulier à Dmitrije Bogdanović qui, peu avant sa mort, avait soulevé ces questions dans toute leur complexité et non sans scepticisme, à un colloque de slavissants organisé à Sofia²⁹. Il y avait exposé ses doutes avec un profond sentiment de responsabilité. Je m'efforce donc de vaincre ce scepticisme, de ne l'appliquer qu'en travaillant sur un problème concret, car toute généralisation dans ce domaine, sans préparation préliminaire d'analyses typologiques de la tradition codicologique byzantine et de la codicologie slave, risque pour le moment de nous entraîner sur une fausse piste.

28. Si nous pouvons nous référer uniquement à la reproduction d'un manuscrit de 1257 (Brescia Querin. A. III. 12.), reproduit par Spatharakis, *op. cit.*, no 337, l'en-tête du f. 13r, rappelle celle du Cod. D. 54. Des sources ultérieures impliqueront un travail sur place avec le manuscrit qu'on vient de citer.

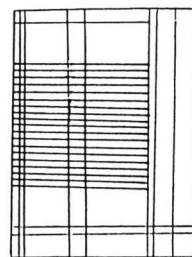
29. D. Bogdanović, Pitanje usporednosti u razvoju pisma i ornamenta, *Slavjanska paleographija i diplomatika*, vol. II, Sofia 1985, pp. 190-192.

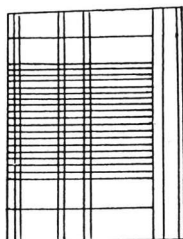
I

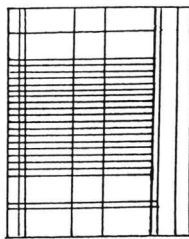
IIa

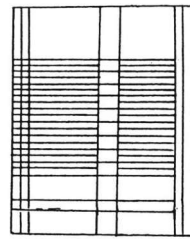
IIb

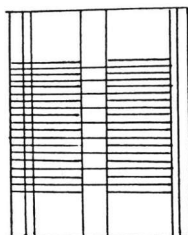
IIc

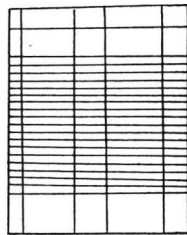
II d

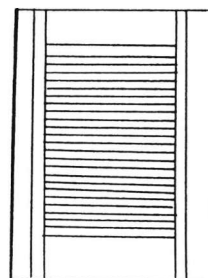
IIe

II f

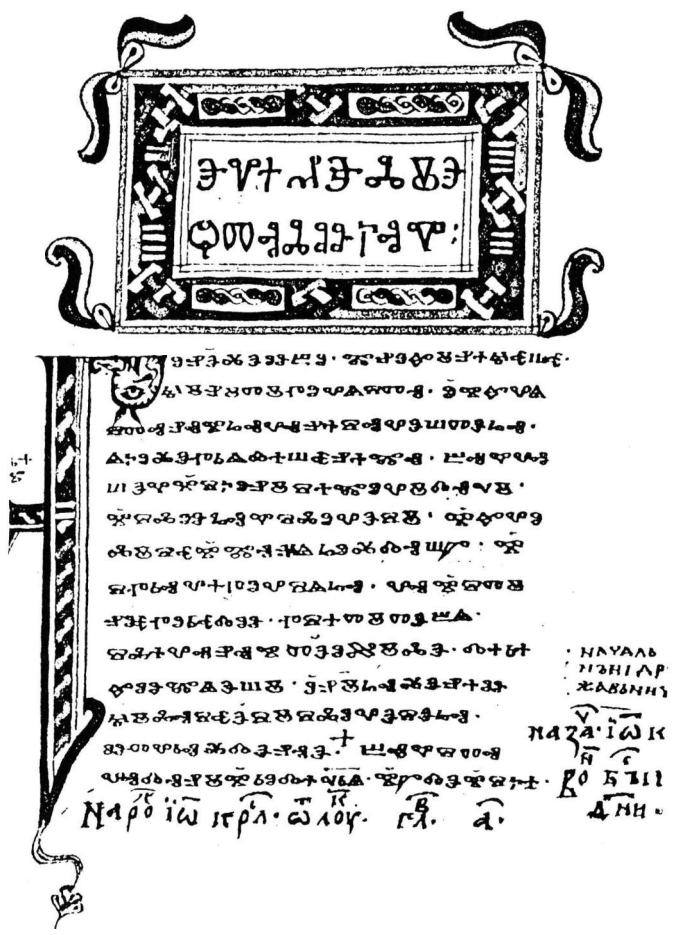

II g

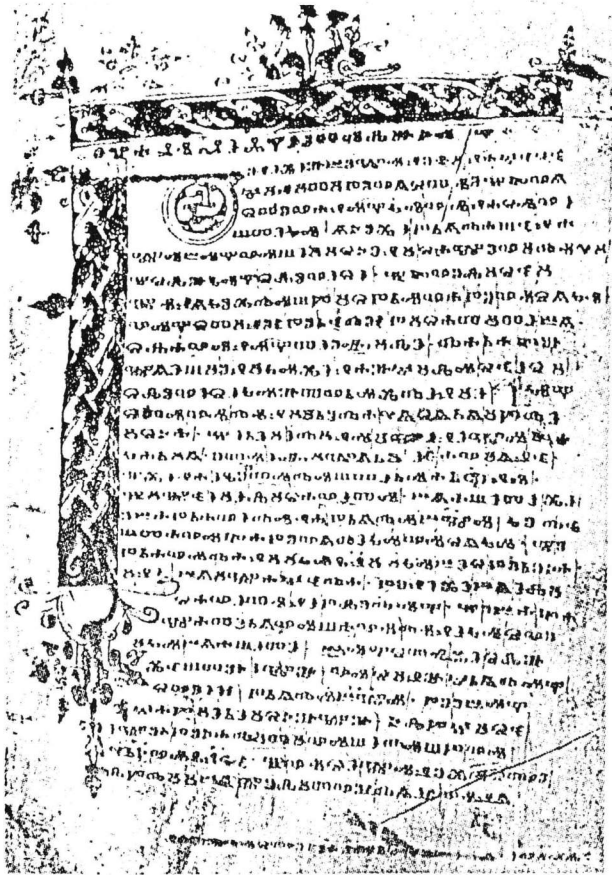

III

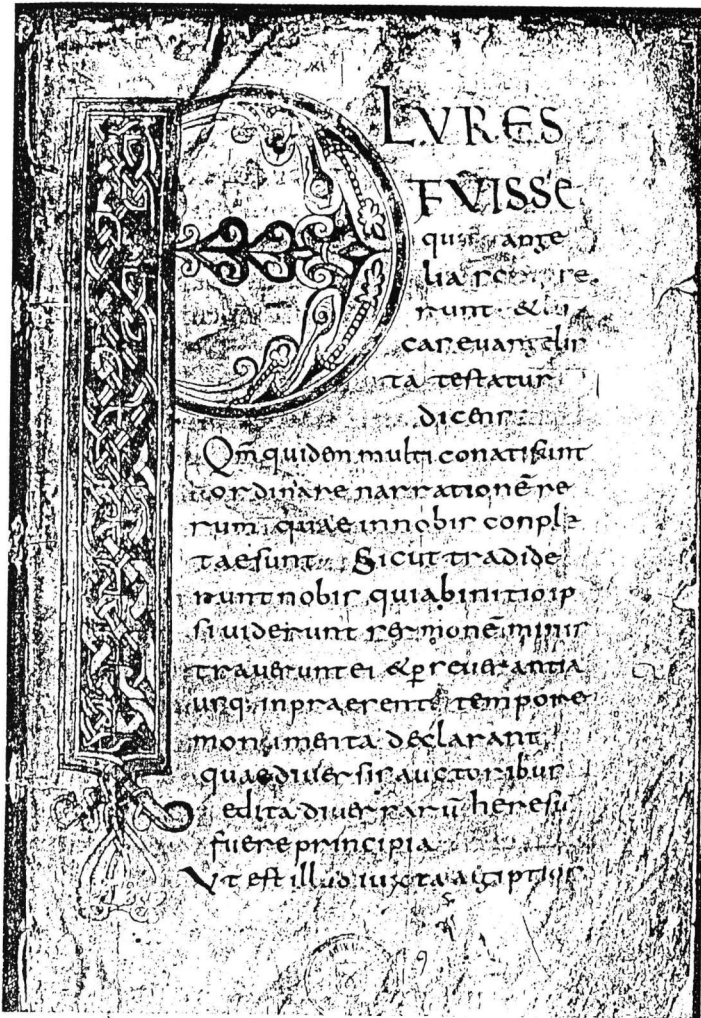
III. I. tabl. I - Cod. D. 228 - Ex. Kos. 122; tabl. II a - Cod. D. 235 - Ex. Kos. 121 (?) - fol. 1; tabl. II b - Cod. D. 235 - Ex. Kos. 121 (?) - ff. 13-71, 82, 85-113 (Leroy 33 C 2d); tabl. II c - Cod. D. 235 - Ex. Kos. 121 (?) - ff. 9-12 [Leroy 32 C2 (?)]; tabl. II d - Cod. D. 235 - Ex. Kos. 121 (?) - ff. 83-84; tabl. II e - Cod. D. 235 - Ex. Kos. 121 (?) - ff. 114-121; tabl. II f - Cod. D. 235 - Ex. Kos. 121 (?) - ff. 122-161; tabl. II g - Cod. D. 235 - Ex. Kos. 121 (?) - ff. 162-210; tabl. III - Cod. D. 54

III. 2 - Évangile Zographensis, Léningrad, GPB, Glag. 1, seconde moitié du Xe siècle

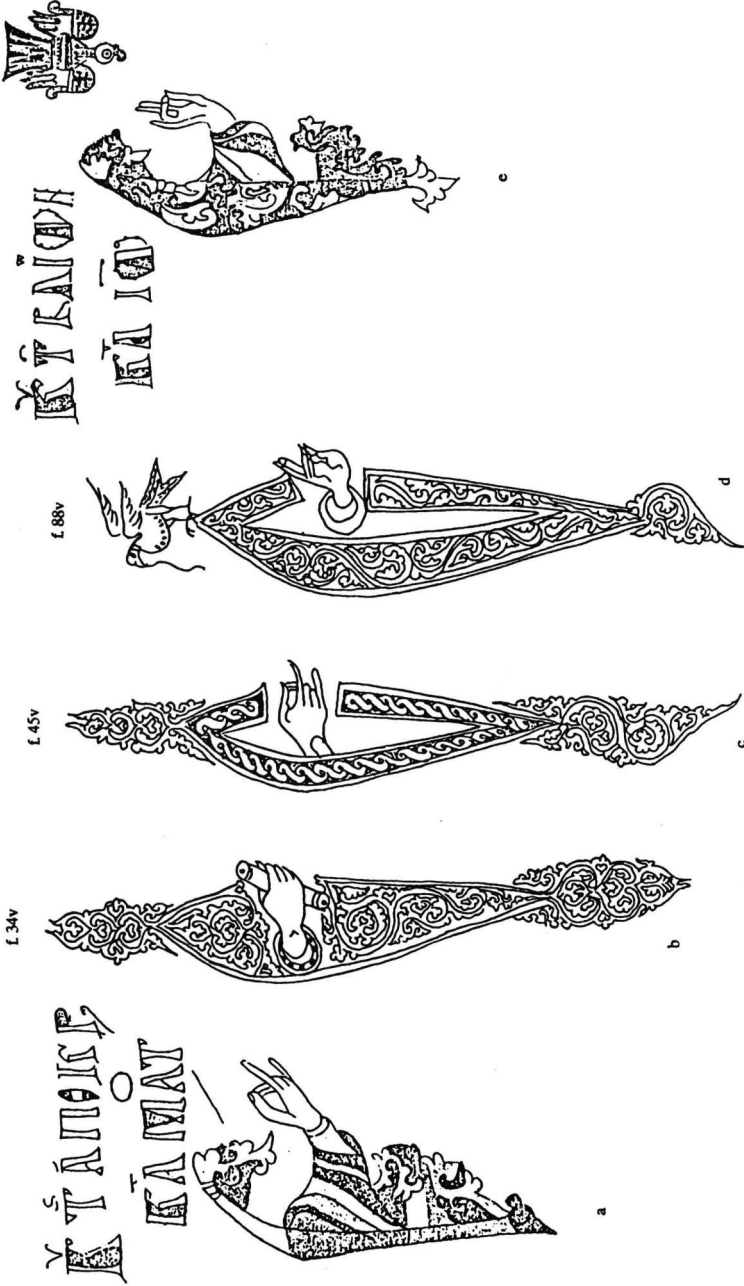
III. 3 - *Tetraevangile Marianus*, Moscou, GBL, Grig. 6. M. 1689, Xe-XIe siècles

III. 4 - Hieronymus, *Commentarius in Matthaem*, Bibliothèque St. Peter de Salzburg

IN SITIO CONTIN& uocem. Deinde de Re
 populi GRATIAS AGENTES. EX IPSIUS
 NA PROPH&TAE; AIT ERGO REDEMPTO

INTE DNE SPERA UI
 dar in a&er num; In te pater spes est c
 mihi tamquam c&eris hominibus insu
 dunt; Uel uox proph&tae ex persona eccle
 id est qui recte confiteor fidem trinitat
 in me; Non confundar in a&er num. h
 dicitur. Non confundetur neque hic
 iustitia liberame. & eripeme de fouea qu
 quia nisi ad d&o iustificemur. per nos non
 Unde scriptum est; qui se iustificat
 & paulus de quibusdam dicit. sua me
 iustitiam iustitia autem d&i non sunt su
 tuam; Uel uox ecclesiae ad xpm; Pera
 gitur; Inclinat xps. aurem quando
 inclinauit d&i aurem suam quando misit
 diuit in mundo. & in tantum inclinau
 ra scribere; ad caelum ut eripias ^{me} ac
 pies me uel sca^m ecclesiae libera. & decor

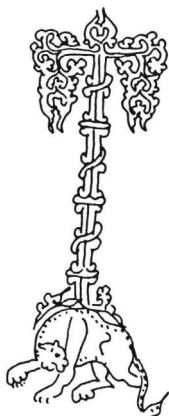

III. 6 - Initiales - *Évangélaire* Cod. D. 228 - Ex. Kos. 122 - XIe siècle; initiales - b, c, d; initiales du Cod. Sin. 213 de 967

f. 95

f. 98

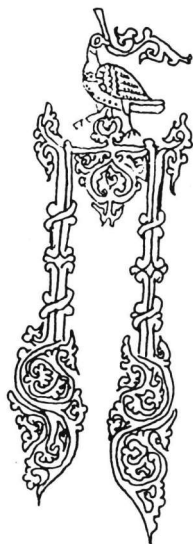
f. 188v

f. 171v

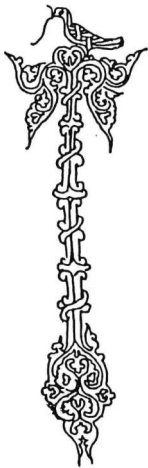
f. 165v

f. 148v

III. 7 - Initiales et en-têtes du Cod. D. 228

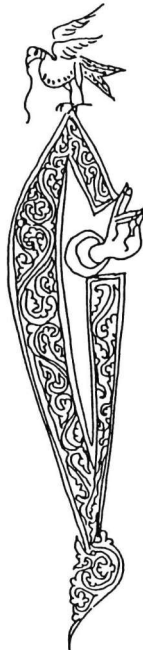
f. 32

f. 34v

f. 45v

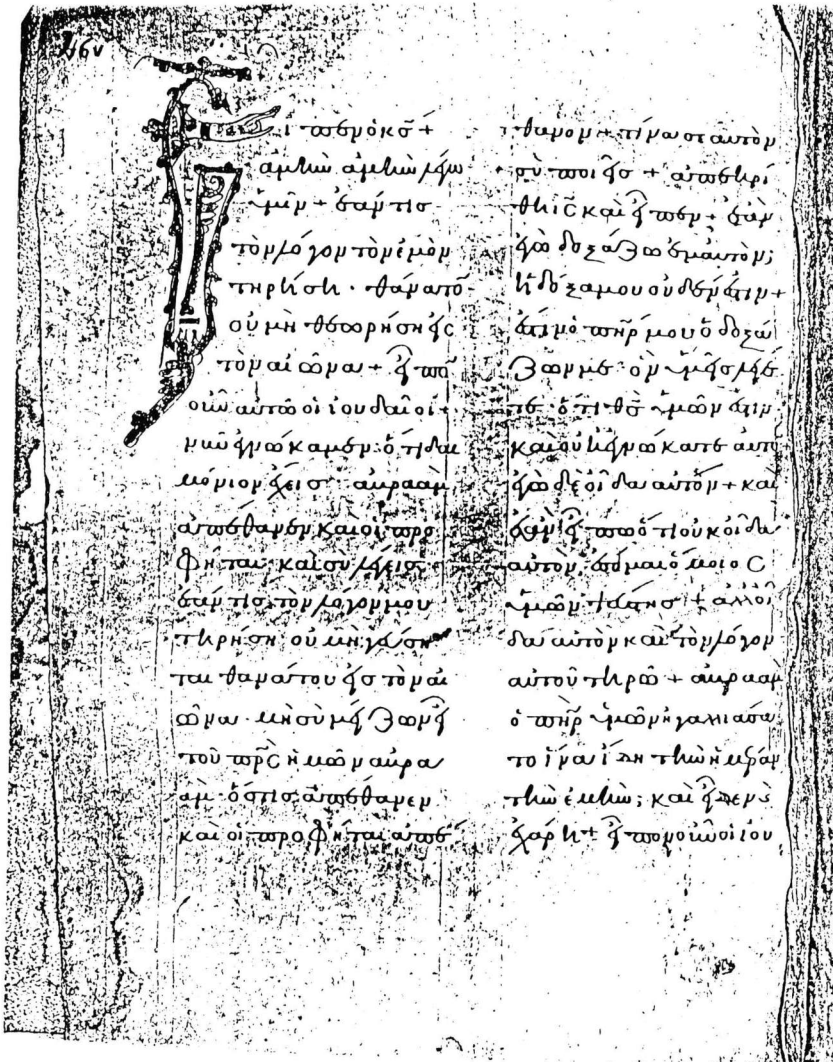
f. 88v

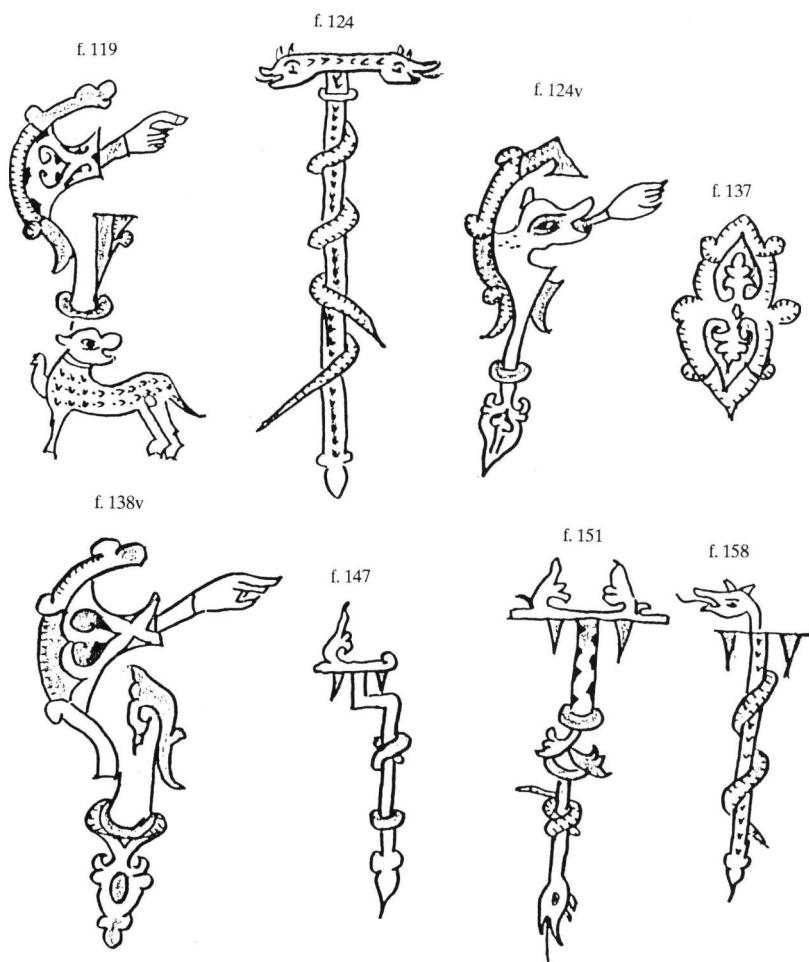
III. 8 - Initiales du Cod. D. 228, XIe siècle-Ière ligne
Initiales du Cod. Lavra 86, Xe siècle-IIe ligne

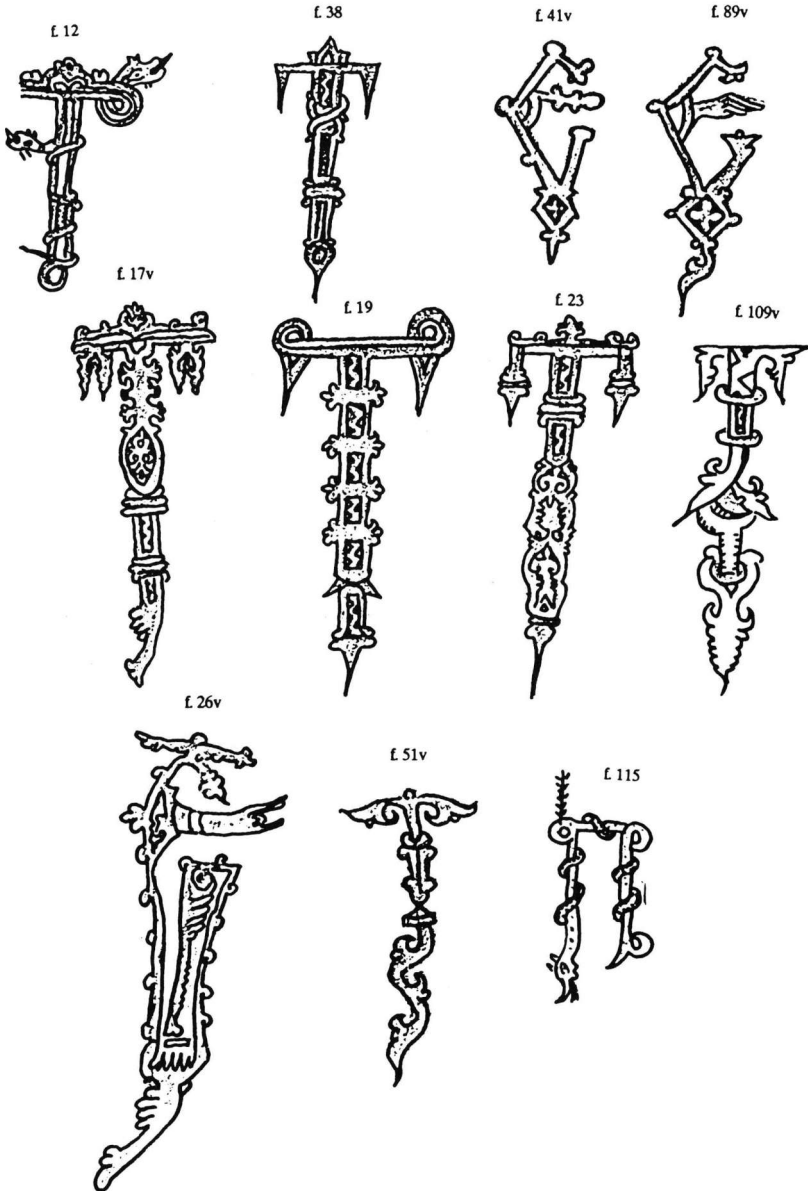
III. 9 - Évangélaire Cod. 2 de Princeton, IXe siècle

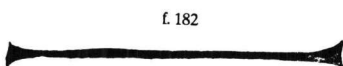
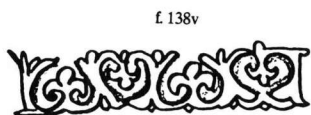
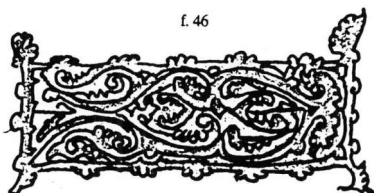
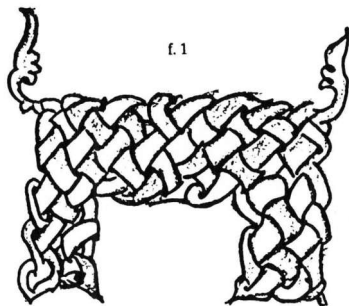
III. 10 - Évangélaire Cod. D. 135 - Ex. Kos. 121 (?) - XIe siècle

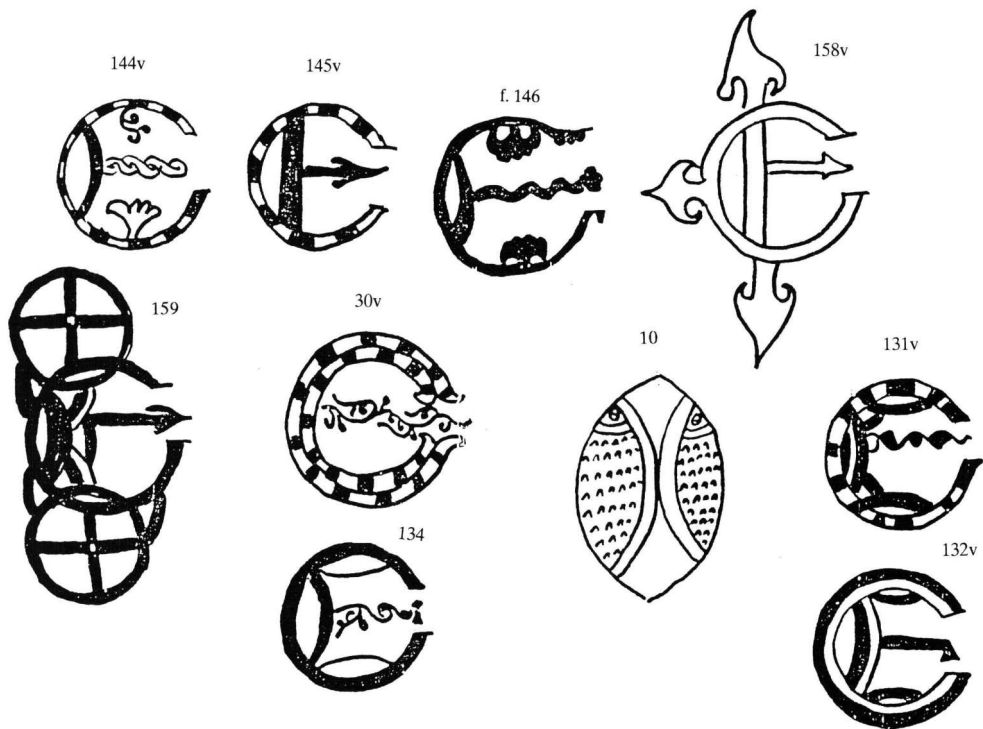
III. 11 - Tableau d'initiales du Cod. D. 235

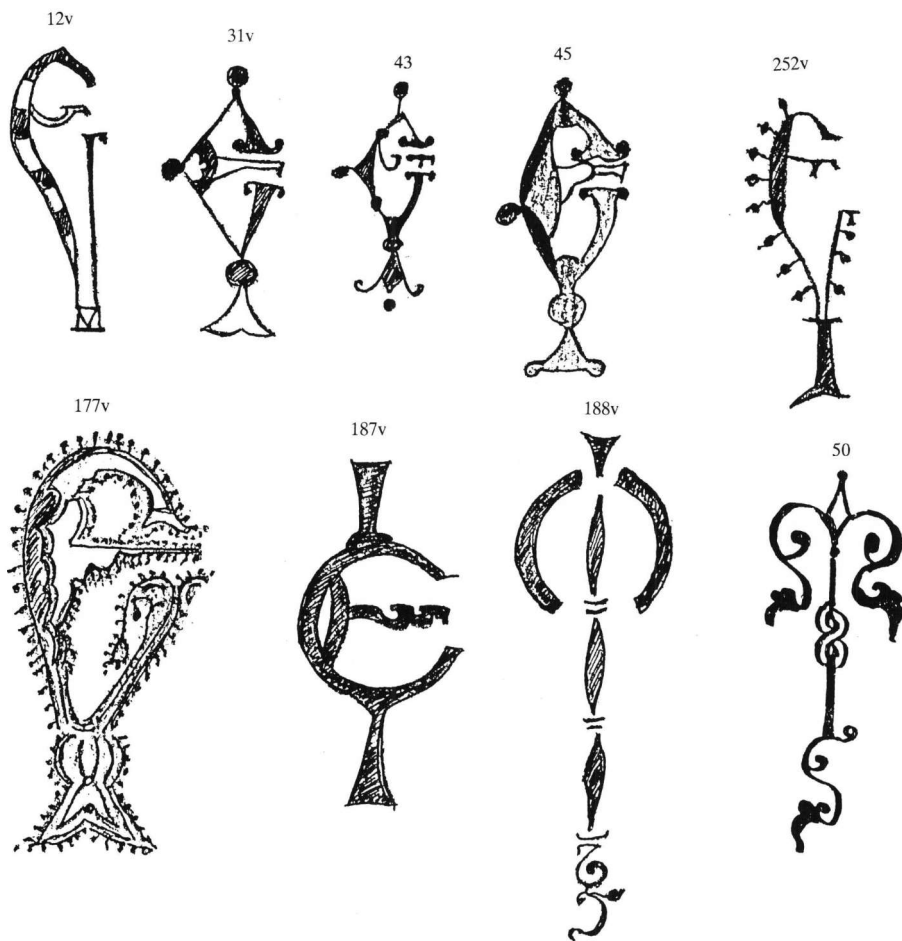
III. 12 - Tableau d'initiales du Cod. D. 235

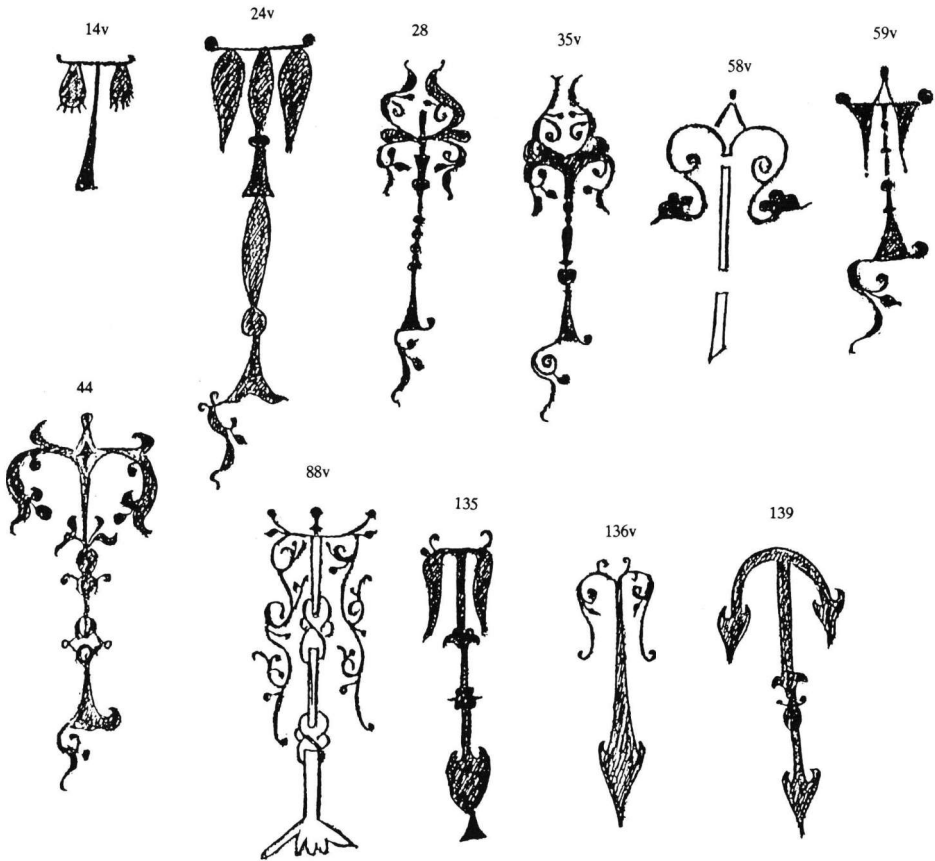
III. 13 - Tableau d'en-têtes du Cod. D. 235

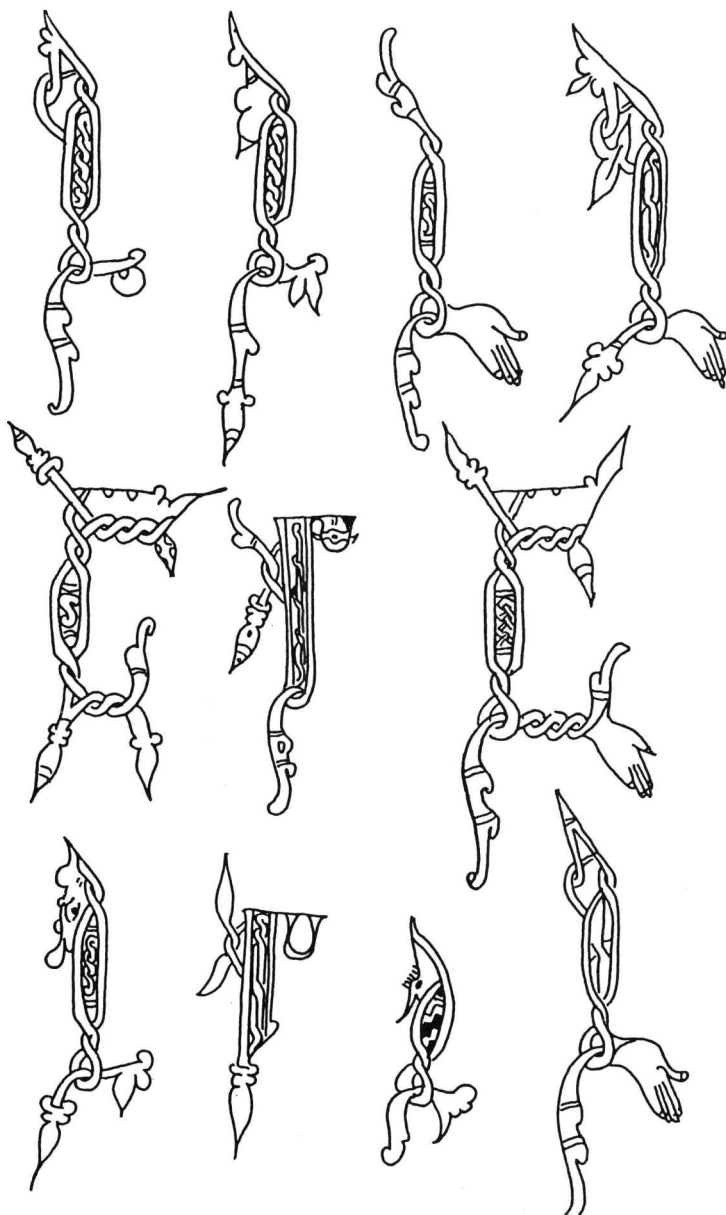
III. 14 - *Évangélaire* Cod. D. 54, XIVe s. - initiales

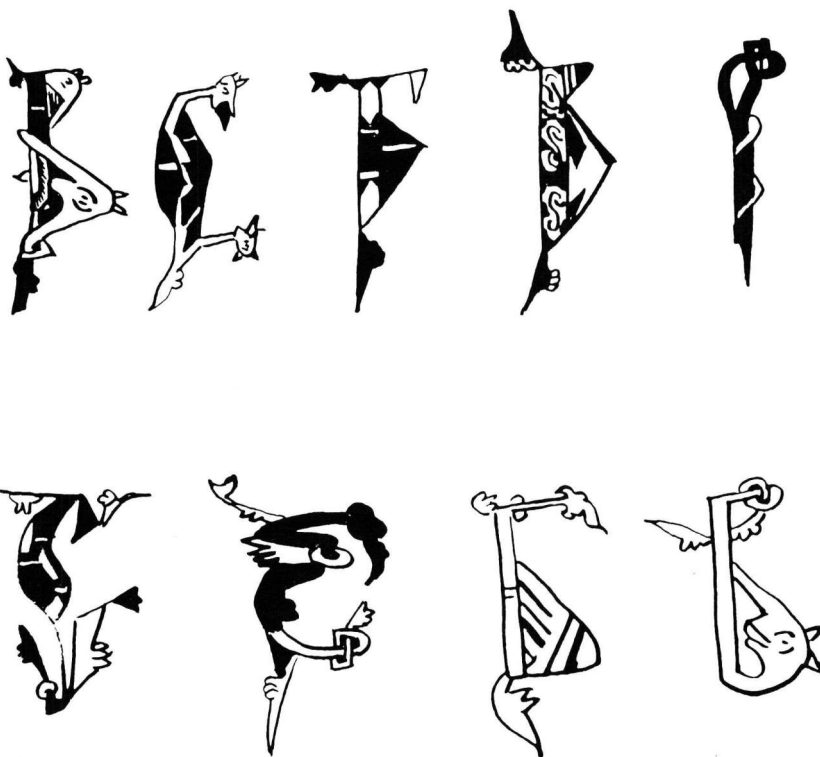
III. 15 - *Évangélaire* Cod. D. 54, XIVe s. - initiales

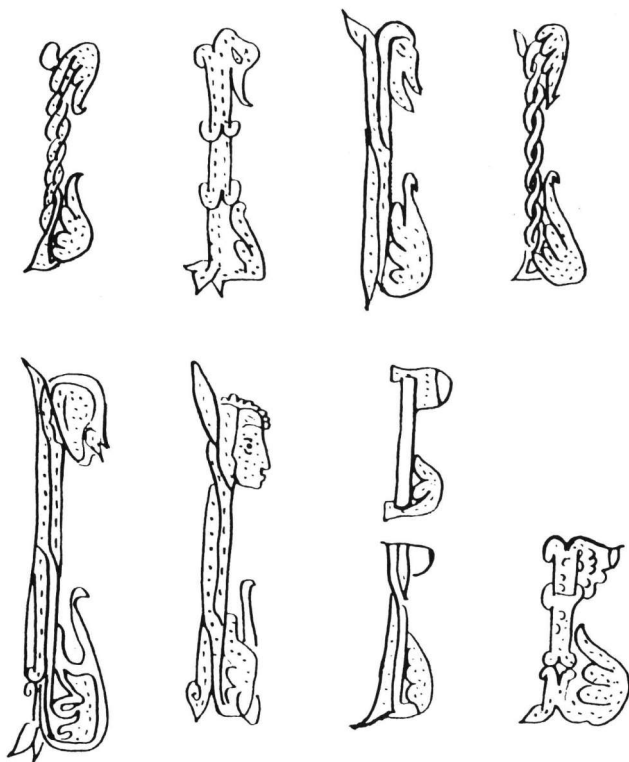
III. 16 - *Évangélaire* Cod. D. 54, XIVe s. - initiales

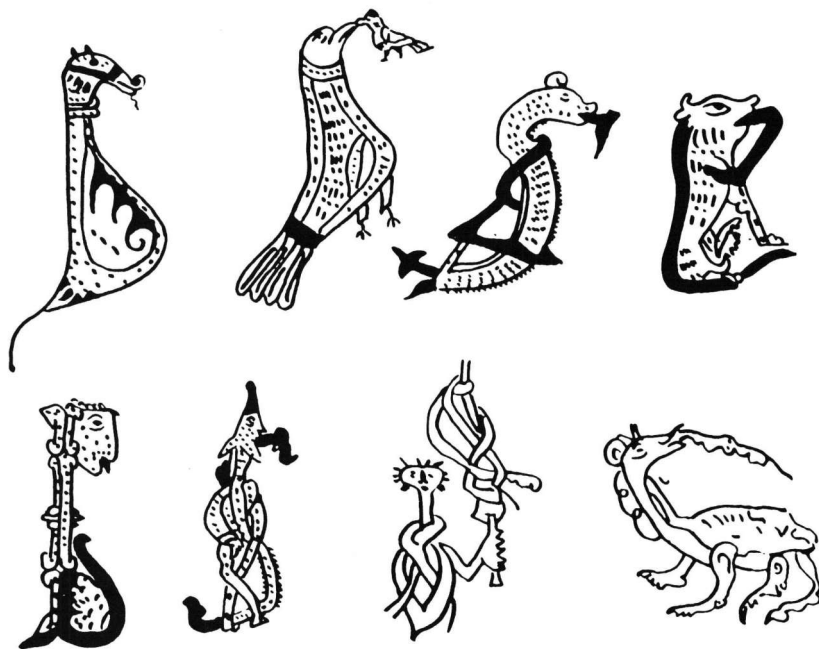
III. 17 - Initiales de l'*Euclage du Mont Sinai*. Cod. slave Sin. 37

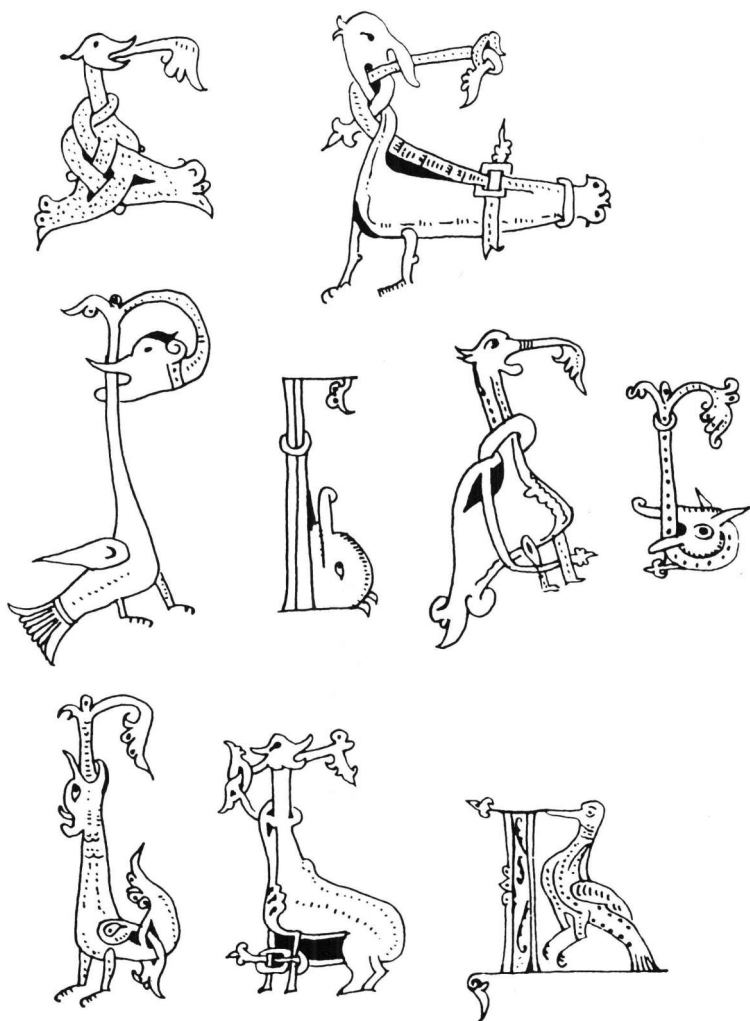
III. 18 - Initiales du *Parimejnik de Grigorovič*,
Moscou, GBL, Grig. 2, N 1685, XIIe s. (seconde moitié)

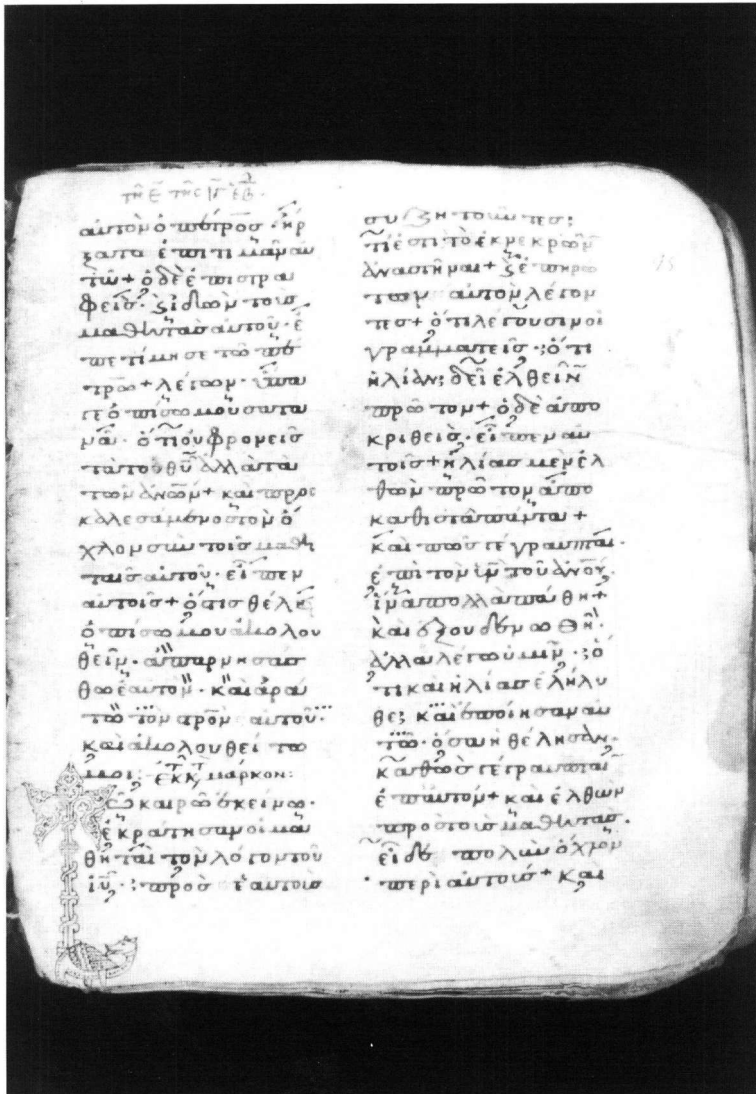
III. 19 - Initiales de l'Acte des Apôtres de Slepče.
 Plovdiv, Bibliothèque nationale "Ivan-Vazov" No 25, XIIe s. (seconde moitié)

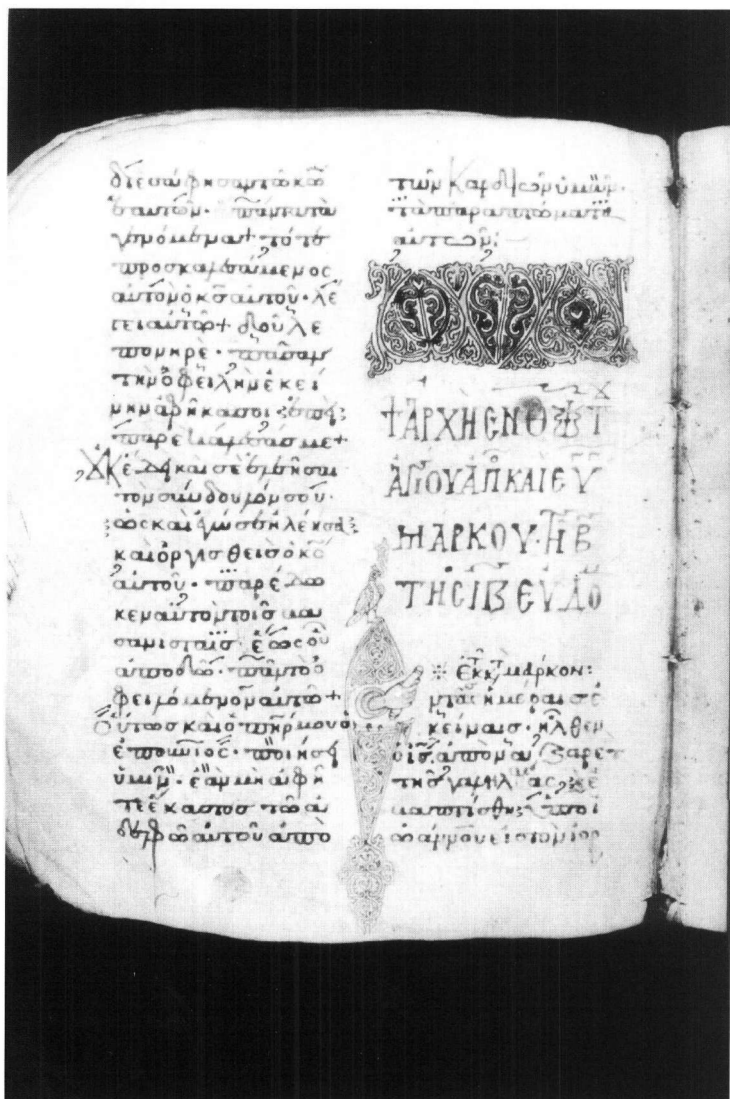
III. 20 - Initiales de l'Acte des Apôtres de Slepčë, XIIe siècle

III. 21 - Initiales du *Psautier de Bologne*,
Bologne, Bibliothèque universitaire, No 2499, entre 1230-1241

III. 22 - Cod. D. 228 - Ex. Kos. 122 - f. 95, XIve s.

III. 23 - Cod. D. 228 - Ex. Kos. 122 - f. 38v, XIVe s.

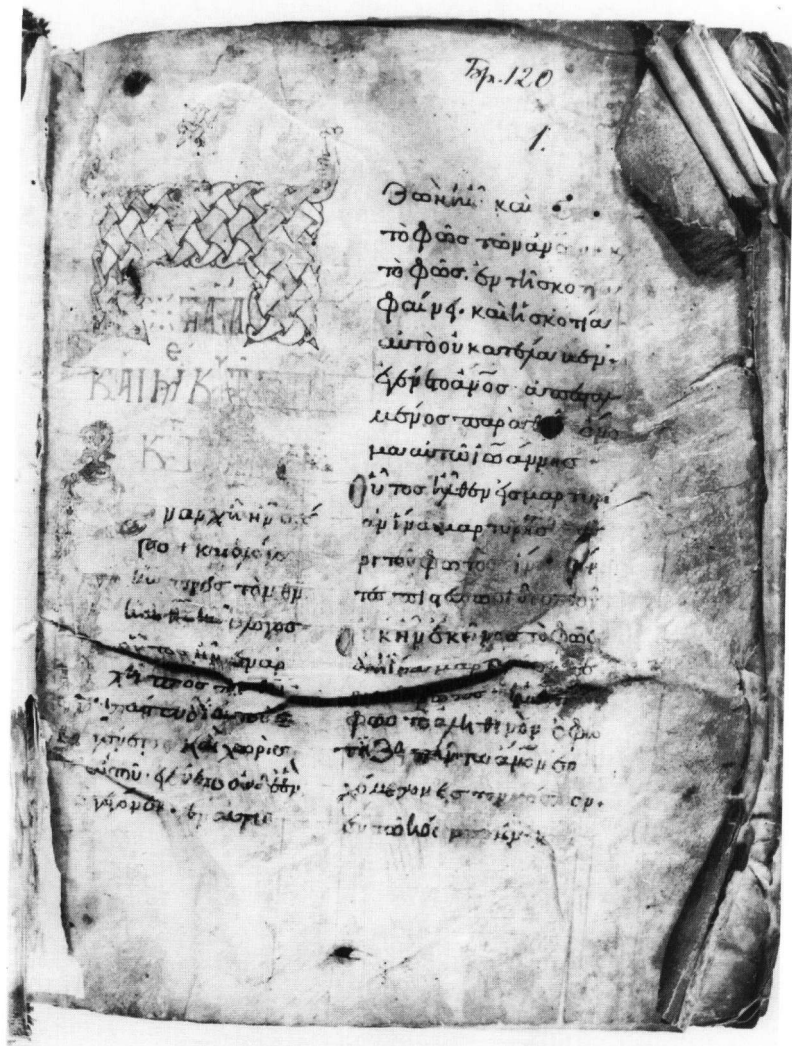
III. 24 - Cod. D. 228, XIVe s.

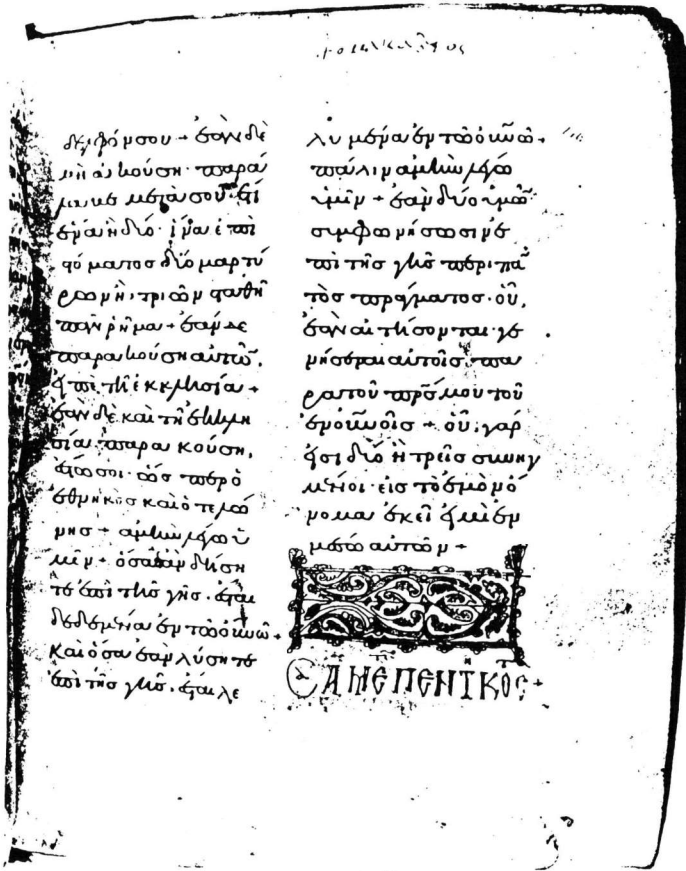
III. 25 - Cod. D. 228, XIve s.

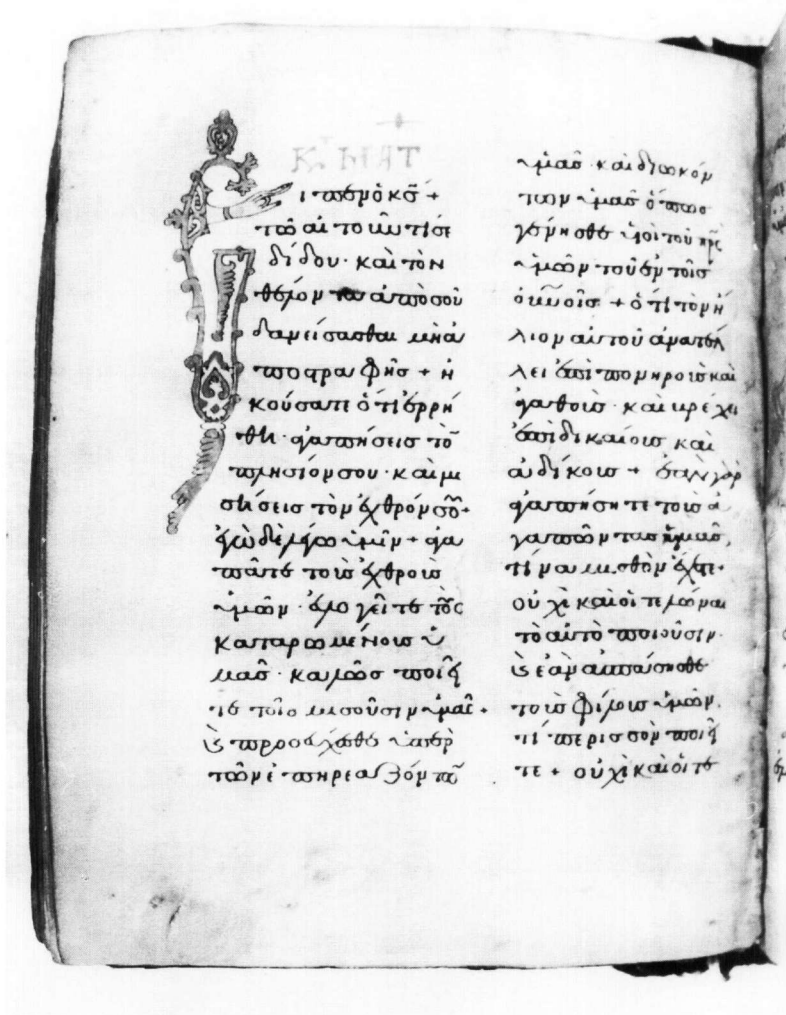
III. 26 - Cod. D. 228, XIVe s.

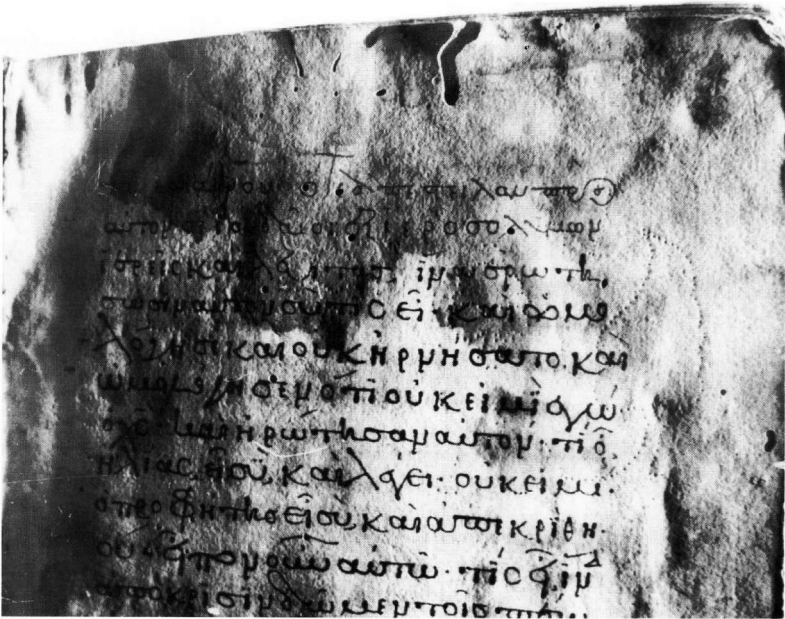
III. 27 - Cod. D. 235 - Ex. Kos. 121 (?) - f. 1, XIVe s.

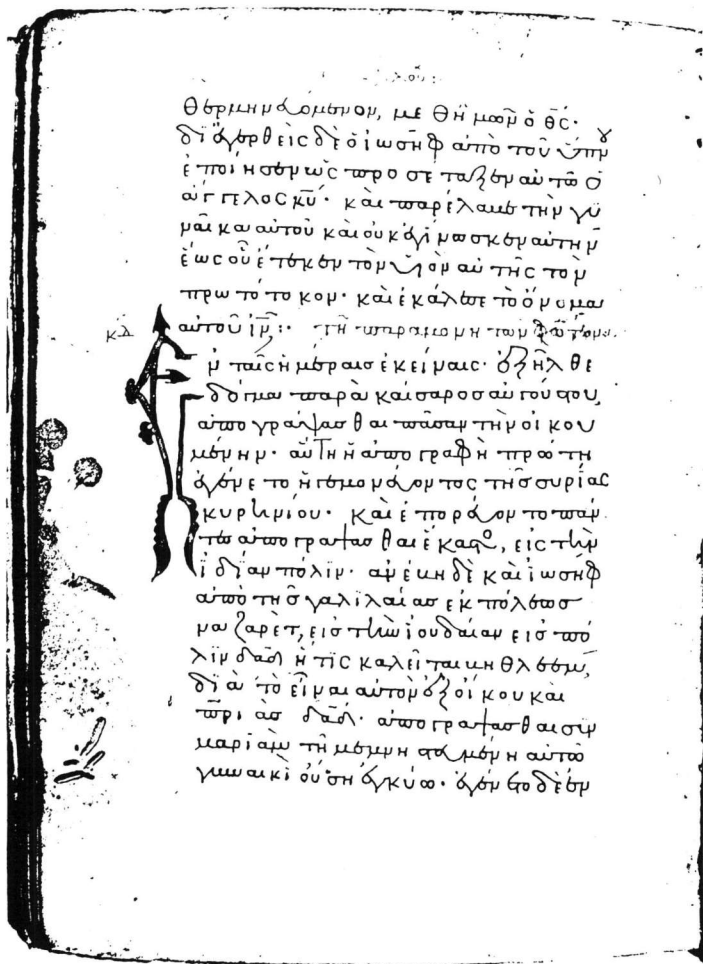
III. 28 - Cod. D. 235, XIVe s.

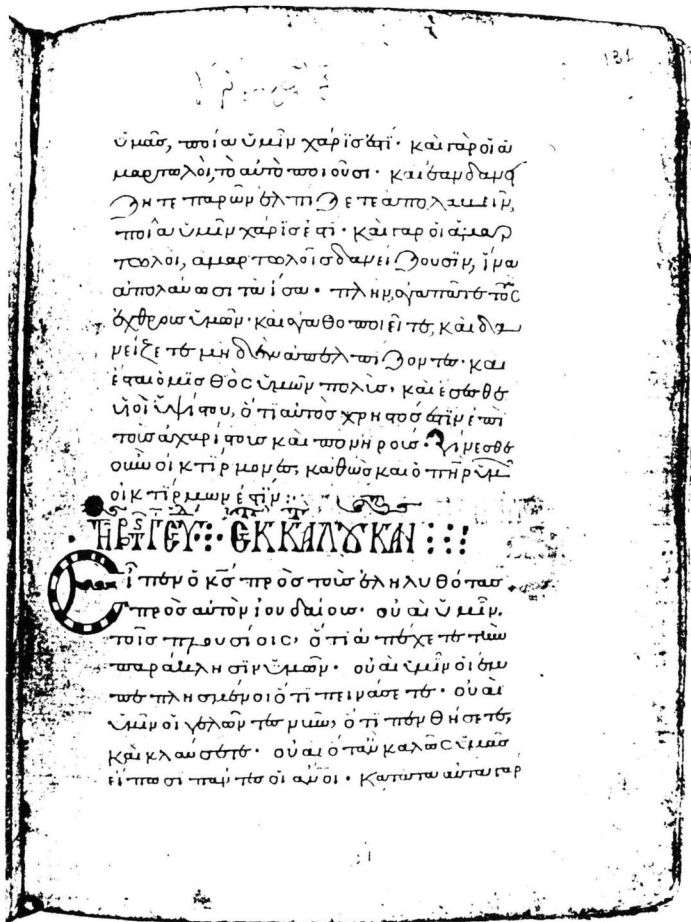

III. 29 - Cod. D. 235 - Ex. Kos. 121 (?) - f. 46v, XIVe s.

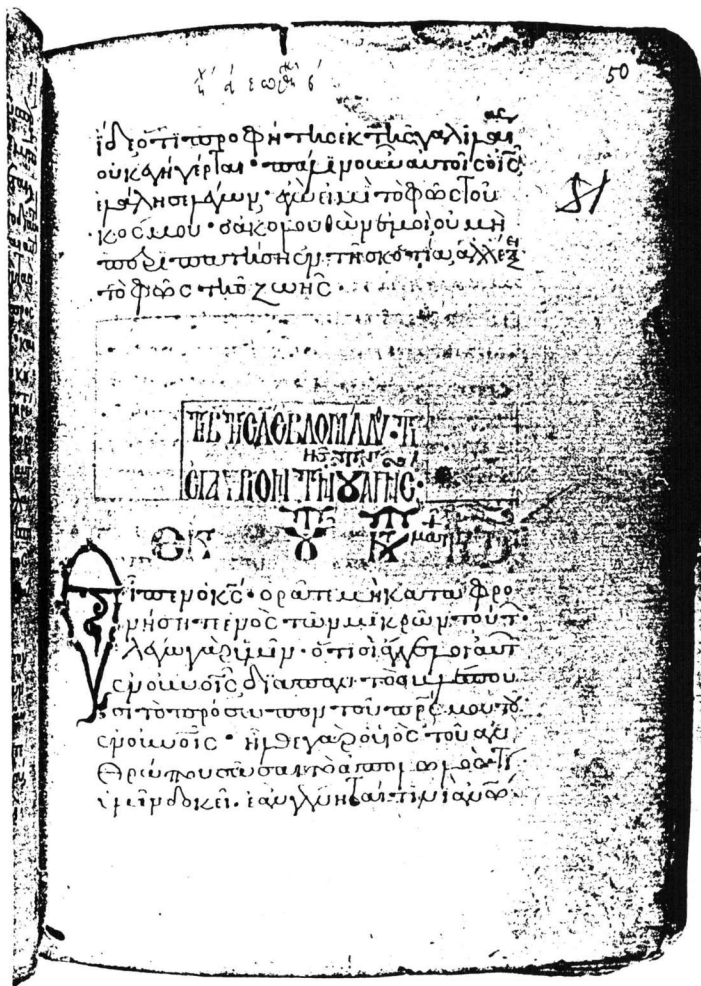

III. 30 - Cod. D. 54 - f. 1v, XIVe s.

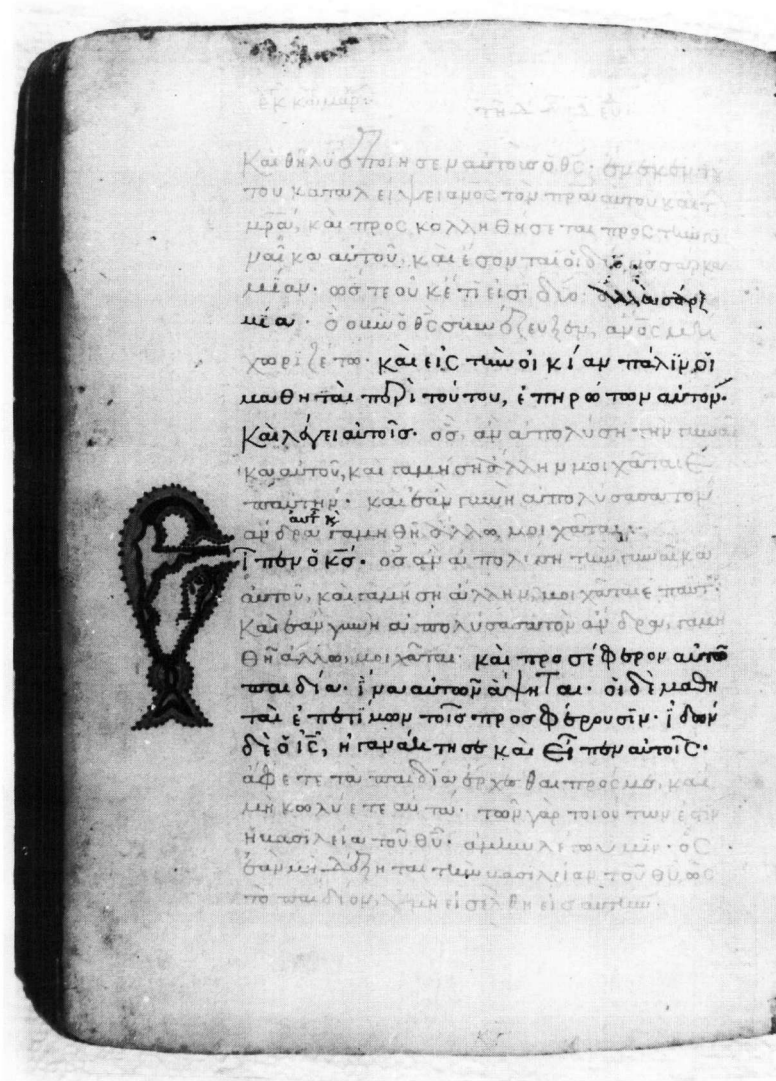

Ill. 32 - Cod. D. 54, XIVe s.

III. 33 - Cod. D. 54, XIVe s.

III. 34 - Cod. D. 54 - f. 174v, XIVe s.

*Τα δυτικά σύνορα της ορθοδοξίας μετά τον ΙΓ' αιώνα**

Ο ταξιδιώτης που φτάνει στο παλάτι του πάπα της Αβινιόν μέσα από τα στενά γραφικά δρομάκια που περιτριγυρίζουν τα ερείσματα των νότιων τειχών συντρίβεται από τους ασημένιους αυτούς πύργους, που στηρίζουν κατ' ευθείαν στον γρανίτη τη δυναμική ορμή των επιβλητικών πέτρινων αψίδων τους. Οι τεράστιες αυτές καμπύλες που επιβάλλουν με δογματική αυστηρότητα τις υψηλές και λιπές γραμμές τους δίνουν μια απαράμιλλη εντύπωση μεγαλείου και δύναμης. Και θα παραδινόμασταν σ' ένα θαυμασμό χωρίς όρια, αν μια μυστική αγωνία δεν μας προειδοποιούσε πως η σκιά, που με σεβασμό τρυπώνει στα πόδια αυτής της μεγαλειότητας, κρύβει δηλητηριώδεις γωνίες τρόμου και μίσους. Ίσως καμιά άλλη εικόνα, δεν αποδίδει καλύτερα την κατάσταση της Εκκλησίας της Ρώμης στα τέλη του ΙΓ' αιώνα, τη στιγμή που είχε επεκτείνει στο έπακρο την επιρροή και την πολιτική της δύναμη τουλάχιστο στη Δύση.

Μετά τον θρίαμβο του Κωνσταντίνου η Εκκλησία συνάντησε δυσκολίες στη διατήρηση της ανεξαρτησίας της απέναντι στους αυτοκράτορες. Οι πατέρες της Εκκλησίας του Δ' και Ε' αιώνα εξ' άλλου ήταν πρόθυμοι να σεβαστούν την αυτοκρατορική εξουσία σαν εργαλείο σφυρηλατημένο από τον Θεό για την ανύψωση της Εκκλησίας. Αλλά στη διάρκεια των μακρόχρονων αγώνων που αναγκάστηκαν να διεξάγουν οι επίσκοποι κατά των αυτοκρατόρων που υποστήριζαν ανοιχτά τους Αρειανούς ή τους αιρετικούς, η Εκκλησία, ήδη από τη βασιλεία του Κωνσταντίνου (351-361), είχε βρεί το δρόμο της αυτονομίας της: «Πότε, λοιπόν οι αποφάσεις της εκκλησίας όφειλαν το κύρος τους στον αυτοκράτορα; Πότε η αυτοκρατορική κρίση θεωρήθηκε αξιόλογη από την Εκκλησία;» γράφει ο Αθανάσιος Αλεξανδρείας¹. Αργά αλλά σταθερά η Εκκλησία οικοδόμησε τη θεωρία της ανεξαρτησίας της. Θα οριστεί επίσημα για πρώτη φορά από τον πάπα Γελάσιο στο τέλος του Ε' αιώνα: «Προ Χριστού, μ' ένα είδος προεικόνισης του Σωτήρα, ο ρόλος της ήταν να προεδρεύει στις κοσμικές τύχες των βασιλέων που ήταν συγχρόνως και ιερείς, όπως ο Μελχισεδέκ, του οποίου τη μορφή μας παρέδωσε η ιερή ιστορία. Ο δαίμων, από τη μεριά του, στην αιώνια φροντίδα του να

* Η μετάφραση είναι της κυρίας Νίχης Παπαηλιάκη.

1. P. G., τόμ. 2, Ad. solit.

ανατρέψει, προς όφελος της τυραννικής κυριαρχίας του, τη λατρεία της ανθρωπότητας στον Θεό της, μιμήθηκε αυτό το παράδειγμα: και οι ειδωλολάτρες αυτοκράτορες φόρεσαν μαζί με το στέμμα του καίσαρα και την ταινία του ποντίφηγκα. Μετά όμως την έλευση Εκείνου, ο οποίος, μόνος είχε το δικαίωμα να αποκαλείται αληθινός βασιλεύς και αληθινός ιερέας, κανείς αυτοκράτορας δεν έχει πλέον το δικαίωμα να πάρει τον τίτλο του ποντίφηγκα και κανείς ποντίφηγκας να διεκδικήσει την αυτοκρατορική πορφύρα... Πράγματι ο Χριστός γνωρίζοντας το εύθραστο της ανθρώπινης φύσης, θέλησε να εξισοροτήσει σε μια σοφή διάταξη τις αρχές που αποσκοπούν στη σωτηρία των πιστών. Διέκρινε λοιπόν τα καθήκοντα της κάθε εξουσίας και απέδωσε σε κάθε μία τον δικό της ρόλο και τη δική της αξιοπρέπεια. Αντιπαρέθεσε έτσι το σωτήριο φάρμακο της ταπεινότητας σε κάθε υποτροπή της ανθρώπινης υπερψυχίας. Πα να ικανοποιήσουν την επιθυμία του, οι χριστιανοί αυτοκράτορες θα απευθυνθούν στους ποντίφηγκες για κάθε περίπτωση που αφορά την αιώνια ζωή και οι ποντίφηγκες θα χρησιμοποιήσουν την προστασία των αυτοκρατόρων στη διάρκεια της εγκόσμιας ζωής... Κανείς δεν πρέπει να ξεπερνά τα όρια της αρμοδιότητάς του, καθένας να αρκείται στο ρόλο του. Έτσι κανείς δεν θα σκεφτεί να καταπνίξει τον άλλο. Σε κάθε πεδίο ο ικανότερος θα επιτέλεσει τις πράξεις του με τη σειρά². Πατί οι αρχές που κυβερνούν τον κόσμο είναι δύο, το ιερό κύρος του ποντίφηγκα (*auctoritas*) και η δύναμη (*potestas*) των βασιλέων»³.

Η κεφαλαιώδης αυτή δήλωση θα κυριαρχήσει στη μετέπειτα δογματική εξέλιξη της Δύσης. Θα ενσωματωθεί στο κανονικό δίκαιο χάρη στον πάπα Νικόλαο Α΄ στα μέσα του Θ΄ αιώνα (858-867), ο οποίος θα την αναπαραγάγει σχεδόν κατά γράμμα σε μια επιστολή στον βυζαντινό αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ⁴, και θα αποτελέσει μ' αυτή τη μορφή στο *Decretum* του Γρατιανού τον κανόνα *Cum ad verum* που θα σχολιάσουν όλοι οι μελετητές του κανονικού δικαίου του Μεσαίωνα⁵.

Όλες οι βασικές αρχές του χριστιανικού δόγματος ορίζονται εδώ με σαφήνεια: ισχυρή αντίθεση ανάμεσα στη χριστιανική και στην ειδωλολατρική τάξη, αυτονομία του κλήρου, παγκόσμια δικαιοδοσία του πνευματικού και τέλος, πανηγυρική επιβεβαίωση των δικαιωμάτων του ηγεμονεύοντος ρωμαϊκού ιερατείου, μια περίληψη εν ολίγοις των αρχών της θρησκευτικής κοινωνίας απέναντι στο Κράτος. Όχι διαχωρισμός των εξουσιών, όχι σύγχυση αλλά διάκριση στην κατάσταση.

Με τη Γρηγοριανή μεταρρύθμιση, που τον Θ΄ αιώνα θέτει τέλος, στη Δύση, στην εξάρτηση των επισκόπων από τις φεουδαρχικές αρχές, η τάση αυτή επιβε-

2. *De anathematis vinculo*, P. L., τόμ. 59, στήλ. 92.

3. *Ep. VIII. Ad Anastasium imperatorem*, P. L., τόμ. 59, στήλ. 42.

4. P. L., τόμ. 119, στήλ. 960.

5. *Corpus Juris Canonici*, c. *Cum ad Verum*, c. 6 d. 96.

βαιώνεται οριστικά. Ήδη ο καρδινάλιος Humbert, στα μέσα του αιώνα, ήταν ένας από τους πρώτους που στιγματίωσε την ενοχή των πριγκίπων, οι οποίοι πουλούσαν τα εκκλησιαστικά εισοδήματα, και υπέδειξε ότι το μέσον για να ξεριζωθεί το κακό ήταν η υποταγή της κοσμικής στην πνευματική εξουσία. Ας παρατηρήσουμε πως πρόκειται για μια γλώσσα απρόσιτη για τη βυζαντινή νοοτροπία ακόμη και σε στιγμές οξύτατου ανταγωνισμού ανάμεσα στις δύο εξουσίες. «Από την κορυφή της ιεραρχίας», γράφει ο ρωμαίος καρδινάλιος, «μέχρι το κατώτατο εκκλησιαστικό αξίωμα, όλα τα αξιώματα πωλούνται στην αγορά. Αυτοκράτορες, βασιλείς, πρίγκιπες, αξιωματούχοι, όλοι αυτοί που έχουν δύναμη στον κόσμο..., παραμελώντας το καθήκον τους, που είναι η διά των όπλων υπεράσπιση της πολιτείας και της πατρίδας από τις εξωτερικές επιθέσεις, χρησιμοποιούν όλο το κύρος, όλη τη διορατικότητα, όλη την επιστήμη, όλη τη δύναμή τους για να εξασφαλίσουν την κυριότητα και τη διαχείριση των πραγμάτων της Εκκλησίας, της οποίας θα έπρεπε να είναι οι προστάτες... Πώς μπορεί να διεκδικεί τις τιμές που οφείλονται στον καίσαρα αυτός που αρνείται να αποδώσει στον Θεό αυτά που ανήκουν στον Θεό; Απαιτώ να κρίνουμε τι έγινε αυτή η αυτοκρατορία που αποστάτησε ξαφνικά για να ακολουθήσει τον ειδωλολατρικό νόμο...»⁶.

Όλοι οι άλλοι μεταρρυθμιστές απαιτούσαν να αναγνωριστεί η αρμοδιότητα της κάθε εξουσίας: ο Pierre Damien, ο καρδινάλιος Deusdedit και τόσο άλλοι.

Η αρχή του Γελασίου επαναλαμβάνεται επίσης ως επωδός σ' όλες τις παπικές πράξεις. Ο Γρηγόριος Ζ' την ξαναχρησιμοποιεί στη δεύτερη επιστολή του στον Hermann του Μετζ: *Duo sunt quibus principaliter mundus hic regitur, auctoritas sacrata pontificum et regalis potestas*⁷, όπως και στην επιστολή που απευθύνει στον Γουλιέλμο τον Κατακτητή όπου διακηρύσσει συγχρόνως τη διάκριση των εξουσιών και την υπεροχή του ιερατικού αξιώματος⁸. Ο Πασγάλιος Β' (1099-1118) είναι σαφέστερος: «Αν ποτέ ξεσπάσει κάποιο σκάνδαλο όσον αφορά τις σχέσεις του ιερατείου και της αυτοκρατορίας, αυτό οφείλεται στο ότι οι αυτοκράτορες έχουν σφετεριστεί μια αρμοδιότητα που δεν είναι δική τους και η Εκκλησία, εξ αιτίας αυτού του γεγονότος, έχει χάσει την ελευθερία της... Ας αρκούνται οι βασιλείς σ' αυτό που ανήκει στους βασιλείς και ας αφήσουν στους ιερείς αυτό που ανήκει στο ιερατείο. Μ' αυτό τον τρόπο θα μπορέσουν να ειρηνεύσουν και να ενωθούν στο σώμα του Χριστού»⁹.

6. P. L., τόμ. 148, στήλ. 597.

7. P. L., τόμ. 148, στήλ. 597.

8. P. L., τόμ. 148, στήλ. 568.

9. G. de Lagarde, *La naissance de l'esprit laïque au déclin du Moyen-Age*, Louvain-Παρίσι 1956, σελ. 39.

Ιδέες αυτής της τάξεως κέρδιζαν στη Δύση την ομοφωνία των πνευμάτων. Τις ξαναβρίσκουμε όχι μόνο στο έργο αυτών που προσπαθούν να παίξουν ένα ρόλο μεσολαβητή ανάμεσα στις δύο εξουσίες, αλλά και στους υπερασπιστές της ίδιας της πολιτικής εξουσίας. Και η δυναμική αντίδραση των γρηγοριανών μεταρρυθμιστών είχε επιβάλει στους ίδιους τους αντιπάλους τους μια ακριβέστερη έννοια των δύο εξουσιών. Μπορούμε μάλιστα να πούμε πως η προσπάθεια της διάκρισης συνέβαλε στην αντίθεση Εκκλησίας και Κράτους, κληρικών και λαϊκών, σαν να επρόκειτο για δύο κοινωνίες διαφορετικές ή δύο λαούς διαφορετικούς, παραμελώντας υπερβολικά την αναπόφευκτη αλληλοεπίδρασή τους. Σύμφωνα με τον περιφάνιο ορισμό ενός σχολιαστή του κανονικού δικαίου του τέλους του ΙΒ' αιώνα: «Στην ίδια πόλη, υπό την εξουσία του ίδιου βασιλέα, υπάρχουν δύο λαοί, και για τον κάθε λαό δύο διαφορετικές ζωές, για την κάθε ζωή δύο κυβερνήσεις, για κάθε κυβέρνηση μια διπλή δικαιοδοσία. Η πολιτεία είναι η Εκκλησία, ο βασιλεύς είναι ο Χριστός. Οι δύο λαοί είναι οι δύο τάξεις των κληρικών και των λαϊκών, οι δύο ζωές είναι η πνευματική και η σαρκική, οι δύο κυβερνήσεις το ιερατείο και η αυτοκρατορία, η διπλή δικαιοδοσία, το θείο δίκαιο και το ανθρώπινο. Αποδώστε στον καθένα αυτό που του ανήκει και το σύνολο θα εξισορροπήσει»¹⁰.

Εξ άλλου στη διάρκεια των μακρόχρονων αγώνων που διεξήγαγε η Εκκλησία για να διεκδικήσει την πλήρη εξάσκηση της δικαιοδοσίας της, δεν αρκέστηκε στη διασάφηση των όρων της ανεξαρτησίας της. Οδηγήθηκε στην ακριβή διατύπωση της αντίστοιχης θέσης που έπρεπε να πάρουν οι δύο εξουσίες στον χριστιανικό κόσμο. Οι πολυάριθμες δηλώσεις που έκαναν οι πάπες, από τον Γρηγόριο Ζ' ως τον Ιννοκέντιο Γ', και η πλούσια λογοτεχνία που αναπτύχθηκε εξ αιτίας των διαμαχών, επέτρεψε να αναπτυχθεί ένας αριθμός αρχών. Θα αναφερθώ σε τρεις.

Η πρώτη ήταν ότι η θρησκευτική κοινωνία αποτελεί μια τέλεια κοινωνία, συμπληρωμένη. Πρόκειται για έννοια που οφείλεται στον αριστοτελισμό: μια κοινωνία διαφορετική από την πολιτική κοινωνία η οποία θα έπρεπε να μείνει ανεξάρτητη και κυρία των σκοπών της.

Η δεύτερη αρχή στην οποία κατέληγαν συγκρίνοντας τις δύο διαφορετικές εξουσίες ήταν αυτή της υπεροχής του ιερατικού αξιώματος. Η αρχή ήταν παραδοσιακή. Ο Γελάσιος Α', που είχε ορίσει με ακρίβεια τον ρόλο των δύο εξουσιών, δεν παρέλειψε να υπενθυμίσει το ασύγκριτο μεγαλείο του ιερατείου¹¹. Όλοι οι μεταρρυθμιστές του Θ' αιώνα ξαναπήραν και σχολίασαν αυτό το κείμενο. Ήταν φυσικό πως η ιδέα αυτή θα θριάμβευε με τη γρηγοριανή μεταρρύθμιση. Ο Γρηγό-

10. Étienne de Tournai, *Summa Decreti*, έκδ. Schulte, Giessen 1881, σελ. 1.

11. P. L., τόμ. 59, στίλ. 42.

ριος Ζ', μετά τον καρδινάλιο Humbert, χρησιμοποιεί ιδιαίτερα υπεροπτικούς όρους για να επαναφέρει την πολιτική εξουσία στη σεμνότητα: «ποιος μπορεί να αμφιβάλλει», λέγει, «ότι οι ιερείς του Χριστού θεωρούνται ως οι πατέρες και οι διδάσκαλοι των βασιλέων και των πριγκιπίων όπως και όλων των πιστών»¹²!

Τον ΙΒ' αιώνα, οι δυτικοί θεολόγοι είχαν αναπτύξει την ίδια ιδέα. Ο Ιννοκέντιος Γ', στις αρχές του επόμενου αιώνα, διατύπωσε αυτό το δόγμα στην περίφημη επιστολή του στον αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, επιστολή που θα αποτελέσει το κεφάλαιο *Solitae* του *Corpus Juris Canonici*: «Δεν αρνούμαστε ότι ο αυτοκράτορας κυριαρχεί στα εγκόσμια αυτών που υπάγονται στην δικαιοδοσία του. Οι ποντίφηκες όμως προεδρεύουν του πνευματικού που ξεπερνά σε αξιολογία το κοσμικό, στον βαθμό που η ψυχή μπορεί να κυριαρχήσει στο σώμα»¹³.

Η τρίτη αρχή ήταν ότι η Εκκλησία μπορούσε και έπρεπε να ασκεί τη δικαιοδοσία της στην κοσμική εξουσία κάθε φορά που η πνευματική τάξη κινδύνευε. Οποιοσδήποτε και αν ήταν ο δικαιούχος της κοσμικής εξουσίας, δεν μπορούσε να ξεφύγει από τη δικαιοδοσία που η Εκκλησία ασκούσε ηγεμονικά στην ηθική τάξη¹⁴. Και η δύναμη αυτής της εξουσίας ήταν τόσο εκτεταμένη όσο και η πνευματική εξουσία η ίδια.

Η εποχή που οι αυτοκράτορες οι ίδιοι έκαναν τους πάπες έχει παρέλθει. Η περίφημη απόφαση που ο Νικόλαος Α' πήρε στα 1059 για να εξασφαλίσει στους καρδινάλιους την αναγόρευση του ηγεμόνα ποντίφηκα έχει γίνει συνήθεια. Μετά τα μέσα του ΙΒ' αιώνα, η εφαρμογή της δεν συναντά πλέον καμιά δυσκολία. Μόλις που θυμούνται να ανακοινώσουν την εκλογή στις πολιτικές αρχές. Είναι η εποχή που η Εκκλησία προσπαθεί να διαφυλάξει την ανεξαρτησία της με σοφούς θεσμούς. Το συνέδριο των καρδινάλιων είναι ένας από τους καινούργιους θεσμούς. Η σπουδαιότητά του επιβεβαιώνεται μέρα με τη μέρα, ως μια καινούργια Σύγκλητος της Οικουμενικής Εκκλησίας. Τον ΙΓ' αιώνα οι καρδινάλιοι ξεπερνούν τους επισκόπους, τους αρχιεπισκόπους, ακόμη και τους πατριάρχες. Θα γίνουν διευθυντές επιτροπών απ' όπου θα βγουν το ένα μετά το άλλο τα μεγάλα ρωμαϊκά συμβούλια που μπορούν να συγκριθούν με πραγματικά υπουργεία. Η παπική γραμματεία θα γίνει γρήγορα ένα πρότυπο για τη γραμματεία της αυτοκρατορίας ή γι' αυτές των νέων κρατών της Δύσης. Οι γάλλοι πάπες της εποχής της Αβινιόν, τον ΙΔ' αιώνα, θα συμβάλουν στην εγκατάσταση αυτού του τελειοποιημένου κυβερνητικού μηχανισμού.

12. *Reg. VIII. 231 = P. L.*, τόμ. 148, στήλ. 597.

13. *Corpus Juris Canonici, c. Solitae 6. De maj. et ob.* (X.I.33).

14. Grégoire VII. *Reg. VIII. Ep. 21 = P. L.*, τόμ. 148, στήλ. 594.

Ο ΙΓ' αιώνας συνέχισε εξάλλου το έργο της κωδικοποίησης των κειμένων του κανονικού δικαίου που ακολούθησε τη γρηγοριανή μεταρρύθμιση. Ο μοναχός Γρατιανός, καθηγητής στην Μπολόνια, εξέδωσε στα 1150 το περίφημο *Decretum* στο οποίο προσπαθεί να συμφιλιώσει τις δικονομικές αντινομίες των προηγούμενων συλλογών. Πέντε συλλογές είχαν ήδη συμπληρώσει το έργο του όταν ο Γρηγόριος Θ', στα 1234, εκδίδει τα πέντε βιβλία. Στο τέλος του αιώνα, ο Βονιφάτιος ο Η' προσθέτει ένα έκτο βιβλίο στις συλλογές. Με τις *Clementines* του Κλήμεντα Ε' και τις *Extravagantes* του Ιωάννη ΙΒ' το *Corpus Juris Canonici* έχει οριστικά συγκροτηθεί στο τέλος του ΙΔ' αιώνα. Θα σταθμίσουμε τη σπουδαιότητα αυτού του γεγονότος αν απογράψουμε τις διαμαρτυρίες των αντιπάλων της Αγίας Έδρας, κατά του πλούτου και της αυθάδειας αυτών των θεσπισμάτων, που μια λεγεώνα σχολιαστών μηχανεύεται να ερμηνεύσει όσο το δυνατόν ευνοϊκότερα για την επέκταση της δικαιοδοσίας του πάπα.

Η Δυτική Εκκλησία αποκτώντας ένα επίσημο δικαίωμα επιβεβαίωσε την πρόθεσή της να εξασκήσει «στο πεδίο της» μια κατ' εξοχήν βασιλική εξουσία: τη νομοθετική εξουσία, και στο τέλος του ΙΓ' αιώνα κανείς δεν αμφιβάλλει ότι ο πάπας δεν είναι στο πνευματικό πεδίο ο υπέρτατος νομοθέτης της Χριστιανοσύνης. Είναι επίσης κι ο υπέρτατος δικαστής. Και ο αριθμός των υποθέσεων των οποίων διατηρεί την αποκλειστικότητα αυξάνεται μέρα με τη μέρα.

Συγχρόνως η παπική εξουσία εξασφαλίζει τον έλεγχο όλων των σημαντικών εκκλησιαστικών διορισμών και συμπληρώνει τη συγκεντρωτική δραστηριότητά της επιβάλλοντας στους επισκόπους συχνές επισκέψεις *ad limina*, οι οποίες τους κρατούν σε συνεχή επαφή με τη Ρώμη και εξασφαλίζει σ' όλα τα σημεία της Χριστιανοσύνης την παπική παρουσία με τον θεσμό των «απεσταλμένων» που γίνεται σχεδόν κανονικός με τον Γρηγόριο Ζ'¹⁵.

Δεν μπορούμε παρά να υποκλιθούμε μπροστά στην τόση τόλμη και επιμονή που προϋποθέτει η εγκατάσταση μιας τόσο τέλειας οργάνωσης σε λιγότερο από δύο αιώνες.

Για να υποστηριχθεί χρειάζονται τεράστιοι οικονομικοί πόροι.

Έτσι, στον ΙΓ' αιώνα επίσης συγκροτείται η οικονομική πολιτική του παπισμού με τις δύο πλευρές της: προστασία της ασυλίας των κληρικών έναντι των πολιτικών εξουσιών, θέσπιση των φόρων και των δασμών προς όφελος της παπικής εξουσίας.

Ο Γρηγόριος Ζ' και ο Αλέξανδρος Γ' αποκαλούνται ακόμη απλοί βικάριοι του αγίου Πέτρου. Ο Ιννοκέντιος Γ' παίρνει τον τίτλο του βικαρίου του Χριστού, βικαρίου του Θεού. Από τώρα και στο εξής θα φιλούν το πόδι του πάπα και οι

15. Innocent VII, Reg. VIII, Ep. 21 = P. L., τόμ. 148, στήλ. 594.

πρίγκηπες θα του κρατούν τον αναβατήρα. Η τιάρα που στην αρχή ήταν ένα μάλλινο άσπρο σκουφί, ήδη τον ΙΒ' αιώνα είχε περιβληθεί με ένα διάδημα. Στο τέλος του ΙΓ' αιώνα, ο Βονιφάτιος Η' δίνει στο διάδημα το σχήμα ενός στέμματος πάνω στο οποίο προστίθεται ένα δεύτερο στέμμα.

Το πνευματικό απόγειο αυτό είχε βέβαια το πολιτικό του αντίκρουσμα.

Στην αρχή του αιώνα, ο Ιννοκέντιος Γ' αφιέρωσε τα 18 χρόνια της εξουσίας του για να μεταφράσει σε ακριβείς πραγματικότητες τις πανηγυρικές διεκδικήσεις των προκατόχων του. Παρά τις δυσκολίες που αναπόφευκτα θα πρέπει να συνάντησε μια τόσο φιλόδοξη πολιτική, καταλήγει σε αποθέωση στη Δύση. Είχε την τελευταία λέξη στις υποθέσεις της Γερμανίας. Κατόρθωσε να θριαμβεύσει ο δικός του υποψήφιος, ο Φρειδερίκος Β'. Και η πρώτη πράξη του ήταν να εκδώσει ένα χρυσόβουλλο, κατά τη βυζαντινή συνήθεια, που εξασφάλιζε στον πάπα τον υϊκό σεβασμό των δικαιωμάτων του.

Ο Ιννοκέντιος Γ' είχε επίσης αυξήσει τον αριθμό των κρατών που αποδέχονταν να αναγνωρισθούν ως «οφειλέτες του Αποστόλου»: Ο Καλογιάννης της Βουλγαρίας στα 1203, ο Πέτρος της Αραγόνας στα 1204, έπειτα ο Simon de Monfort που μια παπική επιστολή τον έχρισε δούκα της Τουλούζης. Τέλος, στα 1213, η άνευ επιφυλάξεων υποταγή του Ιωάννη του Ακτίμωνα έκανε την Αγγλία φέουδο του ρωμαίου ποντίφηκα συγκεντρώνοντας στο πρόσωπο του βικαρίου του Χριστού, το βασιλικό και το ιερατικό αξίωμα, όπως το σώμα είναι ενωμένο με την ψυχή για το μεγαλύτερο κέρδος και των δύο¹⁶.

Έτσι η οικουμενική εξουσία του Αγίου Θρόνου εμφανίζεται εξασφαλισμένη τη στιγμή που η τέταρτη οικουμενική σύνοδος του Λατερανού συγκέντρωσε περισσότερους από 1.500 αρχιερείς που είχαν έρθει από όλα τα σημεία του ορίζοντα, από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία της Κωνσταντινούπολης, την Ιταλία, τη Σικελία, τη Γερμανία, τη Γαλλία, την Αγγλία, τη Σκωτία, την Ιρλανδία, την Ιβηρική χερσόνησο, το βασίλειο της Αρλ, τη Σαρδηνία, και την Κορσική, την Πολωνία, την Ουγγαρία, τη Δαλματία, την Κύπρο και τη Συρία.

Η εξαιρετική αυτή τύχη εξηγεί την επώαση των φιλόδοξων δογμάτων, κατασκευασμένων εκείνη την εποχή από τους θεωρητικούς του παπικού αξιώματος, για να δώσουν τη μεγαλύτερη δυνατή έκταση στα δικαιώματα της εξουσίας του ποντίφηκα πάνω στην κοσμική εξουσία.

Για να είμαστε ακριβείς δεν πρόκειται για νέα δόγματα. Οι θεωρητικοί του κανονικού δικαίου και οι θεολόγοι θα στηρίξουν τα επιχειρήματά τους σε παραδοσιακές θέσεις. Θα παραβιάσουν όμως τα χαρακτηριστικά τους ώστε να τις κα-

16. Henri de Suse (Hostiensis), *Summa super titulis decretalium*. IV.17.9, Bâle, σελ.1098.

ταστήσουν αγνώριστες. Στις παραπομπές τους στις Γραφές ή στους ορισμούς της πνευματικής εξουσίας δεν αρκέστηκαν να κρατήσουν τις πομπώδεις τυπικές εκφράσεις. Μπορούσαν χωρίς να ξεφύγουν από το πνευματικό πεδίο να διακηρύσσουν την υπέρτατη δικαιοδοσία του ρωμαίου ποντίφηκα. Ήταν όμως ξεκάθαρο ότι η έννοια της υπεροχής που έδιναν στην πνευματική εξουσία συνέβαλε στο να αποδώσει το ευρύτερο δυνατό νόημα στις τυπικές εκφράσεις με τις οποίες η Εκκλησία είχε παραδοσιακά ορίσει το δικαίωμά της να ελέγχει τα εγκόσμια.

Η παράδοση έλεγε ότι η Εκκλησία είχε το δικαίωμα, στην περίπτωση αμαρτίας, σφάλματος, να παρέμβει στο πεδίο που κανονικά προοριζόταν για την κοσμική εξουσία. Και ο θεωρητικός του κανονικού δικαίου σχολίαζε: «Όταν ένα πνευματικό ζήτημα εμπίπτει στην αρμοδιότητα της κοσμικής εξουσίας, η θεία δικαιοδοσία, δρώντας εκτός των φυσικών νόμων, εξαλείφει την κοσμική δικαιοδοσία»¹⁷.

Η μετατόπιση είναι τόσο ανεπαίσθητη; Δεν πρόκειται για μια πράξη που μπορεί να ασκηθεί σε μια εξουσία διαφορετικής τάξης. Σε περίπτωση αλληλεπίδρασης, θα πρέπει να προβλέψουμε αφομοίωση της κοσμικής εξουσίας από την πνευματική.

Εξάλλου η διατύπωση ότι αυτή η δικαιοδοσία δεν είναι παρά περιστασιακή, είναι ακριβής; Δίχως αμφιβολία οι πάπες το επανέλαβαν πολλές φορές, αλλά έγιναν κατανοητοί; Οι διεκδικήσεις τους, υπερβολικά μετριοπαθείς πρέπει να θεωρηθούν ως ελάχιστες. Όταν διακηρύσσουν τη θέλησή τους να σεβαστούν τον τομέα των τιμαρίων, των οποίων η δικαιοδοσία τους ξεφεύγει, δεν αποποιούνται τη δυνατότητα να δικαιοδοτούν έστω έμμεσα. Όταν περιορίζουν σε εξαιρετικές περιπτώσεις τη δραστηριότητά τους στα εγκόσμια, δεν αποβλέπουν παρά στις εκδηλώσεις της δύναμής τους. Αλλά, ως προς την αρχή, αυτή είναι αναγκαία, συνεχής και μόνιμη. Πρέπει να παραδεχτούμε πως η αμαρτία είναι η βασική αιτία μιας άμεσης δράσης του πνευματικού στα εγκόσμια. Είναι όμως η μοναδική; Μερικοί θεωρητικοί το αρνούνται και οι θέσεις τους εντυπωσιάζουν αρκετά μερικούς πάπες ώστε να πιστέψουν ότι πρέπει να διατυπώσουν επιφυλάξεις, επαναλαμβάνοντας τις μετριοπαθείς θέσεις των προκατόχων τους.

Εξάλλου ο Ιννοκέντιος Γ', στην πορεία του, στάθηκε στον ορισμό των περιπτώσεων για τις οποίες η Εκκλησία πρέπει να παρεμβαίνει στα εγκόσμια. Και όταν αποδεικνύει την υπεροχή της ιερωσύνης, αγγίζει την καρδιά του προβλήματος. Γιατί αυτή η υπεροχή ορίζει ακριβώς την υποταγή της κοσμικής εξουσίας στην πνευματική δύναμη. Πρέπει λοιπόν να πούμε πως κατ' αρχήν η κοσμική εξουσία υποτάσσεται στον πάπα, και στην εφαρμογή της αυτή η υποταγή

17. Ο.π.

εκδηλώνεται περισσότερο άμεσα παρά τυχαία. Έτσι λύνεται ευτυχώς η καταφανής αντίφαση.

Και για να ενισχύσουν αυτή τη θέση ανατρέχουν σε μεταφορές. Περιέργη παραμόρφωση του δικονομικού πνεύματος. Πιστεύει κανείς ότι αναγκαστικά θα βρει τις αρχές μιας πραγματικότητας στην ανάλυση των εικόνων που προσπαθούν να την αποδώσουν: σύγκριση του ήλιου και της σελήνης, της ψυχής και του σώματος, αλληγορίζουσες εξηγήσεις του κεμένου των Παθών κατά Λουκά όπου αναφέρεται στις δύο ρομφαίες. Οι μεταφορές είναι αυτές καθ' αυτές αθώες εφόσον παραμένουν σ' ένα πεδίο απομακρυσμένο από τις πραγματικότητες. Ο άγιος Βερνάρδος που χρησιμοποίησε την πρώτη μεταφορά, έγραψε τις πιο ρωμάλιες σελίδες για την αναγκαιότητα της διάκρισης και μετά απ' αυτόν όλοι οι υπερασπιστές της λαϊκής εξουσίας ξαναπήραν αυτή τη μεταφορά. Ο άγιος Θωμάς, που συμμορφώνεται και αυτός, προς στιγμήν, με την αγάπη των συγχρόνων του για τις αλληγορίες και ξαναπαίρνει μερικές θέσεις του αγίου Βερνάρδου, δίνει αλλού, για τη διάκριση των εξουσιών, βαθύτατες τυπικές εκφράσεις που θα ξαναχρησιμοποιήσει αργότερα η κλασική θεολογία.

Άλλοι όμως συγγραφείς λιγότερο πληροφορημένοι έχουν την τάση να θεωρούν την όψη ως τον πυρήνα των πραγμάτων. Είναι όντως μεταφυσική αναγκαιότητα το σώμα να υποτάσσεται στην ψυχή άρα είναι αναγκαιότητα εξ ίσου επιτακτική να θεθούν τα εγκόσμια στην υπηρεσία του πνευματικού. Δεν αρκεί λοιπόν να μιλούμε για πνευματική καθαρά υποταγή. Κανένα λογικό πνεύμα δεν θα μπορούσε να ικανοποιηθεί με αυτά τα ημίμετρα. Η ιερωσύνη κατακρατεί την ψυχή την ίδια της εξουσίας. Και η αρχή της διάκρισης είναι ικανοποιητικά προστατευμένη, φαντάζεται κανείς, αν η λαϊκή εξουσία εξασφαλίζει τη διοικητική και την εκτελεστική εξουσία.

Το επόμενο βήμα είναι η διακήρυξη ότι το ιερατείο είναι ο πρωταίτιος, ο δημιουργός της κοσμικής εξουσίας. Τα ίδια τα γεγονότα δεν το υποδεικνύουν άλλωστε; Η ιερή τελετή στην οποία υποβάλλονται όλοι οι ηγεμόνες δεν είναι το ζωντανό σύμβολο; Ήδη ο Ιννοκέντιος Δ' υπονοεί ότι μόνον η Εκκλησία μπορεί να δώσει στην εξουσία την πλήρη νομιμοποίησή της. Και είναι τόσο πεπεισμένοι για το μεταφυσικό δικαίωμα της Εκκλησίας στα εγκόσμια που η περιφρημη δωρεά του Κωνσταντίνου φαίνεται προσβλητική. Τη στιγμή που οι ποντίφηκες αρχίζουν να την επικαλούνται επίσημα για να δικαιολογήσουν τις απαιτήσεις τους απέναντι στους αυτοκράτορες, οι θεωρητικοί του κανονικού δικαίου υποστηρίζουν ότι ο Κωνσταντίνος δεν κατόρθωσε να δώσει στην Εκκλησία αυτό που ήδη κατείχε δικαιοματικά. Αν ο Κωνσταντίνος δημόσια αρνήθηκε την εξουσία του και άφησε στην Εκκλησία τη διακυβέρνηση της Δυτικής αυτοκρατορίας (ξέρουμε πως η απόκρυφη πράξη είναι του Η' αιώνα), είναι για ν' αποφύγει τη διαιώνιση του

σκανδάλου. Με κίνδυνο να γίνει ένα τέρας, ο κόσμος δεν μπορούσε να κρατήσει τις δύο κεφαλές: «υπάρχει μόνο μία κεφαλή» γράφει ο Henri de Suse. «Ο πάπας είναι ο μοναδικός αρχηγός μας, κυρίαρχος των πνευματικών πραγμάτων και των εγκοσμίων»¹⁸. Βλέπουμε ότι, με μια σοφή διαβάθμιση, φτάνουμε σ' ένα συμπέρασμα που φαίνεται εξ ολοκλήρου αντίθετο με την περίφημη διατύπωση του Γελασίου: «Αυτός ο κόσμος κυβερνάται από δύο αρχές...».

Στη πραγματικότητα, όταν διαπιστώνει κανείς τις φροντίδες των πιο ακραίων συγγραφέων να διατηρήσουν την αναγκαιότητα της διάκρισης, τη συνεχή φροντίδα τους να υπενθυμίσουν στην Εκκλησία το καθήκον της να αρκείται κανονικά στη θεωρητική εξουσία που της αναγνωρίζεται, για να μην επεμβαίνει παρά περιστασιακά στα παιχνίδια των παιδιών του αιώνα, μπορούμε να σκεφτούμε πως στην πράξη η παρέκκλιση βρισκόταν λιγότερο στην ουσία παρά στη διατύπωση.

Παρ' όλα αυτά, παρά τη σύνεση την οποία εξακολουθούν να επιδεικνύουν οι παπικές αρχές, και η οποία, στο τέλος του ΙΓ' αιώνα επαναλαμβάνει πανηγυρικά με την πέννα του Γρηγορίου Ι' την αρχή του Γελασίου, παρ' όλες τις πρακτικές απαγορεύσεις με τις οποίες περιβάλλονται οι πιο υπεροπτικές θέσεις, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η Εκκλησία παίρνει θέση σε μια πορεία που την απομακρύνει από την πνευματική της αποστολή.

Σε μια εγκύκλιο του 1245, ο Ιννοκέντιος Δ' διαβεβαίωνε ήδη ότι η Εκκλησία κατείχε μια οικουμενική εξουσία σ' όλα τα βασίλεια. Ο Θεός πράγματι είναι ο κυρίαρχος του σύμπαντος: ο πάπας είναι ο τοποτηρητής του: «ως διάδοχος του Ιησού Χριστού ο οποίος είναι συγχρόνως ο αληθινός βασιλεύς και ο αληθινός ιερέας σύμφωνα με την τάξη του Μελχισεδέκ, οι πάπες ανέλαβαν όχι μόνο την ουράνια μοναρχία αλλά και την επίγεια». Η θέση αυτή του παπικού μπεριαλισμού θα αναπτυχθεί και θα επισφραγισθεί από τους θεωρητικούς του κανονικού δικαίου του ΙΔ' αιώνα. Παραδείγματος χάρη ο Gilles της Ρώμης, σε μια πραγματεία του αφιερωμένη στον Βονιφάτιο Η', βεβαιώνει ότι «η έκταση της εκκλησιαστικής εξουσίας είναι τόση, ώστε να περιλαμβάνει και τα ιδιωτικά κτήματα: ο ιδιοκτήτης ενός αγρού ή ενός αμπελιού δεν μπορεί να τα κατέχει δίκαια αν δεν τα κατέχει υπό την εξουσία της Εκκλησίας: είναι αυτή που εξαιτίας της υπεροχής των δικαιωμάτων της καθιερώνει την ιδιωτική ιδιοκτησία».

Και δεν θά 'πρεπε να πιστεύουμε ότι αυτή η θεωρία της υψηλής αρμοδιότητας της Εκκλησίας είναι μια τερατώδης υπεροπτική αξίωση. Όλοι οι υπερασπιστές της σημειώνουν ότι η οικουμενική εξουσία του ποντίφηκα δεν βλάπτει τα

18. Ch. Poulet, *Histoire de l'Église*, τόμ. Ι, Παρίσι 1941, σελ. 603.

δικαιώματα της άμεσης κοσμικής εξουσίας, αλλά αντίθετα την ενδυναμώνει υπό τον όρο ότι ο δικαιούχος συναινεί στην υπακοή του υποτελούς προς τον ηγεμόνα. Κατά βάθος αυτά τα καινούργια δικαιώματα της παπικής εξουσίας δεν ήταν παρά ένα επιχείρημα που ερχόταν να ενδυναμώσει την οικουμενική πνευματική εξουσία, το δικαίωμα του ηθικού ελέγχου, ανέκαθεν αναγνωρισμένο στον Μεσαίωνα, έστω και αν αμφισβητήθηκε μερικές φορές.

Και θα δώσω ως τελευταία αναφορά αυτό το απόσπασμα από την περιφημη παπική βούλα *Unam Sanctam* που εκδόθηκε για την Ημέρα των Ψυχών, την 1η Νοεμβρίου 1302: «Πα τη μαρτυρία της αλήθειας, ανήκει στην πνευματική εξουσία να θεσμοθετεί την κοσμική και να την κρίνει αν δεν είναι καλή. Έτσι επαληθεύεται, όσον αφορά την Εκκλησία και την εκκλησιαστική εξουσία ο χρησιμός του Ιερεμία «Σας εγκατέστησα σήμερα πάνω στα έθνη και στα βασίλεια...». Κατά συνέπεια, λέμε, διακηρύσσουμε και ορίζουμε ότι η υποταγή στον ποντίφηκα είναι για κάθε άνθρωπο αναγκαιότητα για τη σωτηρία του»¹⁹.

Το φρούριο του ποντίφηκα είχε κατασκευαστεί στέρεα και σιγά σιγά είχε σχεδιάσει την παγκόσμια γεωγραφία της αρμοδιότητάς του: η επέκταση της ηγεμονικής του παρέμβασης είχε, στο πέρασμα των αιώνων, προκαλέσει άπειρα προβλήματα στους ανατολικούς πατριάρχες που από παλιά ήταν έτοιμοι να αναγνωρίσουν τα πνευματικά πρωτεία του Αποστολικού θρόνου του αγίου Πέτρου, αλλά φυσικά ήταν αντίθετοι σε κάθε πολιτική καταπάτηση, αντίθετη με τη μακροχρόνια ιστορία τους.

Τα σύνορα, απροσπέλαστα, είχαν χαραχτεί πριν από το τέλος του Ζ' αιώνα. Στη σύνοδο που έγινε στην Κωνσταντινούπολη στα 691-692 (εν Τρούλλω) για πρώτη φορά η βυζαντινή Εκκλησία θέλησε να επιβεβαιώσει την προσωπικότητά της και αποπειράθηκε να επιβάλει τα ήθη της στην Εκκλησία της Δύσης. Εφτά προτάσεις αυτού του συνόλου του ανατολικού εκκλησιαστικού τυπικού αποδεικνύονται απαράδεκτες γι' αυτό που στα μάτια του Βυζαντίου ήταν το ρωμαϊκό πατριαρχείο: η επικύρωση των 85 αποστολικών κανόνων, τη στιγμή που η Ρώμη δεν αναγνώριζε παρά μόνο 50, η διατήρηση των κανόνων των ανατολικών συνόδων, με εξαίρεση αυτήν της Καρχηδόνας, και των κανόνων μόνο των ανατολικών Πατέρων, η ανάγκη να ξαναβαπτίζεται ένας συγκεκριμένος αριθμός αιρετικών όταν επανέρχονται στην Εκκλησία, η απαγόρευση της νηστείας που είχε καθιερωθεί στη Ρώμη τα Σάββατα της Σαρακοστής, η παραχώρηση της άδειας στους έγγαμους κληρικούς να γίνονται υποδιάκονοι, διάκονοι και ιερείς, αλλά κυρίως η διαβεβαίωση ότι σύμφωνα με τις αρχές που εκδόθηκαν από τη δεύτερη σύνοδο (Κωνσταντινούπολης) και την τέταρτη (Χαλκηδόνας), ο θρόνος της Κωνσταντι-

19. Ο.π., σελ. 605-606 (μετ. H. Hemmer, *Dict. Théol. Cath.*, s.v.).

νούπολης, δεύτερος μετά της Ρώμης, θα απολαύει των ίδιων προνομίων μ' αυτόν (*τῶν ἴσων ἀπολαύειν πρεσβειῶν*) και θα έχει το ίδιο κύρος στο εκκλησιαστικό πεδίο (*και ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ὡς ἐκείνον μεγαλύνεσθαι πράγμασι*)²⁰. Ο πάπας Σέργιος, Σύρος της Σικελίας, θα αρνηθεί να βάλει την υπογραφή του στο αντίστοιχο τμήμα του εγγράφου και θα ανακηρύξει άκυρες τις αποφάσεις της συνόδου²¹.

Το κράμα ανάμεσα στο εκκλησιολογικό και στο πολιτικό πεδίο είχε ήδη επιτελεσθεί απ' αυτή την πρώιμη περίοδο: θα σημαδέψει όλη την ιστορία των σχέσεων της Ρώμης και του ορθόδοξου κόσμου στον Μεσαίωνα και μετέπειτα.

Για να καταλάβουμε την πολιτική θέση του ρωμαίου ποντίφηκα πέρα από την εκκλησιαστική διατύπωση, αρκεί να ανακαλέσουμε για μια ακόμη φορά την υπόθεση του πατριάρχη Φωτίου, ο οποίος αφού παραμέρισε τον πατριάρχη Ιγνατίο, τον αφόρισε, έστειλε την επιστολή της ενθρόνισής του στον πάπα, συνοδευόμενη από μια επιστολή του αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ', με την οποία παρακαλείτο ο ποντίφηκας να στείλει στην Κωνσταντινούπολη απεσταλμένους για μια σύνοδο της οποίας το πρόγραμμα ήταν καθαρά θεολογικό: επρόκειτο να εξετασθούν οι επιβιώσεις της εικονομαχίας. Κανείς δεν επικαλέστηκε την απόφαση του πάπα όσον αφορά την καθάιρηση του πατριάρχη Ιγνατίου. Ο πάπας Νικόλαος απάντησε στον αυτοκράτορα ότι δεν μπορούσε προς στιγμή να δεχτεί την πατριαρχεία του Φωτίου, ενός λαϊκού που χρίστηκε επίσκοπος χωρίς να γίνουν σεβαστές οι προθεσμίες που προβλέπονται από το κανονικό δίκαιο. Αυτό είναι το περιεχόμενο της επιστολής που απευθύνει ο πάπας στον αυτοκράτορα του Βυζαντίου. Από την άλλη πλευρά, σ' ένα αρκετά μεγάλο απόσπασμα, όπου το ύφος είναι επιτακτικό, καλούσε τον έλληνα ηγεμόνα να αποδώσει στον ρωμαίο ποντίφηκα την επισκοπή της Θεσσαλονίκης με όλα τα σχετικά δικαιώματα²². Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι οι διεκδικήσεις του πάπα απευθύνονται όχι στον πατριάρχη αλλά στον αυτοκράτορα. Ο πάπας ήξερε βέβαια ότι μία λύση στο πρόβλημα του Ίλλυρικού εξαρτιόταν όχι μόνο από την καλή θέληση του πατριάρχη, αλλά αποκλειστικά απ' αυτή του αυτοκράτορα. Από την άλλη μεριά ο πρώτος έλληνας αναγνώστης της επιστολής μπορούσε αμέσως να καταλάβει ότι ο πάπας

20. Κανόνες 2, 95, 72, 55, 56, 3, έκδ. J. D. Mansi - N. Coletti, *Sacrorum conciliorum...*, τόμ. XI, Φλωρεντία 1765, στήλ. 940-976· ο J. S. Assemani, *Bibliotheca juris orientalis...*, τόμ. I, Ρώμη, συγγένιστροσε και σχολίασε τους κανόνες που ήταν αντίθετοι στις ρωμαϊκές αρχές.

21. A. Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'Empire byzantin au VIIe siècle*, Ρώμη 1969, σελ. 210-211.

22. J. B. Bury, *A History of the Eastern Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil I*, Λονδίνο 1912, σελ. 194-195; Ph. Jaffe, *Regestum*, 2682/2683; *Nicolai I pape Epistolae*, έκδ. E. Perels, στο *M.G.H. Epistolae* VI.2.1, Βερολίνο 1912.

πρότεινε μια άλλου είδους συναλλαγή: την απόδοση του Ιλλυρικού στον πάπα έναντι μιας διευθέτησης για την άνοδο του Φωτίου στον πατριαρχικό θρόνο. Αυτό μου φαίνεται ξεκάθαρο.

Ιστορικά, ήταν αναπόφευκτο το Βυζάντιο να ξεφύγει από την παγκοσμιότητα της Ρωμαϊκής Εκκλησίας τώρα που η Δύση είχε αφαιρεθεί από τον πολιτική οικουμενικότητα του Βυζαντίου και της πολιτικής του ορθοδοξίας, η οποία αφομοίωνε το πολιτικό με το θρησκευτικό.

Το αποφασιστικό αυτό βήμα θα το κάνει ο Φώτιος καταλήγοντας πανηγυρικά στον σχηματισμό των δυτικών ορίων της ορθοδοξίας και πραγματοποιώντας έτσι από τον Θ' αιώνα το σχίσμα που, αργότερα, το 1054, καθόρισε τις σχέσεις των δύο Εκκλησιών.

Τα σχέδια συμφωνίας ανάμεσα στην ορθοδοξία και στον παπισμό από τότε και στο εξής διαδέχτηκαν το ένα το άλλο: οι βυζαντινοί αυτοκράτορες αναζητούσαν στη Δύση ένα στρατιωτικό στήριγμα κατά των επιδρομικών που έρχονταν από την Ανατολή, ο πάπας απαιτούσε ως αντάλλαγμα υπακοή, δογματική και λειτουργική ευθυγράμμιση. Οι διαπραγματεύσεις σπάνια ξεπέρασαν το διπλωματικό στάδιο για να θίξουν το θεολογικό και αυτό του διοικητικού τυπικού. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους φάνηκε να λύνει το πρόβλημα της Ένωσης προς ικανοποίηση του παπισμού και ο Ιννοκέντιος Γ' που δεν μπορούσε να συμφωνήσει με τον αυτοκράτορα Αλέξιο δύο χρόνια νωρίτερα, είδε στην πτώση της Κωνσταντινούπολης ένα σημείο της θείας Πρόνοιας που ξεπερνούσε τις ανθρώπινες προβλέψεις. Οι συνομιλίες θα συνεχιστούν ανάμεσα στην ελληνική αυτοκρατορία της Νίκαιας και στον Ιννοκέντιο Δ', ο οποίος απαιτούσε την αναγνώριση της δικαστικής εξουσίας του πάπα και την πλήρη υποταγή του ελληνικού κλήρου, όπως και ο Γρηγόριος Γ' αργότερα. Η Ένωση θα ανακηρυχτεί στα 1274 στη Λυόν, μετά την επανάκτηση της πρωτεύουσάς τους από τους Έλληνες, αλλά ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Η' είχε μόνο πολιτικές βλέψεις και είχε αποσπάσει διά της βίας τη συναίνεση του κλήρου χωρίς πραγματική συζήτηση. Η βίαιη αντίθεση του ελληνικού κλήρου δεν μπόρεσε να εξουδετερωθεί παρά την τρομερή αυτοκρατορική καταπίεση. Η εξωμοσία του Ιωάννη Ε' μπροστά στον πάπα Ουρβανό Ε' στις 21 Οκτωβρίου 1366, στα σκαλοπάτια του Αγίου Πέτρου, παρέμεινε μια προσωπική απάρνηση, όπως και η Ένωση της Φλωρεντίας που ανακηρύχτηκε στα 1452, δεκατρία χρόνια μετά τη σύνοδο η οποία, ύστερα από συνομιλίες μηνών, υιοθέτησε μια διατύπωση ασαφή που προτάθηκε από τον Βησσαρίωνα και που αναγνώριζε στον πάπα το υπέρτατο δικαίωμα, διατηρώντας σώα τα δικαιώματα και τα προνόμια της Ανατολικής Εκκλησίας²³. Και η

23. P. G., τόμ. 160, στήλ. 52 κ.ε.

υπογραφή αυτής της συμφωνίας καθυστέρησε γιατί η πράξη αυτή είχε συνταχθεί στη Ρώμη στο όνομα του πάπα μόνο²⁴. Ο ελληνικός λαός ήταν εχθρικός και οι αντίθετοι κάλεσαν μια σύνοδο· ο Γεννάδιος Σχολάριος ηγήθηκε της αντιπαπικής εκστρατείας. Οι Τούρκοι βρίσκονταν μπροστά από τα τείχη της Πόλης· θα γίνει λοιπόν ο πρώτος πατριάρχης της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Το όνειρο της ενότητας και της οικουμενικότητας της παπικής μοναρχίας που απειλούνταν στα τέλη του ΙΔ' και στην αρχή του ΙΕ' αιώνα ως προς τις αξιώσεις της για υπεροχή απέναντι στις συνόδους, που τελικά θα νικηθούν, αγνοούσε βέβαια την ιδιαιτερότητα των δύο κόσμων, του δυτικού και του βυζαντινού, καρπού παράλληλων εξελίξεων.

Η δυτική κοινωνία του ΙΓ' αιώνα έχει αποδυσθεί τον ιερό της χαρακτήρα, «γέφυρες έχουν κατασκευαστεί ανάμεσα στις ελεύθερες και στις μηχανικές τέχνες και ανάμεσα στις πνευματικές και τεχνικές επιστήμες»²⁵.

Η δυτική κοινωνία αρχίζει να δαμάζει τη φύση και να κατασκευάζει τις γήινες ουτοπίες. Η βυζαντινή κοινωνία από την άλλη μεριά, εμπιστεύτηκε την πολιτιστική της ταυτότητα στην παράδοση που αποκαλούμε «αρχαία», παράδοση λογοτεχνική ή παράδοση λειτουργική, η οποία διήθιζε την κατανόηση του κόσμου. Ο βυζαντινός άνθρωπος είχε διαπαιδαγωγηθεί να ταυτίζει την παρουσία πραγματικότητας της τελετής με τη μακρινή ιστορική πραγματικότητα της ζωής του Χριστού που επαναλαμβάνεται στη λειτουργία. Ο χρόνος και ο τόπος έτσι εξαλείφονται, το λειτουργικό άσμα υποδείκνυε μια επαφή με τα ιερά πρόσωπα σε ένα κοινό πεδίο και η απεικονιστική τέχνη προσέφερε στον θεατή ένα πρότυπο του ρόλου που αποδέχονταν να διαδραματίσει απέναντι στους ουράνιους μάρτυρες για να εξασφαλίσει το μέλλον της δόξας του²⁶.

Τα σύνορα μου φαίνεται πως ήταν αυτά που χαραχτήκαν ανάμεσα σε δύο κόσμους που αντιμετώπιζαν διαφορετικά την πραγματικότητα, ανάμεσα σε δύο πολιτιστικές ταυτότητες, τη μία δογματική και την άλλη εξηγηματική, τη μία κυριαρχούσα, την άλλη συλλογική, τη μία αυθεντιακή την άλλη κοινοτική. Οι ανταλλαγές, ελλείψει βασικών κοινών αρχών και γειτονικών πρακτικών ήταν και παραμένουν περιττολογες.

24. Hefele-Leclercq, τόμ. VII, 1028-1030.

25. J. Le Goff, *La civilisation de l'Occident médiéval*, Παρίσι 1964, σελ. 327.

26. H. Belting, *Civiltà bizantina dal XII al XV secolo. Aspetti e problemi (Università di Bari. Centro di studi bizantini. Corsi III)*, Ρώμη 1982, σελ. 279-293.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- J. Gosselin, *Pouvoir du pape au Moyen-Age*, Παρίσι 1845.
- Ch. J. Hefele - H. Leclercq, *Histoire des conciles*, τόμ. VI-VII, Παρίσι 1927-1930.
- Carlyle, *History of Medieval Political Theory in the West*, Εδιμβούργο 1930.
- P. Fournier - G. Le Bras, *Histoire des collections canoniques en Occident*, Παρίσι 1931.
- Ch. Journel, *La juridiction de l'Église sur la cité*, Παρίσι 1931.
- H. X. Arquillère, *Grégoire VII. Essai sur une conception du pouvoir pontifical*, Παρίσι 1934.
- Fliche et Martin, *Histoire générale de l'Église*, τόμ. V-X, Παρίσι 1938-1953.
- P. Brezzi, *Roma e l'impero medioevale (774-1252)*, Μπολόνια 1947.
- A. Forest, F. van Steenberghen, M. de Gandillac, *Le mouvement doctrinal du IXe au XIVe siècle*, Παρίσι 1951 (τόμ. XII της *Histoire générale de l'Église* των Fliche et Martin).
- W. Ullmann, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages*, Λονδίνο 1955.
- R. Taton, έκδ., *Histoire générale des sciences*, τόμ. I.
- G. Beaujouan, *La science antique et médiévale*, Παρίσι 1957.
- M. D. Chenu, *La théologie comme science au XIIIe siècle*, Παρίσι 1957³.
- W. Ohnsorge, *Abendland und Byzanz*, Darmstadt 1958.
- M. Daumas, *Histoire générale des techniques*, τόμ. I.
- B. Gille, *Les origines de la civilisation technique*, Παρίσι 1962.
- W. Ohnsorge, *Konstantinople und der Okzident*, Darmstadt 1966.
- M. Caravale - A. Caracciolo, *Lo Stato pontificio da Martino V a Pio IX (Storia d'Italia, 14)*, Τορίνο 1978.
- A. Guillou, F. Burgarella, Vera von Falkenhausen, U. Rizzitano, V. Fiorani Piacentini, S. Tramontana, *Il Mezzogiorno dai Bizantini a Federico II (Storia d'Italia, 3)*, Τορίνο 1983.
- G. Arnaldi, P. Toubert, D. Waley, J.-Cl. Maire Vigueur, R. Manselli, *Comuni e signorie nell'Italia nordorientale e centrale (Storia d'Italia, 7.2)*, Τορίνο 1987.
- A. Guillou, L'orthodoxie byzantine, *Arch. Sc. Soc. des Religions* 75 (1991), σελ. 1-10.

D. JACOBY

Migration, Trade and Banking in Crusader Acre

Acre was a city of minor importance in the Arab period preceding the First Crusade. It merely served as an agricultural market, as well as a port of call and a land station on the route between Egypt and Tyre. At that time Tyre, located to the north of Acre, was the main industrial, commercial and maritime centre along the Levantine coast¹. The crusader conquest of 1104 opened a new era in Acre's history, in which it attained the peak of its economic, demographic and urban development since the Hellenistic period². During the Latin period, which lasted almost two centuries (1104-1187, 1191-1291), Acre became the main emporium of the crusader states of the Levant and one of the major commercial centres of the Eastern Mediterranean. It also experienced a growth of population and an extension of territory³. These various processes were largely prompted by the new functions Acre assumed after 1104 and by the Latin migration these functions generated. Indeed, there was a close interaction between migration on the one hand, trade and banking, on the other.

The rise of Acre began shortly after the crusader conquest. It primarily derived from the new geo-political context created by the First Crusade, with its focus on the liberation of Jerusalem and the preservation of Latin presence in the Holy Land. Latin rule in this region was still fragile in the first decades after the conquest, and its consolidation required a constant flow of western military reinforcements and provisions, as well as the establishment of Latin immigrants in the conquered territories. Along the Levantine coast Acre offered the best access to the newly-founded Kingdom of Jerusalem for these purposes, all the

1. On Tyre, see S. D. Goitein, *A Mediterranean Society. The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, Berkeley and Los Angeles 1967-1988, vol. I, pp. 81, 109-110, 190, 212-214, 293. On a load of peaches, presumably dried, sent from Acre to Cairo: *ibid.*, vol. I, p. 278.

2. For the general background, see the standard histories of the crusades and of the Kingdom of Jerusalem.

3. For what follows, see D. Jacoby, *L'évolution urbaine et la fonction méditerranéenne d'Acre à l'époque des croisades*, in E. Poleggi (ed.), *Città portuali del Mediterraneo, storia e archeologia, Atti del Convegno Internazionale di Genova 1985*, Genova 1989, pp. 95-109.

more so because Tyre remained in Muslim hands up to 1124. By then Acre had already largely established its dominant role among the ports of the Levant. Moreover, even after 1124 it retained the advantage of being closer than Tyre to Jerusalem, Bethlehem and Nazareth, the main destinations of pilgrims and, therefore, was a more convenient place than Tyre for their disembarkation. It follows that the Latin presence generated two closely related developments which decisively enhanced the economic function of Acre: first, a shift from purely economic to a combination of economic, ideological and military priorities and, secondly, a concomitant geographical shift from the axis linking Tyre to Damascus to more southern axes connecting Acre both to this city and to Jerusalem⁴. The primary functions of Acre since its conquest by the Latins was to serve as the main landing port for Western crusaders, pilgrims, immigrants and supplies and, in addition, to furnish the necessary services to those reaching it from the West. These functions, which remained of vital importance throughout the Latin period, created the favourable context for the city's swift and impressive economic rise and provided the main impetus to this process.

In the twelfth and thirteenth century Acre thus assumed an economic role it had never fulfilled before. In addition to the services it offered to passing ships, it supplied housing, food, administrative and religious assistance, guides and to some extent land transport to military forces, pilgrims and other visitors alike. The operation of this logistical infrastructure promoted the expansion of the local market, which diversified its functions. Thanks to the concentration of capital in Acre, to which we shall soon return, the city developed into a transit station, entrepot and distribution centre for wares shipped from the West, collected in Egypt and along the Levantine coast, and those arriving from the Muslim hinterland. As a result, Acre became a major port of call for ships engaged in long-distance sailing. The city's convenient maritime link with Alexandria, the main source of spices in the Mediterranean, and its role in transit trade are attested some time before 1201, for instance, when a load of pepper arriving in Constantinople was assessed according to the standard

4. On trade between Damascus and Acre in 1184: *The Travels of Ibn Jubayr*, trans. R. J. C. Broadhurst, London 1952, pp. 301, 313-318; for the thirteenth century: D. Jacoby, A Venetian Manual of Commercial Practice from Crusader Acre, in G. Airdi e B. Z. Kedar (eds.), *I comuni italiani nel Regno crociato di Gerusalemme* (Collana storica di fonti e studi, diretta da Geo Pitarino, 48), Genova 1986, p. 407, n. 17, repr. in Idem, *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Northampton 1989, no. VII.

weight of Acre⁵. In short, the city became firmly integrated within the complex triangular trade and maritime networks connecting Egypt with the Byzantine Empire and the West.

The financing of services and trade in Acre was made possible by the movement of men of arms, pilgrims, immigrants and ships. This movement generated a large influx of liquid capital, amplified by funds sent for the defence of the Kingdom of Jerusalem, pious donations made to ecclesiastical institutions, and commercial capital invested in coins and bullion⁶. The outlay involved in the temporary sojourn of a crusader lord is illustrated by the account established in Acre in 1266 after the death of Eudes, Count of Nevers. It lists the wages of men of arms and servants, rent paid for lodging, expenses incurred for the exchange of foreign money into local currency, the purchase of provisions, including poultry, as well as other items⁷. The contribution of pilgrimage to the flow of cash to Acre was all the more important, because this was practically the only Levantine port benefiting from this factor. It is noteworthy that in the first half of the thirteenth century some ships sailing from Marseille to Acre took more than 1,000 pilgrims on board. Although the pilgrimage season was brief, the large numbers of visitors it brought to Acre resulted in a substantial enhancement of economic activity⁸. The similarity with present-day tourism is striking.

The increase in services and trade, however, ultimately depended on the growth of Acre's population. When Acre surrendered to the crusader armies in 1104, the Muslim inhabitants were allowed to leave⁹. Later on, Muslims occasionally visited the city and stayed in it for short periods of time, whether

5. C. Imperiale di Sant'Angelo (ed.), *Codice diplomatico della repubblica di Genova*, Roma 1936-1942, vol. III, p. 198: *cantaria .XXII. piperis ad cantarium catene Accon*. See also below, n. 35.

6. On the non-commercial influx: F. A. Cazel, Jr., Financing the Crusades, in K. M. Setton (ed.), *A History of the Crusades*, Madison, Wisconsin 1969-1989, vol. VI, pp. 116-149; H. E. Mayer, Henry II of England and the Holy Land, *English Historical Review* 97 (1982), pp. 721-739, repr. in Idem, *Kings and Lords in the Latin Kingdom of Jerusalem*, Aldershot 1994, no. X; D. Jacoby, Three Notes on Crusader Acre, *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* 109 (1993), pp. 91-96, and bibliography p. 91, n. 50. On trade and banking, see below.

7. A. M. Chazaud, Inventaire et comptes de la succession d'Eudes, comte de Nevers (Acre 1266), *Mémoires de la société nationale des antiquaires de France* 32 (1870), pp. 176-206, with introduction pp. 164-176.

8. On these aspects, see D. Jacoby, Pèlerinage médiéval et sanctuaires de Terre Sainte: la perspective vénitienne, *Ateneo Veneto* 173 (n. s. 24) (1986), pp. 27-31, repr. in Idem, *Studies on the Crusader States and on Venetian Expansion*, Northampton 1989, no. IV.

9. See S. Runciman, *A History of the Crusades*, Cambridge 1953-1954, vol. II, p. 88.

to sell their agricultural produce, engage in trade or board a ship, like the traveller Ibn Jubayr in 1184. A small oratory in the former main mosque of the city, transformed into a Latin cathedral, was set aside for their worship, yet no Muslims resided permanently in Acre¹⁰. On the other hand, Arabic-speaking Oriental Christians, including those who belonged to the Byzantine Church, remained in the city after the crusader conquest and their ranks were later reinforced by immigration¹¹. The continuity of Jewish residence is implied by a letter sent from Acre by a Jew shortly after the city's siege in 1104, as well as by later sources up to the Muslim conquest¹². The Latins, however, rapidly became the dominant element in Acre's population. Participants in the First Crusade were the first to settle, and immigrants arriving from the West soon joined them. In 1123 we find the earliest evidence of internal Latin migration within the Kingdom of Jerusalem itself. A former resident of Jaffa was settled by then in Acre¹³, a clear sign of the increasing economic activity and attraction of this city. The growing Latin population established in the Kingdom constituted an important market for agricultural produce, spices, perfumes, industrial raw materials and finished products¹⁴. In short, there was a clear interaction between demographic growth and economic factors, the latter substantially furthering an increase in size of Acre's Latin population up to 1187.

10. *The Travels of Ibn Jubayr*, pp. 318-319. General background: B. Z. Kedar, *The Subjected Muslims of the Frankish Levant*, in J. M. Powell (ed.), *Muslims under Latin Rule, 1100-1300*, Princeton, New Jersey 1990, pp. 135-174.

11. General background on the Christian communities: J. Prawer, *Social Classes in the Crusader States: the 'Minorities'*, in Setton, *A History of the Crusades*, vol. VI, pp. 65-82; B. Hamilton, *The Latin Church in the Crusader States. The Secular Church*, London 1980, pp. 163-164, 312-313, 316-317, 333, 347-349, 355; on some of their churches and monasteries, see Jacoby, *Three Notes on Crusader Acre*, pp. 83-88.

12. Letter translated by Goitein, *A Mediterranean Society*, vol. I, p. 132. J. Prawer, *The History of the Jews of the Latin Kingdom of Jerusalem*, Oxford 1988, pp. 42 and 51, seems to suggest that no Jews were left in Acre, yet adopts a different stance on pp. 60-61; for the following period, see *ibid.*, p. 295, index, s. v. Acre.

13. G. L. Fr. Tafel und G. M. Thomas (eds.), *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, Wien 1856-1857 [hereafter: *TTh*], vol. I, p. 87: in 1123 an area in Acre extending *usque ad domum Guiberti de Jopen*; see also p. 91, in 1125.

14. Oriental and Levantine commodities, including silk fabrics manufactured in Antioch, appear in a thirteenth century customs list: Comte Beugnot (ed.), *Livre des Assises de la Cour des Bourgeois*, chap. 242-243, in *Recueil des historiens des croisades, Lois*, vol. II, Paris 1843, pp. 173-181; on Aleppo cotton and wheat from the West and the Black Sea, see Jacoby, *A Venetian Manual*, p. 425.

From that year, however, military and political developments contributed their share to demographic growth in Acre. The loss of Jerusalem and other inland cities to the Muslims in 1187 brought a large flow of Latin settlers withdrawing from the interior of the Kingdom of Jerusalem to the coastal strip. Many of them settled in Acre after the Latin recovery of the city in 1191, following four years of Muslim occupation. A new suburb enclosed by a double rampart was added to the north of Acre before 1212. In the thirteenth century the city also became the main destination for the Latin settlers retreating before the advancing Muslim armies. In addition, Acre role's as political and ecclesiastical centre of the Latin Kingdom, instead of Jerusalem, also stimulated economic growth, which in turn furthered immigration from the West¹⁵. And, finally, one should not forget the importance of religious motivation as an incentive to western settlement in the Holy Land. Numerous monasteries, churches and hospices were built in thirteenth century Acre by religious orders, for instance the Carmelites, as well as by national groups of immigrants, such as the English and the Bretons, in order to attend to the needs of the sick, the poor and the pilgrims¹⁶.

Within the general migratory movement affecting Acre, mercantile migration deserves particular attention because of its direct link to trade and banking, the particular features it acquired as a result of this link, and the considerable impact it had on the city's economy. Except for the provisioning of the local population, regional and inter-regional trade in crusader Acre essentially followed a seasonal rhythm, dictated by weather conditions, winds and sea currents. The diffusion of navigational instruments and advances in ship design lengthened the yearly period of sailing in the late thirteenth century, yet did not alter this basic pattern. Trade in Acre reached its peak when convoys of western ships arrived in the spring and in the autumn. Some of these ships stayed in Acre's waters for a short period only, up to a fortnight, before returning to the West, while others spent the winter there and awaited the resumption of sailing in the spring. A strong correlation existed between the

15. D. Jacoby, Montmusard, Suburb of Crusader Acre: the First Stage of its Development, in B. Z. Kedar, H. E. Mayer, R. C. Smail (eds.), *Outremer. Studies in the History of the Kingdom of Jerusalem, presented to Joshua Prawer*, Jerusalem 1972, pp. 205-217, repr. in Jacoby, *Studies*, no. VI.

16. See D. Jacoby, Some Unpublished Seals from the Latin East, *Israel Numismatic Journal* 5 (1981), pp. 85-88. On the English in particular, see also A. Forey, The Military Order of St Thomas of Acre, *English Historical Review* 92 (1977), pp. 481-503, repr. in Idem, *Military Orders and Crusades*, Aldershot 1994, no. XII.

dynamics of shipping and those of mercantile migration. As a rule merchants returned to their base of departure in the West and thus followed a cyclic, circular and largely seasonal migration pattern¹⁷. This pattern was also reflected in the nature of services offered to merchants visiting Acre. In the Venetian quarter the Commune rented out dwellings, warehouses and shops in two ways: to visiting merchants and pilgrims on a monthly basis, and to residents of the city for the year. Not surprisingly, the monthly rates for these facilities were proportionally much higher than the yearly ones, as nowadays housing and food are for the seasonal tourists¹⁸.

The twelfth century also witnessed the emergence and gradual strengthening of another type of mercantile migration, which took place along the same routes as the one just described. It entailed a shift from circular to linear migration and led to settlement in Acre. The growing combination of trade, banking and transport, the diversification of investments in business ventures and goods, the growing volume of maritime commerce and, finally, the increasing regularity of its rhythm, all these provided a strong incentive to long-distance emigration from the West to Acre. Indeed, the economic activities of merchants and bankers could be enhanced by their all-year-round, continuous presence in Acre, where they could conveniently observe the movement of goods, people, transport facilities, moneys and credit. Their sojourn in Acre during the 'dead' seasons extending between the arrivals of the spring and autumn convoys also enabled them to do profitable business, since prices were then low and credit cheap¹⁹. Mercantile settlement in Acre was furthered by the grant of fiscal exemptions, judicial privileges and quarters to the leading maritime powers, namely Genoa in 1104, Venice in 1110, with an extension in 1123, and Pisa in 1168. Their quarters included market places, churches, ovens and baths, or some of these facilities. The privileges bestowed upon them were confirmed or extended at the time of the Third Crusade (1189-1191). Thereafter

17. General background: D. Jacoby, *The Migration of Merchants and Craftsmen: a Mediterranean Perspective (12th-15th Centuries)*, in *Le migrazioni in Europa, secc. XIII-XVIII*, a cura di Simonetta Cavaciocchi (Istituto Internazionale di Storia Economica "F. Datini", Prato, Serie II - Atti delle "Settimane di Studi" e altri Convegni, 25), Florence 1994, pp. 538-541.

18. Report of 1243: O. Berggötz, *Der Bericht des Marsilio Zorzi. Codex Querini-Stampalia IV3 (1064)* (Kieler Werkstücke, Reihe C: Beiträge zur europäischen Geschichte des frühen und hohen Mittelalters, herausgegeben von Hans Eberhard Mayer, Band 2), Frankfurt am Main 1990, pp. 172-179; previous edition in *TTh*, vol. II, pp. 389-397.

19. On this type of migration and settlement: Jacoby, *The Migration of Merchants and Craftsmen*, pp. 541-544.

these quarters enjoyed internal autonomy, those of Venice and Pisa even an extraterritorial status²⁰.

The advantages deriving from settlement in Acre for the gathering of information are clearly illustrated by an unpublished Venetian commercial manual. It was apparently compiled by a Venetian merchant or notary established in Acre about 1270. The geographical range it covers extends from Alexandria to Acre and Constantinople in the east, and from there to Venice, the Maghreb and Montpellier in the west. It lists numerous commodities and reveals the complexity of trade and shipping networks both within the Eastern Mediterranean and between this region and the West. The manual enumerates an impressive number of spices, perfumes and dye materials imported from Alexandria to Acre, and is familiar with weights, measures and the operation of the mint in both these cities. In addition, it illustrates the collection of various grades of cotton, brought to Acre from both Northern Syria and the city's own rural hinterland in order to be shipped to the centres of the Italian cotton industry. While the Acre manual appears to be the earliest western work of that type, it is obvious that merchants and notaries established in the city had begun much earlier to gather useful information about actual trade practices and trade opportunities²¹.

Mercantile settlement was not necessarily permanent. It could also be temporary, lasting a few years only, yet in any event beyond a single shipping season as required by wintering in Acre. The distinction between the two variants of settlement is essential for an understanding of this phenomenon, and the failure to do so has led in the past to some erroneous conclusions. The repeated presence of a merchant in Acre does not necessarily imply settlement in the city, nor does the reference to the parish of his mother-city from which he

20. On the quarters: D. Jacoby, *Crusader Acre in the Thirteenth Century: Urban Layout and Topography*, *Studi medievali*, 3a serie, 20 (1979), pp. 19-39, repr. in *Idem*, *Studies*, no. V. On the privileges: M.-L. Favreau-Lilie, *Die Italiener im Heiligen Land vom ersten Kreuzzug bis zum Tode Heinrichs von Champagne (1098-1197)*, Amsterdam 1989, pp. 438-454, 462-483, *passim*, yet some different interpretations are required in connection with grants bestowed in Tyre: see D. Jacoby, Conrad, Marquis of Montferrat, and the Kingdom of Jerusalem (1187-1192), in G. Pistarino (ed.), *Atti del Congresso Internazionale "Dai feudi monferrini e dal Piemonte ai nuovi mondi oltre gli Oceani"*, Alessandria 1993, pp. 197-202, 207, 211, 213-214, 235, n. 90. See also D. Jacoby, L'expansion occidentale dans le Levant: les Vénitiens à Acre dans la seconde moitié du treizième siècle, *Journal of Medieval History* 3 (1977), pp. 225-264, repr. in *Idem*, *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, London 1979, no. VII.

21. Jacoby, *A Venetian Manual*, pp. 403-428.

originated disprove it²². Indeed, some Venetians who resided in Constantinople after the Fourth Crusade for long periods of time continuously recorded the name of their parish in Venice while living abroad²³. There is good reason to believe that some Venetians in Acre behaved similarly, and one cannot therefore take it for granted that they were not temporary or permanent residents in the city.

Solid evidence for settlement is conveyed by the terms *habitor* and *burgensis* which, at Acre as in other cities of the Eastern Mediterranean, were loosely used with respect to residence and were devoid in this context of the legal connotations common in the West²⁴. Yet the testimony they offer does not always reveal the precise nature of settlement and is valid only for the time at which it appears. Indeed, the individual identifying himself as *habitor* was either a recent settler, one who had not yet made up his mind to stay on permanently, or else one who upheld his self-perception as temporary resident. In this respect, the number of years was irrelevant. By 1162 the Venetian Pietro Morosini was already established in the city for some time, since he appears then as *de Acris*. Nevertheless, four years later, in 1166, he still registered with a notary as *habitor* of Acre²⁵. Eventually, the *habitor* could decide to settle permanently in this city, considering himself and being considered by the authorities a *burgensis*. Thus, for instance, before his death in 1275 or 1276 Burgus Mallactor had been a *burgensis* of Acre established in the Pisan quarter of this city²⁶. Yet even the *burgensis* sometimes returned to his mother-city and

22. This is the line of argument adopted by Favreau-Lilie, *Die Italiener im Heiligen Land*, pp. 498-508, in her criticism of J. Praver, *Crusader Institutions*, Oxford 1980, pp. 226-229. Yet her view is untenable in the face of clear evidence to the contrary, adduced below.

23. See the case of Zaccaria Staniario: D. Jacoby, La dimensione demografica e sociale, in G. Cracco - G. Ortalli (eds.), *Storia di Venezia. L'età del Comune*, Rome 1995, pp. 698, 703.

24. Examples for Acre: Jacoby, *L'expansion occidentale dans le Levant*, p. 232 and p. 256, nn. 30 and 31. In the Kingdom of Jerusalem there were two more uses, one as a socio-legal definition of the status of the free commoner, distinct from that of the knight, and the other to convey subjection to a specific lord or commune. For this last meaning, see Praver, *Crusader Institutions*, pp. 244-247.

25. A. Lombardo e R. Morozzo della Rocca (eds.), *Nuovi documenti del commercio veneto dei sec. XI-XIII*, Venice 1953, no. 17 (1162); R. Morozzo della Rocca - A. Lombardo (eds.), *Documenti del commercio veneziano nei secoli XI-XIII*, Torino 1940, (hereafter: *DCV*), vol. I, no. 171 (1166).

26. C. Froux Otten, Les Pisans en Egypte et à Acre dans la seconde moitié du XIIIe siècle: documents nouveaux, *Bollettino Storico Pisano* 52 (1983), pp. 179-180, no. 6: *olim Burgi Mallactoris burgensis de Accon olim de ruga pisana de Accon*. The second *olim* would seem to

resettled there after a number of years abroad. Finally, one should remember that permanent settlers travelled on business and were occasionally recorded in notarial documents drafted elsewhere, which does not imply that they had left Acre for good.

Evidence on linear mercantile migration and settlement in Acre possibly appears as early as 1123. The charter of privilege the Patriarch of Jerusalem, Warmundus, granted to Venice in that year contains a reference to the house of Pietro Zanni. In all likelihood this individual belonged to a prestigious and wealthy Venetian family, the Ziani, which would also account for the location of his house within the original Venetian quarter established in 1110²⁷. One Pietro Ziani appears a few years earlier, in 1112, at Halmyros in the Byzantine Empire, yet it is impossible to ascertain whether this was the same individual as the one recorded in Acre or a namesake²⁸. In any event, there is no additional information on real estate owned in Acre by members of this family, although some of them based in Venice invested in trade with the city in the 1160s and the 1170s²⁹. It is not precluded, then, that after residing a few years in Acre, Pietro Ziani returned to Venice. This appears to have been a common pattern in Venetian merchant families, whose members established abroad maintained close relations with kinsmen living in Venice and elsewhere, often conducted business jointly with them, and retained their family property in their mother-city. Once they had reached an advanced age and wished to retire from active business life, they could easily resettle in Venice³⁰.

imply that this Pisan had left Acre to return to Pisa. However, he still resided at Acre at the time of his death since his will was drafted in the Levant and his bequest was expressed in the local currency.

27. *TTh*, vol. I, pp. 86 and 91, in 1123 and 1125, respectively. New edition by Berggötz, *Der Bericht des Marsilio Zorzi*, p. 110.

28. *DCV*, I, no. 35. Trade between Acre and the Byzantine Empire is attested in these years, namely in 1120: see *ibid.*, vol. I, no. 45. The name Pietro was quite common among the Ziani: see I. Fees, *Reichtum und Macht im mittelalterlichen Venedig. Die Familie Ziani* (Bibliothek des deutschen historischen Instituts Rom, Band 68), Tübingen 1988, p. 525, index, s. v. Ziani, Petrus.

29. *DCV*, I, nos. 167 (1165), 289-290, 292, 298 (1178), 300, 301 (1179).

30. See above, n. 23; D. Jacoby, *The Venetian Presence in the Latin Empire of Constantinople (1204-1261): the Challenge of Feudalism and the Byzantine Inheritance*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 43 (1993), pp. 183-187; for Acre: Idem, *L'expansion occidentale dans le Levant*, pp. 244-245. Hugo de Acrici, who appears as witness in Genoa in 1190, may similarly have returned home: M. Chiaudano - R. Morozzo della Rocca (eds.), *Oberto Scriba de Mercato (1190)*, Torino 1938, no. 270.

Acre was not only an important trading centre. It also acted as a financial and monetary market. Throughout the whole period of Latin rule there was a constant influx of Western moneys to the Levant for the financing of crusader expeditions and the upkeep of the Military Orders, which provided a standing army for the defence of the crusader states, for other military contingents, and for ecclesiastical institutions. In addition, large amounts of coins were imported by merchants, pilgrims and immigrants³¹. Acre enjoyed a large share in this flow, which grew even further after 1191, when the city's functions were enhanced³². Gold and silver bullion shipped to Acre were either directly used in trade, for the repayment of loans³³, or else brought to the royal mint operating in the city³⁴. Various sources, including the Acre commercial manual compiled about 1270, refer to the delivery of gold to the local mint³⁵.

Up to the mid-thirteenth century the Order of the Temple was the major institution in Acre engaging in large-scale transfers of funds from the West, the exchange of moneys, and the grant of credit to rulers and feudal lords, pending reimbursement abroad³⁶. It would seem that its activity in these fields largely accounts for the surprising absence of the Italian banking-trading companies from Acre until then. While the widespread business of these companies in the West has been repeatedly examined, hardly any attention has been paid to their expansion into the Eastern Mediterranean, let alone to their presence in Acre in the last decades of Latin rule³⁷. The operation of these companies required

31. Foreign coins: J. Porteous, *Crusader Coinage with Greek or Latin Inscriptions*, in Setton, *A History of the Crusades*, vol. VI, pp. 355-359, 372, 385; J. Praver, *The Latin Kingdom of Jerusalem. European Colonialism in the Middle Ages*, London 1972, p. 383, on a find at the edge of the Templar's compound in Jerusalem; see also below, n. 42.

32. On these functions, see above, pp. 105-106, 109-110.

33. For the latter: Beugnot, *Livre des Assises de la Cour des Bourgeois*, chap. 50, *Lois*, vol. II, pp. 48-49.

34. Striking of coins in Acre: Porteous, *Crusader Coinage*, pp. 381, 385, 387, 399, 400; M. L. Bates and D. M. Metcalf, *Crusader Coinage with Arabic Inscriptions*, in Setton, *A History of the Crusades*, vol. VI, pp. 429-430, 441-449, 452, 456, 458, 468-469, 473. Praver, *The Latin Kingdom of Jerusalem*, p. 390, n. 76, reports the find of a silver coin with oriental design issued by Henry of Champagne; it was certainly minted at Acre.

35. See Jacoby, *A Venetian Manual*, p. 426. In this period crusader coinage was also transferred from Acre to Constantinople: *ibid.*, p. 427.

36. General background: L. Delisle, *Mémoire sur les opérations financières des Templiers* (Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 33/2), Paris 1889. For examples, see below, n. 42.

37. S. Borsari, L'espansione economica fiorentina nell'Oriente cristiano sino alla metà del Trecento, *Rivista Storica Italiana* 70 (1958), pp. 477-507, is the only study on the Eastern

the establishment of permanent agencies, manned by partners or factors, outside their respective home-city. The company was conducted by a sedentary merchant from his headquarters and relied heavily on correspondence with the agencies. There was a close connection between its pattern of activity and mercantile migration. Indeed, the stationing and moving of business personnel abroad entailed not only a definite shift from circular to linear migration and settlement, but also the introduction of a new type of rotating migration. Some of the partners and factors of these firms settled permanently at one place or resided there for a number of years only before moving to another agency, thus in a sense rotating around their centre, or returning at one point to the latter³⁸. This was the pattern followed by Guido Filippi dell'Antella. In his *ricordanze* or private diary he noted that he became *compagno* or partner of the Florentine company (*societas*) of the Scali in 1278 and remained with it for twelve years. During this period he served in Florence, the Kingdom of France, Provence, where he was the chief representative of the company, then at Pisa, Rome, Naples and, finally, at Acre. He left this city in 1290, presumably after residing there less than two years, and in 1291 joined another company in France, to which he was affiliated for three years. He spent a rather short time at each location³⁹.

Merchants from the Italian inland cities were active in Acre in the first half of the thirteenth century. Some testimonies of 1245 reveal that the Tuscans, except for the Luccans, operated there under Pisan diplomatic protection⁴⁰. It

Mediterranean, yet is restricted to Florence and refers in passing only to the crusader Levant.

38. See Jacoby, *The Migration of Merchants and Craftsmen*, pp. 544-545. The career of Francesco Balducci Pegolotti, the author of the well-known fourteenth century trade manual, fully illustrates this type of mobility.

39. F. Polidori (ed.), *Ricordi di cose familiari scritti da varie persone (1298-1425)*, *Archivio Storico Italiano* 4 (1843), pp. 5-6; repr. in A. Castellani (ed.), *Nuovi testi fiorentini*, Florence 1952, vol. II, pp. 804-805, lines 20-26: *andai a dimorare cho la compagnia de li Scali (...) per loro stetti (...) in Aciri, e fui loro compagno*. He had previously stayed for 18 months only with the company of a relative in Genoa. With the Scali he served in seven places during twelve years and his stay in Acre, therefore, cannot have exceeded two of them. Polidori, *ibid.*, p. 6, wrongly identified *Aciri* with a locality close to Naples, since he was not aware that Italian banking-trading companies had agencies in Acre.

40. For the crusader Levant, see D. Abulafia, *Crocuses and Crusaders: San Gimignano, Pisa and the Kingdom of Jerusalem*, in B. Z. Kedar, H. E. Mayer, R. C. Smail (eds.), *Outremer. Studies in the History of the Crusading Kingdom of Jerusalem, Presented to Joshua Prawer*, Jerusalem 1982, pp. 227-243, repr. in Idem, *Italy, Sicily and the Mediterranean, 1100-1400*, London 1987, no. XIV; Idem, *The Levant Trade of the Minor Cities in the Thirteenth and Fourteenth Centuries:*

would seem, though, that the involvement of the Italian banking-trading companies in Acre's economic life and the establishment of their permanent agencies in the city was not primarily related to trade. Rather, it was prompted by the financing of military expeditions launched by western rulers and feudal lords and the prolonged presence of the latter's armies in the Kingdom of Jerusalem. The banking-trading companies offered not only loans, but also specialised in foreign exchange operations with built-in interest charges and in the transfer of sums of money without moving currency in specie; in addition, they engaged in trade⁴¹. The Templar house in Acre pursued its traditional financial activity in the second half of the thirteenth century⁴². However, it lacked sufficient liquid resources of its own to meet the growing demand for loans. The appearance of the Italian banking-trading companies in Acre was clearly related to the extensive credit operations required by the preparations for the crusade of Louis IX in 1247-1248, the pressing needs for cash of the king and other crusader lords during their sojourn in Cyprus and Egypt in 1248-1249 and, finally, their prolonged stay in the Holy Land from 1250 to 1254. The large-scale fortification work carried out by Louis IX at Acre, Jaffa, Caesarea and Sidon in these years further added to the financial burden resting on him, and in 1253 he was compelled to borrow massively from the Italians⁴³.

Strengths and Weaknesses, *Asian and African Studies* 22 (1988), pp. 183-202 [= B. Z. Kedar and A. L. Udovitch (eds.), *The Medieval Levant. Studies in Memory of Elyahu Ashtor (1914-1984)*], pp. 187-191, 197-198, repr. in Idem, *Commerce and Conquest in the Mediterranean, 1100-1400*, Aldershot 1993, no. XI. Further research on the subject is required. On Pisan protection in Egypt, see D. Jacoby, Les Italiens en Égypte aux XIIe et XIIIe siècles: du comptoir à la colonie?, in M. Balard et A. Ducellier (eds.), *Coloniser au Moyen Age*, Paris 1995, p. 87.

41. There is a vast number of studies on these companies. On their operations in the West, see recently T. W. Blomquist, Some Observations on Early Foreign Exchange Banking based upon New Evidence from Thirteenth-Century Lucca, *The Journal of European Economic History* 19 (1990), pp. 353-375. I will deal more extensively with their activity in Acre in a forthcoming study.

42. During the crusade of Louis IX the Templars kept deposits and, acting on behalf of the king, disbursed sums that were to be repaid later in Paris: see A.-E. Sayous, Les mandats de Saint Louis sur son trésor et le mouvement international des capitaux pendant la septième croisade (1248-1254), *Revue Historique* 167 (1931), pp. 262-266, 270-271, 278-288. A shipment of coins sent by the Duke of Burgundy to his son Eudes, Count of Nevers, arrived at Acre in August 1265 and was deposited with the Templars: Chazaud, Inventaire et comptes de la succession d'Eudes, p. 185; on the exchange of foreign money and loans extended by them, see *ibid.*, pp. 183 and 181, respectively.

43. W. C. Jordan, *Louis IX and the Challenge of the Crusade. A Study in Rulership*, Princeton, N. J. 1979, pp. 104-105, 116-123, points to internal French problems as a major factor accounting for the king's shortage in money in 1253.

But let us first return to 1247. After reaching an agreement with the envoys of Louis IX, fifty-seven bankers from Piacenza established at Genoa, members of families belonging to the elite of their native city, undertook to finance the construction and outfit of the ships, as well as the transport of men and horses to the East. They also offered to transfer funds required by the crusaders while on the crusade⁴⁴. We are particularly well informed about the loans offered by the Genoese in the following years, yet it would seem that their money came primarily from the sale of merchandise in the Levant. They did not specialise in credit operations like the banking-trading companies of Italian inland cities⁴⁵. The Scotti company of Siena was one of these. It extended credit in Cyprus in 1248-1249 and in Egypt in August-September 1249, when it was represented by two of its partners, Boscolo Albertini and Rosso Consilii; in 1251 the latter also appeared at the king's camp next to Caesarea⁴⁶. It is not precluded, then, that the company had created a permanent agency at Acre before 1248, and that its members active in Cyprus, Egypt and the Kingdom of Jerusalem were based in this city⁴⁷. Yet as the earlier activity of the Sienese in Acre was apparently limited to trade⁴⁸, it is equally possible that the new conditions arising from the crusade of Louis IX constituted the decisive factor which induced the Scotti to establish an agency in Acre. One of the first Florentine banking companies, the Scali, also appeared at Damietta in 1249. They later founded an agency at Acre, which they apparently maintained, as implied by the testimony of Guido Filippi dell'Antella bearing on the years 1288-1290⁴⁹.

There are indeed good reasons to believe that the Italian banking-trading companies already established at Acre about 1250 continued to operate in the

44. Sources in L. T. Belgrano (ed.), *Documenti riguardanti le due crociate di S. Ludovico IX, re di Francia*, Genova 1859. On these bankers and the reimbursement of the loans in Paris, see above, n. 42.

45. See Sayous, *Les mandats de Saint Louis*, pp. 268-269, 271-272, 274-278, 282.

46. See *ibid.*, 266-267, 269-270, 273.

47. The company had previously had some trade connections with Acre. In 1248 one of its partners in Marseilles sent saffron to Acre with a Provençal factor: L. Blancard (ed.), *Documents inédits sur le commerce de Marseille au moyen âge*, Marseille 1884-1885, I, Cartulaire d'Amalric, no. 230.

48. See above, p. 115. In 1268 Siena obtained some privileges from Conradin of Hohenstaufen: G. Müller (ed.), *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente cristiano e coi Turchi fino all'anno MDXXXI*, Florence 1879, pp. 100-101, no. 70. The charter was devoid of practical value because Conradin lacked effective authority in Acre, yet nevertheless it reveals that the Sienese continued to trade in this city.

49. Sayous, *Les mandats de Saint Louis*, pp. 269-270, and above, n. 39.

city and that others joined them in the period which followed. The need for extensive credit in Acre did not cease with the departure of Louis IX for France in 1254. In order to strengthen the defence of the Kingdom of Jerusalem, the king left behind one of his captains, Geoffroy of Sargines, with a contingent of one hundred knights, the French crown taking charge of its upkeep⁵⁰. After 1261, however, Geoffrey ran out of money at several occasions⁵¹. The expenditure involved in the maintenance of his and other contingents, in military expeditions launched from Acre, and the need to face mounting Muslim pressure required considerable resources and offered ample opportunity for the activity of the Italian banking-trading companies. In 1265 three representatives of one of them based in Piacenza, which included members of the Burrini and Speroni families, provided in Acre 1,000 livres tournois to Geoffroy of Sargines. The Latin Patriarch of Jerusalem and the Grand Masters of the military Orders served as guarantors for the reimbursement of the loan⁵². This was common practice in the dealings of the Italian bankers with the local authorities in Acre and is also attested by later documents. In 1267 two representatives of the Sienese firm Buonsignori, which acted at that time as papal bankers, delivered a large sum⁵³. In August 1290 two Pisans received in Bologna a loan of 54 florins, which they promised to repay within four months in Acre to a member of the Ammannati company, the most ancient and by that time the largest and richest banking firm of Pistoia⁵⁴.

The financing of the war effort during the final siege of Acre by the Muslims in 1290-1291 involved considerable expenses. In April 1291, about one month before the fall of Acre, the two local representatives of a Sienese company allied with the Buonsignori yielded to the combined pressure of the Patriarch of Jerusalem and the Grand Masters of the three Military Orders of

50. On the contingent and its successive commanders, see Ch. Marshall, *Warfare in the Latin East, 1192-1291*, Cambridge 1992, pp. 77-83.

51. G. Servois, *Emprunts de Saint Louis en Palestine et en Afrique*, *Bibliothèque de l'École des Chartes* 19 (4e série, 4) (1858), pp. 114-116.

52. *Ibid.*, pp. 123-126, nos. 1-2, and commentary pp. 113-117.

53. *Ibid.*, pp. 128-131, no. 4-6, and commentary pp. 117-118. On the Buonsignori at a later period, see below.

54. G. Zaccagnini (ed.), *I banchieri pistoiesi a Bologna e altrove nel sec. XIII. Contributo alla storia del commercio nel medio-evo*, *Bullettino Storico Pistoiese* 21 (1919), p. 121, no. 13. On the Ammannati in the thirteenth century, see *ibid.*, *Bullettino Storico Pistoiese* 20 (1918), pp. 37-48. The *besants sarrasinois* was the local currency of the Kingdom of Jerusalem, and not that of Constantinople as asserted by the author, p. 46, n. 1.

the Hospitallers, the Templars and the Teutonic Knights, and granted a loan of 50,000 deniers tournois for the defence of the city. From the papal registers of the first half of the fourteenth century we learn that the loan had not been repaid by the Papacy, held responsible for the debts incurred by the Patriarch and the Orders⁵⁵.

The fall of Acre to the Muslims in May 1291 destroyed the geo-political foundation which had made possible the city's economic expansion and prosperity. Acre lost its Latin population and was largely in ruins as a result of the conquest. It could no more fulfil its function as a secure logistic base for the provisioning of Latin military forces, pilgrims, settlers, merchants and ships. Nor was there room for western linear migration, settlement, large-scale trade or banking. The economic activity of Acre, resumed shortly after the conquest, was sharply reduced and limited to the visits of a small number of Latin travelling merchants⁵⁶. The events of 1291 dealt a severe blow to the city, from which it never recovered.

55. Dott. Mario Borracelli, Siena, kindly sent me the relevant excerpt of this text, which he will publish. I wish to thank him here for his kindness. The two representatives were Giacomo Franchi and Maso Bosi. The former had already served in the Levant in 1285-1286, together with a relative of the latter, Senso Bosi: see E. D. English, *Enterprise and Liability in Sienese Banking, 1230-1350*, Cambridge 1988, pp. 37-38 and n. 101.

56. See D. Jacoby, *La Venezia d'oltremare nel secolo Duecento*, in Cracco - Ortalli, *Storia di Venezia*, vol. II, p. 285.

Les migrations serbes dans les Balkans

L'histoire des migrations est un domaine de recherche très large. Il englobe toute une suite de phénomènes relevant d'au moins deux milieux sociaux, le pays d'origine et le pays d'accueil; qu'est-ce qui a pu motiver un groupe de gens à quitter leur pays natal et quels sont les phénomènes qui apparaissent dans les contrées abandonnées? Quelle est ensuite la transformation que vit la communauté en mouvement et surtout lors de son adaptation au nouvel environnement économique, politique et culturel. La question principale en effet est de savoir si les migrants s'intègrent avec le temps au nouveau milieu ou bien s'ils restent isolés.

L'histoire des siècles des migrations serbes offre du matériel en abondance à ce genre de recherche. Elle permet de définir les différents aspects des migrations voire de dresser une typologie spécifique en fonction des motifs de départ (raisons économiques, oppression, violence, conflits religieux etc.) de la structure sociale des migrants, ou bien encore des directions de leurs mouvements. Enfin, les migrations ayant disséminé le peuple serbe dans des pays différents (Hongrie, Monarchie des Habsbourg, Italie, Turquie), le sort de ces communautés dépendait de toute une suite de conditions locales, à peine comparables les unes aux autres. L'ensemble ne peut évidemment pas être étudié ici. Étant donné le cours de nos recherches récentes et certaines méthodes spécifiques au travail, je me suis limitée cette fois-ci à la question des migrations forcées, migrations des Serbes à l'époque de la consolidation des positions turques dans les Balkans aux XVe et XVIe siècles. Nous nous sommes efforcés de séparer les migrations provisoires de celles conduisant à la diaspora.

Permettez-moi de rappeler certains faits essentiels de l'histoire serbe situant le cadre chronologique du sujet. Les Turcs avaient définitivement soumis la Serbie six ans après la chute de Constantinople, en 1459. Cependant le processus des migrations serbes amorcé bien avant cette date suit le rythme de l'installation du conquérant dans les Balkans. Pour l'époque la plus ancienne comprise entre 1371 (bataille de la Maritsa) et 1389 (bataille de Kossovo), nous ne disposons pas de données nous permettant de mesurer ce phénomène. Après 1389, des modifications de structure des agglomérations, provoquées par la

pression turque, sont de plus en plus visibles. En Serbie, elles sont étudiées dans deux domaines. Il s'agit de deux laboratoires en quelque sorte, où nous tâchons de découvrir les changements subis par la société féodale serbe, dus à l'invasion turque. Les régions étudiées sont celles de la Ras médiévale (région de la capitale serbe autour de la ville actuelle de Novi Pazar) et celle de Belgrade. La première est celle des départs et la seconde celle du transit des réfugiés vers des régions de l'Europe centrale. Dans les deux cas des recherches systématiques durent depuis plus de 20 ans (équipe de la Faculté de Philosophie de Belgrade)¹.

Le matériel que nous avons réuni permet de poser la question suivante: qu'arrive-t-il très concrètement en Serbie avec la consolidation du pouvoir des Ottomans? Quelles furent les méthodes des conquérants: déplaçaient-ils de force la population locale ou bien celle-ci se retirait-elle de son plein gré?

Les conquêtes turques ont radicalement bouleversé le développement social de la Serbie tout en provoquant des migrations dans le sens sud-nord. Ces migrations diffèrent essentiellement de celles du Moyen Age motivées par des raisons économiques. Les migrations des régions passives, montagneuses, sur le sol de l'ancienne Yougoslavie, étaient habituellement dirigées vers les plaines et suivaient surtout une orientation perpendiculaire avec un angle de 90° à la chaîne des Dinarides. Ces mouvements-là n'ont aucun rapport avec ceux provoqués par les Ottomans. Des études dialectologiques de la langue serbe complètent ces conclusions. La langue serbe, dispersée pendant des siècles par des migrations, indique non seulement les directions des migrations, mais souvent également l'époque où elles ont eu lieu².

La retraite d'une partie de la population du sud vers le nord commence à la fin du XIVe siècle. Cela se reflète aussi dans les déplacements du centre de l'État: Prizren-Kruševac-Belgrade-Smederevo. Dans les parties du centre ou du nord de la Serbie l'accroissement de la population est évident. Dans la vallée de la rivière Morava, dans la Sumadija, ainsi que dans la région de Belgrade le nombre des agglomérations augmente³. La Serbie se rattache de plus en plus aux pays du bassin danubien⁴.

1. Les projets "Ras au Moyen Age" et "la région de Belgrade au Moyen Age" à la Faculté de Philosophie, Belgrade sous la direction de J. Kalić.

2. P. Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika* (La dialectologie de la langue serbo-croate), Novi Sad 1985², pp. 49-50.

3. La région de Belgrade au Moyen Age, documentation inédite; *Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji* (Monuments et stations archéologiques en Serbie), vol. I-II, Belgrade 1953-1956.

4. I. Božić, *Srpske zemlje u doba Stefana Lazarevića* (Les terres serbes à l'époque de Stefan Lazarević), *Moravska škola i njeno doba*, Belgrade 1972, pp. 116-117; J. Kalić, *Srbija i Beograd*

Sous la pression, les Serbes émigrent dans plusieurs directions vers le nord et vers l'ouest. La majorité des réfugiés passe dans le territoire de la Hongrie (jusqu'en 1526). De nombreuses circonstances favorisaient ces déplacements. Dès le début du XVe siècle la frontière serbo-hongroise était ouverte, le despote Stéphan Lazarević étant vassal du roi hongrois, Sigismond et jouissant de larges privilèges concernant l'activité des commerçants serbes, surtout de ceux domiciliés à Belgrade⁵. Le pays d'accueil prolongeait pour ainsi dire les territoires de peuplement serbe compact (Serbie du nord); ainsi les liens entre les régions au nord et au sud de la Sava et du Danube n'ont pratiquement jamais été interrompus. Il faut ajouter que les caractéristiques géographiques de ces régions favorisaient ces liens –les plaines de Pannonie étant largement ouvertes aux voisins du sud. Le processus de l'immigration serbe en Hongrie avait commencé, en effet, bien avant, mais à l'époque turque il s'était accéléré.

Ces migrations des Serbes vers la Hongrie ont eu deux formes principales. D'une part des migrations "douces", durables, continues, qui laissent généralement moins de traces dans les sources historiques, et d'autre part des mouvements en masse aux moments des guerres. Ainsi par exemple en deux ans seulement (1481-1482) 100.000 personnes ont quitté le territoire de la Serbie, sous l'occupation turque pour la Hongrie. On estime qu'environ 20.000 foyers se sont éteints en Serbie à cette époque⁶.

La question importante qui s'impose est de savoir quelles catégories de la société médiévale se retiraient devant les Turcs. Il est hors de doute qu'il s'agissait d'abord de la noblesse, mais aussi de la population agricole en grand nombre. On dispose de moins d'informations sur la population urbaine. Nous avons examiné par des méthodes de recherche historiques, linguistiques et archéologiques les formes de l'extinction de la vie dans le milieu rural des régions de Ras et de Belgrade. De nombreuses communautés rurales disparaissent à jamais de la Serbie. Par ailleurs de nouvelles agglomérations, typiquement agricoles, apparaissent en Hongrie au cours de la deuxième moitié du XVe

početkom XV veka (La Serbie et Belgrade au début du XVe siècle), *Godišnjak grada Beograda* 25 (1978), pp. 97-105; M. Blagojević, *Gospodari Srba i Podunavlja* (Les maîtres des Serbes et des régions danubiennes), *Istorijski glasnik* 1-2 (1983), pp. 43-52.

5. J. Kalić- Mijušković, *Beograd u srednjem veku* (Belgrade au Moyen Age), Belgrade 1967.

6. *Istorija srpskog naroda* (Histoire du peuple serbe), vol. II, Belgrade 1982, pp. 432-434 (S. Ćirković). Cf. A. Ivić, *Istorija Srba u Vojvodini*, Novi Sad 1929; J. D. Popović, *Srbi u Vojvodini*, vol. 1, Novi Sad 1957; S. Ćirković, O despotu Vuku Grgureviću, *Zbornik za likovne umetnosti* 6 (1970), pp. 283-290.

siècle. Autant de signes d'un même processus, qui marquent le point de départ et l'aboutissement des migrations serbes. Ils mettent en lumière non seulement les dimensions des migrations, mais aussi la structure sociale des migrants.

Dans le nouveau milieu les Serbes s'établissaient de préférence dans les régions hongroises limitrophes à la Serbie. Les rois hongrois installaient volontiers les Serbes dans les régions dévastées par la guerre; ceux-ci y rejoignaient l'organisation militaire du pays d'accueil. Ils y recevaient la terre et certains privilèges (exonération de certaines obligations fiscales typiques de la Hongrie).

D'autres noyaux serbes s'intégraient aux nouveaux domaines de la noblesse serbe en Hongrie (ceux des Jakšić, Belmužević etc.). Ceux-ci étaient situés en majorité dans la Hongrie de l'est, entre les cours du Danube et de la Tisza, surtout à Pomorišje.

L'analyse des sources disponibles fait apparaître l'absence de difficultés majeures quant à l'adaptation des immigrés au système économique du pays d'accueil. Les Serbes connaissaient bien la Hongrie du sud. Ils y retrouvaient des conditions naturelles (climat, pédologie du sol) et une production agricole qui ne différaient pas sensiblement de celles de la Serbie du nord. Les sources ne comportent pas de traces de conflits sur cette base. Les immigrés ont admis aussi le système de la taille royale et des droits seigneuriaux (*nona, terragium, census* etc.) établis en Hongrie⁷.

Cependant la partition entre les Serbes orthodoxes et la population catholique de Hongrie était inévitable. Les Serbes refusaient la reconnaissance de la juridiction de l'Église catholique, ainsi que le paiement des taxes ecclésiastiques (dime). Ils se référaient aux privilèges, accordés par le souverain lors de leur installation. Dans la vie quotidienne, les conflits étaient nombreux. Ils étaient résolus par la voie légale (décisions des conseils d'État de 1477 et 1495), puis par des pourparlers avec la hiérarchie catholique, enfin avec l'assistance du pape. Avec le temps les Serbes ont érigé leurs propres églises et monastères en Hongrie, nouveaux centres de la vie religieuse. Le métropolite de Belgrade était le chef religieux de tous les orthodoxes en Hongrie, tandis qu'à Srem, à Fruška Gora, un "nouvel Athos" –comme on le disait alors– était construit. L'Église serbe a énormément contribué à la continuité des traditions culturelles serbes et à la survie de l'identité culturelle des immigrés. C'est elle

7. *Corpus iuris Hungarici 1000-1526*, vol. III, Budapest 1899, p. 391; P. Rokay, Prilog poznavanju položaja Srba u Ugarskoj u XV veku, *Matica srpska, Zbornik za istoriju* 6 (1972), pp. 87-91.

qui transmettait et transformait la conscience historique des Serbes en l'adaptant aux conditions nouvelles. En Hongrie la culture byzantine, dans sa variante serbe, se frottait directement aux courants de la civilisation de l'Europe occidentale. Le résultat de ce croisement sera, entre autres, le "baroque byzantin", terme que j'emprunte à l'histoire de l'art⁸. Les migrations serbes peuvent encore aujourd'hui être suivies d'un clocher à l'autre grâce aux églises construites par les immigrés, même dans les régions où les Serbes n'existent plus.

La deuxième région de l'immigration serbe fut la Dalmatie et le littoral adriatique. La partie majeure de la Dalmatie a été à partir de 1420 sous l'autorité de Venise, tandis que Dubrovnik reconnaissait l'autorité suprême de la Hongrie (jusqu'en 1526), puis de la Turquie. Le gouvernement de Dubrovnik donnait l'asile à certaines personnes, en particulier aux nobles, mais il organisait également le transport des réfugiés vers l'Italie. Avec le temps ces agglomérations ont disparu dans le nouveau milieu.

L'expansion des territoires de l'Empire Ottoman au XVIe siècle a changé la situation des agglomérations serbes disséminées dans les pays catholiques. Malgré toutes les difficultés rencontrées par cette population, ce sont surtout les enclaves faisant partie du Patriarcat serbe de Peć renouvelé (1557) qui ont survécu. C'est aussi l'époque de nouvelles migrations qui ont essentiellement changé l'image démographique de la société serbe. Mais ce serait là déjà le sujet d'une autre communication.

8. D. Medaković, Genesis der barockbyzantinischen Stilsymbiose in der serbischen Kunst des XVIII. Jahrhunderts, *Byzance et les Slaves. Mélanges I. Dujčev*, Paris 1979, pp. 268-274; D. Medaković, Das historische Bewusstsein bei den Serben zur Zeit der Kaiserin Maria Theresia, *Österreich in Europa der Aufklärung*, Vienne 1985, pp. 871-872.

Ορθοδοξία και συλλογική ταυτότητα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη

Το καθοριστικό αίτημα γύρω από το οποίο συναρθρώθηκαν οι ιστοριογραφικές παραδόσεις των εθνών της νεότερης Ευρώπης από τον δέκατο όγδοο αιώνα και εξής, με αποκορύφωμα τον ιστορισμό του δέκατου ένατου αιώνα, υπήρξε το αίτημα της διαχρονικής συνέχειας. Η ιδέα της συνέχειας αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο πάνω στον οποίο θεμελιώθηκαν τα αισθήματα της κοινής ταυτότητας σε σχέση προς τα οποία αυτοπροσδιορίστηκαν οι εθνικές κοινότητες της νεότερης Ευρώπης. Ως προς το επίμαχο ιδεολογικό ζήτημα της συνέχειας και τις ιστοριογραφικές του χρήσεις είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι το περιεχόμενο του δεν είναι ταυτόσημο στις διάφορες εθνικές διανοητικές παραδόσεις όπου συναντάται. Ενώ στη Δυτική Ευρώπη, στην Αγγλία ήδη από τον δέκατο έβδομο αιώνα και στη Γαλλία τον δέκατο όγδοο αιώνα, η συζήτηση περιστρέφεται συνήθως γύρω από ζητήματα συνέχειας των πολιτειακών και κοινωνικών θεσμών και των συστημάτων του δικαίου, στην Κεντρική, Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη ο προβληματισμός για την ιστορική συνέχεια αποκτά κατά κανόνα εθνολογικό, συχνά ακόμη και φυλετικό περιεχόμενο. Οι διαφορετικοί αυτοί προσανατολισμοί υπαγορεύονταν φυσικά από συγκεκριμένα πολιτικά αιτήματα τα οποία οι ιστοριογραφικές συζητήσεις απέβλεπαν κατά περίπτωση να προαγάγουν¹.

Ας στραφούμε τώρα στα ιστορικά δεδομένα της Ανατολικής και ειδικότερα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η διαμόρφωση της πνευματικής ζωής με τους όρους της θεωρίας της συνέχειας, εξαιτίας ενδεχομένων των καθοριστικών ιδεολογικών αναγκών που την υπαγόρευσαν, επέτρεψε πάρα πολύ περιορισμένης κλίμακας ιστορική κριτική των διανοητικών προϊόντων αυτής της αντίληψης των

1. Για τη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού ιστορισμού και το ιδεολογικό του υπόβαθρο βλ. Μ. Mandelbaum, *History, Man and Reason. A Study in Nineteenth Century Thought*, Βαλτιμόρη 1971, σελ. 41-138, ενώ για τις χρήσεις της ιστοριογραφίας στη διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας πρβλ. τις παρατηρήσεις των Elie Kadourie, *Nationalism*, Λονδίνο 1960, σελ. 75-79 και Α. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Οξφόρδη 1986, σελ. 174-183, 191-208. Για την ιδεολογική υφή της ιδέας της συνέχειας κρίσιμες είναι οι κλασικές παρατηρήσεις του Karl Mannheim. Βλ. *From Karl Mannheim*, επιμ. Κ. Η. Wolff, Νέα Υόρκη 1971, σελ. 193-195. Για τη θέση της ιδέας της συνέχειας στη δυτική κοινωνική θεωρία πρβλ. R. A. Nisbet, *Social Change and History*, Νέα Υόρκη 1969, σελ. 110-112, 174-178, 234-239, 262-267, 287-294.

πραγμάτων. Το αποτέλεσμα είναι φυσικά γνωστό και διακρίνεται από την εξέχουσα ιδεολογική θέση της ιστορίας και συγχρόνως την απουσία ουσιαστικής ιστορικής σκέψης και κριτικής ιστορικής έρευνας στις πνευματικές παραδόσεις των χωρών της περιοχής. Το παράδοξο αυτό, η υπερβολική «υπόληψις» και συγχρόνως η «αμέλεια» της ιστορίας, για να δανειστώ τα λόγια του Μοισιόδακα², κατοπτρίζεται και στον τελείως ελλειπή τρόπο με τον οποίο έχει γίνει αντιληπτή η ίδια η υπόθεση της συνέχειας. Στην ιστορική σκέψη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, περιλαμβανομένης της ελληνικής ιστορικής παιδείας, κυριαρχεί αβυσσαλέα σύγχυση για το θέμα. Μια από τις πιο ελίμονες εκδηλώσεις αυτής της σύγχυσης είναι η διάχυτη τάση που επικρατεί γύρω μας σήμερα να ταυτίζεται η Ορθόδοξη θρησκευτική παράδοση της Ανατολικής Ευρώπης με επί μέρους εκδηλώσεις εγκοσμίων πολιτικών κινήματων και δη με τις εθνικιστικές εξάρσεις των τελευταίων χρόνων.

Πιστεύω ότι ο Ορθόδοξος χριστιανισμός ως υπερβατική θρησκευτική στάση πολύ μικρή σχέση έχει με τις σκοπιμότητες της εγκόσμιας πολιτικής και με τη «θρησκεία» της βίας, δηλαδή τον εθνικισμό. Πα να απαλλαγούμε από την ολέθρια σύγχυση της Ορθοδοξίας με τον εθνικισμό είναι αναγκαίο να επιχειρήσουμε να κατανοήσουμε πρώτα την ιστορική λειτουργία της Ορθόδοξης παράδοσης ως στοιχείου της συλλογικής ταυτότητας των λαών της Ανατολικής και ειδικότερα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και δεύτερο να οριοθετήσουμε ιστορικά την υπέρβαση του φαινομένου αυτού από την επιβολή της ακαταμάχητης δύναμης του εθνικισμού ως καθοριστικού παράγοντα στην ιστορία της ευρωπαϊκής ηπείρου κατά τους τελευταίους δύο αιώνες. Προς τον σκοπό αυτό ο προβληματισμός για τα ζητήματα της συνέχειας και της ασυνέχειας της ιστορικής ζωής ίσως να είναι διδακτικός.

Μια κατά το δυνατόν απαλλαγμένη από μυθοπλασίες προσέγγιση του ζητήματος της ιστορικής συνέχειας στο χώρο της καθ' ημάς Ανατολής, που με ευρεία έννοια μπορεί να θεωρηθεί ότι περιλαμβάνει ολόκληρη τη Νοτιοανατολική Ευρώπη, θα αποκαλύψει ότι αν υπάρχει μια γραμμή συνοχής και ενότητας στην ιστορική πορεία της περιοχής, αυτή η γραμμή συμπίπτει με την ιστορία της χριστιανικής Εκκλησίας. Η Ορθόδοξη Εκκλησία υπήρξε ο μοναδικός θεσμός με συνεχή και μόνιμη παρουσία στην περιοχή από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Στην ελληνική χερσόνησο και στη Μικρά Ασία η παρουσία αυτή έχει ιστορία δύο σχεδόν χιλιετηρίδων, ενώ βορειότερα, μεταξύ των σλαβικών λαών ξεπερνά τη χιλιετία. Οι μεγάλες μεσαιωνικές αυτοκρατορίες παρήγαγαν και κατέρρευσαν,

2. Από το προοίμιον στην ελληνική έκδοση του έργου του Α. Muratori, *Ηθική Φιλοσοφία*, Βενετία 1761. Βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδη, *Ιώσηπος Μοισιόδαξ*, Αθήνα 1985, σελ. 327.

τα νεότερα κράτη δεν αποτελούν παρά τελείως πρόσφατα, ασταθή και περιστασιακά δημιουργήματα των συγκυριών της διεθνούς πολιτικής, τα σύγχρονα έθνη υπήρξαν προϊόντα σχετικά πρόσφατων, κατά το μάλλον ή ήττον τεχνητών, και συχνά βίαιων εθνογενετικών διαδικασιών, ενώ παράλληλα οι μορφές οικονομικής οργάνωσης και παραγωγής περνούν από διαδοχικές φάσεις αλλαγών στη ροή των αιώνων. Η Εκκλησία όμως με την αρχαία της οργάνωση, τους μοναστικούς θεσμούς της και τη θέση της στο επίκεντρο της κοινωνικής ζωής, υπήρξε πάντα παρούσα, αμετακίνητη από ξένους κατακτητές και ακατάβλητη εν μέσω εγκοσμιών καταστροφών, επιβεβαιώνοντας πράγματι στις συνειδήσεις των πιστών ότι «πύλαι Ἄδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς».

Δεν νομίζω ότι χρειάζεται να επεκταθώ αναλυτικότερα στο σημείο αυτό απευθυνόμενος σε επιστημονική ομήγυρη που συνήλθε για να τιμήσει τη μνήμη του Διονυσίου Ζακυθινού. Οι νύξεις μου για τη θέση της Εκκλησίας στον ιστορικό βίο της καθ' ημάς Ανατολής αποβλέπουν απλώς να ανακαλέσουν στη συνείδησή μας τους λόγους για τους οποίους η Ορθόδοξη θρησκευτική παρακαταθήκη υπήρξε το πρωταρχικό στοιχείο της συλλογικής ταυτότητας των λαών της περιοχής μέχρι περίπου πριν από δύο αιώνες³. Λόγω της μονιμότητας και της συνέχειας της παρουσίας της η Ορθόδοξη Εκκλησία συντήρησε και παρέδωσε διά των αιώνων, ιδίως σε εποχές πολιτικών αναστατώσεων και αλλόθρησκων κατακτήσεων, τα προσδιοριστικά συστατικά της πνευματικής ζωής, τη γραφή, τη λόγια γλώσσα και παιδεία και τη συλλογική μνήμη. Επειδή ακριβώς τα στοιχεία αυτά παραδόθηκαν μέσω των αγωγών μιας κοινής Εκκλησίας, συναρθρώθηκαν σε κοινή χριστιανική παρακαταθήκη όσων λαών συμμερίζονταν την ίδια ομολογιακή ταυτότητα και αποτέλεσαν το πολιτισμικό υπόβαθρο για τη διαμόρφωση μιας ευρείας κοινότητας των Ορθόδοξων λαών στην Ανατολική Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή από τη Λευκή Θάλασσα και την Καρελία ως την Πετραία Αραβία και την Ερυθρά Θάλασσα⁴.

Σ' αυτή τη σύντομη ανακοίνωση θα ήθελα απλώς να υπενθυμίσω πώς αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι οι χριστιανικοί λαοί που συμμετείχαν σ' αυτήν, την πνευματική κοινότητά τους. Το έργο αυτό θα μπορούσε να διεκπεραιωθεί με πολλούς

3. Βλ. π.χ. Δ. Α. Ζακυθινού, *Η Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1975, σελ. 24-29 και πρβλ. Του Ιδίου, *Μεταβυζαντινά και Νέα Ελληνικά*, Αθήνα 1978, σελ. 111-129.

4. Για τις βυζαντινές ρίζες της πολιτισμικής αυτής κοινότητας βλ. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe 500-1453*, Λονδίνο 1971, σελ. 202-236, 272-290 και για τις μεταβυζαντινές επιβιώσεις πρβλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδη, Από την Ορθόδοξη Κοινοπολιτεία στις εθνικές κοινότητες: ελληνορωσικές πνευματικές σχέσεις, *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 10 (Ιούνιος 1989), σελ. 29-46.

τρόπους. Μια μέθοδος θα ήταν η εξέταση της μαρτυρίας των λογίων των χρόνων της δουλείας στην Ελληνική Ανατολή. Ας σταθούμε αρχικά στον Σεβαστό Κυμινήτη στον φθίνοντα δέκατο έβδομο αιώνα. Γνωστός συμβατικά με βάση το δημοσιευμένο του έργο ως απολογητής του Ορθόδοξου δόγματος κατά των Λατίνων⁵, ο Κυμινήτης ως ιστορική περίπτωση αντιπροσωπεύει τον κόσμο της Ορθόδοξης Ανατολής, όχι μόνο ως θρησκευτική ομολογία αλλά ως κοινότητα πολιτισμού και ως κοινωνική αντίληψη. Το κέντρο βάρους της Ορθόδοξης Ανατολής όπως αποκαλύπτεται από τη βιοματική εμπειρία του Κυμινήτη βρίσκεται στη Μαύρη Θάλασσα: το τρίγωνο Κωνσταντινούπολη - Τραπεζούντα - Βουκουρέστι, όπου επικεντρώθηκε η εκπαιδευτική του δράση, οριοθετεί τον χώρο που ο Κυμινήτης θα μπορούσε ν' αναγνωρίσει ως οικείο κόσμο. Στον γεωγραφικό ορίζοντα ο Κυμινήτης διακρίνει επίσης τον κόσμο της Ορθόδοξης Ρωσίας, ως τμήμα αναπόσπαστο της κοινότητας των ορθοτομώντων τον λόγον της αληθείας. Τον ευρύτερο αυτό Ορθόδοξο κόσμο επιδιώκει να προασπίσει ο Κυμινήτης από ό,τι θεωρεί ως Λατινικές κακοδοξίες όταν συνθέτει τη *Δογματική Διδασκαλία*. Στο προοίμιο του έργου του εξομολογείται την ανησυχία του: παρακολουθεί περιφρονώντας την «διαστροφήν τῆς πίστεως εἰς τὰ μέρη τῆς Ὁρθοδόξου Ρωσίας»⁶. Αυτός είναι ο κόσμος που απαρτίζει το «κοινὸν σύστημα τῶν Ὁρθοδόξων»⁷, στο οποίο ο Σεβαστός αφιερώνει το *Ἐορτολόγιον* το 1701.

Το «κοινὸν σύστημα τῶν Ὁρθοδόξων» ή απλούστερα «τὸ ἡμέτερον γένος τῶν Ὁρθοδόξων»⁸ ορίζεται κατεξοχήν από την κοινή πίστη, την Εκκλησία του και την κοινή παρακαταθήκη ιερών και κλασικῶν γραμμάτων που παραδόθηκαν από την ελληνική πνευματική παράδοση. Στους κόλπους του «γένους τῶν Ὁρθοδόξων» δεν υπάρχουν εθνικές ή φυλετικές διακρίσεις. Για τον Ρωμιό του Πόντου οι Ορθόδοξοι πιστοί της Ρωσίας και ο Ορθόδοξος Ρουμάνος ηγεμόνας ανήκουν ὅλοι στο ίδιο γένος, απαρτίζουν ένα «κοινὸν σύστημα» πίστες και λατρείας, συμμερίζονται τις ίδιες ηθικές, κοινωνικές και αισθητικές αξίες. Απευθυνόμενος το 1695 στον Serban Cantacuzino, ηγεμόνα της Βλαχίας, ο Τραπεζούντιος λόγιος συναισθάνεται ότι εκφράζει έναν κόσμο όπου μαζί με τον

5. Βλ. για παράδειγμα Α. Δημητρακοπούλου, *Ορθόδοξος Ελλάς*, Ληψία 1872, σελ. 166-167 και πρβλ. τα ὅσα γράφουν οι Ιησούντες μελετητές της Ορθόδοξης θεολογίας G. Maloney, *History of Orthodox Theology*, Notre Dame 1976, σελ. 163-164 και G. Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft 1453-1821*, Μόναχο 1988, σελ. 271-276.

6. Σεβαστού Κυμινήτη, *Δογματική Διδασκαλία*, επιμ. Ιωάννου του Εφεσίου, Βουκουρέστι 1703, σελ. 3.

7. Σεβαστού Κυμινήτη, *Εορτολόγιον*, Μονή του Συναγόβου 1701, σελ. β.

8. *Ο.π.*, σελ. ι.

ηγεμόνα ανήκουν και «άπαντες οί τοῦ αὐτοῦ και γένους και φρονήματος»⁹. Αυτά τα στοιχεία, το κοινό γένος και το κοινό Ορθόδοξο φρόνημα, συνθέτουν την ταυτότητα της Ορθόδοξης «Κοινοπολιτείας», στην οποία η ελληνική γλώσσα προσέφερε το όργανο επικοινωνίας και η κλασική παιδεία και η χριστιανική πολιτική σκέψη τις πηγές της ιδεολογικής συνοχής και νομιμότητας.

Το «κοινόν σύστημα τῶν Ὁρθοδόξων» εντούτοις δεν αποτελούσε στη συνείδηση των φορέων αυτής της συλλογικής ταυτότητας ένα ουτοπικό υπερβατικό σχήμα, χωρίς εγκόσμιες αναφορές. Αν και δεν αναγνώριζε εθνικές διακρίσεις, από τους κόλπους του δεν έλειπαν οι κοινωνικές διαφορές και οι μορφωτικές διαβαθμίσεις: το γένος των Ορθοδόξων ήταν σύστημα ιεραρχικό, με τους ηγεμόνες και τους πατριάρχες στην κορυφή της κοινωνικής πυραμίδας. Τα λεγόμενα του Κυμνήτη στο *Ἐορτολόγιον* αλλά και στους παραινετικούς λόγους του προς τους ηγεμόνες αφήνουν την ισχυρή εντύπωση της αυστηρῆς διαστρωμάτωσης και της πληθώρας των κοινωνικών ομάδων που απάρτιζαν τη συνολική συσσωμάτωση κάτω από την κορωνίδα των δυναστικών και εκκλησιαστικών ηγεμόνων: σε σχέση με τον πλούτο, τη μόρφωση, την ισχύ, την αρετή υπάρχουν παντού οι έχοντες και οι μη έχοντες, μια σύνθετη κοινωνική πραγματικότητα ανισότητας¹⁰, την εμπειρία της οποίας απάλυνε ιδεολογικά η ελπίδα που απέρρεε από τη θρησκευτική παραμυθία.

Μερικές δεκαετίες αργότερα ο κόσμος της Βαλκανικής Ορθοδοξίας βιώνεται με σφριγηλή ευφορία και διερμηνεύεται με διαχυτική εξωστρέφεια από ένα θαυμαστή του Σεβαστού Κυμνήτη, τον Καισάριο Δαπόντε¹¹. Στην περίπτωση αυτή η εικόνα αναδύεται από το νησιωτικό κόσμο του αρχιπελάγους και λούζεται στο φως του Αιγαίου, χωρίς να περιστέλλεται ο ευρύς ορίζοντας της Ορθόδοξης όρασης, που δεν παύει να προσβλέπει προς τη μεγάλη ομόδοξη δύναμη του Βορρά με συγκεκριμένες πλέον πολιτικές προσδοκίες. Ο Δαπόντες είναι ο μεγάλος ποιητής στη συνείδηση του ελληνικού δέκατου όγδοου αιώνα και εκφράζει το Ορθόδοξο όραμα όχι ως απλή θρησκευτική στάση και ως μορφή λατρείας, αλλά ως το πρω-

9. Σεβαστού Κυμνήτη, «Λόγος εγκωμιαστικός εις Σερμπάνον» στο Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria Romanilor*, τόμ. 13, επιμ. Αθ. Παπαδοπούλου Κεραμείως, Βουκουρέστι 1909, σελ. 214.

10. Σεβαστού Κυμνήτη, «Εγκώμιον εις Κωνσταντίνον Μπασαράμπαν», *ό.π.*, σελ. 228.

11. Καισάριου Δαπόντε, *Κήπος Χαρίτων τουτέστι βιβλίον περιέχον την περιόδον του Τιμίον Ξύλον του Ζωοποιού Σταυρού*, στην έκδοση του E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, τόμ. 3, Παρίσι 1881, σελ. 9:

δάσκαλος ό Γεώργιος ό έκ τής Τραπεζούντος,
άνεψιός τοῦ Σεβαστοῦ, όπον τά δυό βιβλία
τυπώσας μάς έχάρισε, μαθήσεως σχολεία.

ταρχικό περιεχόμενο της κοινωνικής ζωής των χριστιανικών λαών της Οθωμανικής επικράτειας¹². Από τις πολύμορφες και πολύχρωμες ψηφίδες που συναρθρώνουν το όραμα του Ορθόδοξου κόσμου στα μάτια του Δαπόντε αξίζει να συγκρατήσουμε δύο ιδίως στοιχεία. Πρώτο το όραμα αυτό, όπως και για τον Κυμινήτη, δεν χρωματίζεται από εθνικό υποκειμενισμό. Ο Δαπόντες λατρεύει την «χρυσήν πατρίδα» του, τη Σκόπελο, που την αποκαλεί «παμφιλτάτην νήσον μου, οίκον τόν πατρικόν μου»¹³ δεν φαίνεται όμως να εμφορείται από την αίσθηση μιας ευρύτερης εθνικής πατρίδας, πέρα από τον τόπο της οικογενειακής του προέλευσης. Αντίθετα συναισθάνεται απόλυτη οικειότητα με ολόκληρο το χώρο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, αδιάσπαστο από πολιτικές ή εθνικές διαιρέσεις. Ο ιστορικός αυτός χώρος καθοριζόταν πρωταρχικά στη συνείδησή του από τα σύμβολα και τα παλλάδια της Ορθόδοξης πίστης, ιδίως τα προσκνήματα και τους χώρους λατρείας, που συναντούσε συνεχώς ο Δαπόντες στα ατέλειωτα ταξίδια του. Την ενότητα του ιστορικού χώρου της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, ως γης της Ορθοδοξίας, τη βίωσε καταλυτικά και την περιέγραψε με ανεπανάληπτη αμεσότητα στη διά στίχων έκθεση της «περιόδου τοῦ Τιμίου Ξύλου τοῦ Ζωοποιουῦ Σταυροῦ». Η ενιάχρονη αυτή περιοδεία ενός από τα ιερότερα παλλάδια του Αγίου Όρους οδήγησε τον Δαπόντε, με αφετηρία τη Μονή Ξηροποτάμου, να διασχίσει τη Βαλκανική, από την Αίνο της Θράκης στην Αδριανούπολη, από εκεί στο Τίρνοβο της Βουλγαρίας, να περάσει το Δούναβη στη Βλαχία με αποκορύφωμα της περιοδείας την είσοδο στο Βουκουρέστι, και μετά από πολύμηνη παραμονή να προχωρήσει βορειότερα στη Μολδαβία με κατάληξη το Ιάσιο. Το 1760 ο Σταυρός έφτασε στην Κωνσταντινούπολη όπου παρέμεινε για τέσσερα χρόνια οπότε αρχίζει η περιήγηση στο Αιγαίο: το 1764 ο Δαπόντες με το τίμιο ξύλο επισκέφθηκε τη Χίο, τη Σάμο, τα Ψαρά, την Εύβοια, κατέληξε στη Σκόπελο και από εκεί διαπεραιώθηκε στο Άγιον Όρος το Σεπτέμβριο του 1765¹⁴.

Οι πλούσιες μαρτυρίες που περιέχουν οι αφηγήσεις του Δαπόντε προσφέρουν εύγλωττα τεκμήρια σε σχέση με τον αυτοπροσδιορισμό και τις αξίες της Ορθόδοξης συνείδησης της εποχής. Από τους πολλούς τρόπους που επισκέφθηκε, ο Δαπόντες εγκωμιάζει ιδιαίτερα τη Σάμο για τις φυσικές καλλονές, την ευφορία και τα αγαθά της, ιδίως το έξοχο κρασί της, αλλά και για έναν άλλο λόγο που την ξεχωρίζει:

12. Για αναλυτικότερη παρουσίαση του αυτοβιογραφικού κεμένου του Δαπόντε στο έργο *Κήπος Χαρίτων* ως μαρτυρίας για το περιεχόμενο της κοινής νοοτροπίας των Ορθόδοξων λαών της Βαλκανικής βλ. P. M. Kitromilides, *Balkan Mentality: History, Legend, Imagination, Nations and Nationalism 2* (1996), σελ. 163-191.

13. Καισάριου Δαπόντε, *Κήπος Χαρίτων*, σελ. 158-159.

14. *Ο.π.*, σελ. 65-111, 147-163.

*ἐδῶ κανεῖς δὲν κατοικεῖ, κανεῖς ἄλλος πὲρ Ντίο
Ἐβραῖος, Τοῦρκος ἄπαγε, ἄλλη φυλὴ καμμία
Ἀρμένης, Φράγκος, Λούτερος, παντοῦ ὀρθοδοξία¹⁵.*

Η αμιγής Ορθοδοξία της σαμιώτικης κοινωνίας προξενεί αγαλλίαση στην Ορθόδοξη συνείδηση του Δαπόντε και αναδεικνύει το νησί σε αγλαίσμα της περιοδείας του.

Το δεύτερο στοιχείο από το Ορθόδοξο ὄραμα του Δαπόντε που θα πρέπει να επισημάνουμε επιγραμματικά, αναφέρεται στο υλικό του περιεχόμενο. Το θρησκευτικό περίγραμμα της ζωής και των αξιών δεν εξοβελίζει από το οπτικό πεδίο της Ορθόδοξης συνείδησης τα υλικά συστατικά της ζωής και τις κοινωνικές δομές της πραγματικότητας. Ἐτσι ο ευσεβής Δαπόντες παράλληλα προς τις υπερβατικές ανατάσεις της πίστης του, ποτέ δεν μένει ασυγκίνητος μπροστά στις καλβονές της φυσικής δημοουργίας¹⁶, ούτε παραβλέπει την αξία των υλικών αγαθών που προσφέρει η φύση για την ευωχία των πιστών στις μεγάλες γιορτές της Ορθοδοξίας¹⁷. Ωστόσο ο υλικός κόσμος δεν αποτελείται μόνο από ηδονές. Ως Ορθόδοξος πιστός ο Δαπόντες έχει επίγνωση των συνεπειών του προπατορικού αμαρτήματος, ιδίως της έμφυτης ροπής των ανθρώπων προς την αμαρτία και τη διαφθορά. Η εικόνα της διαφθοράς του κόσμου αποτυπώνεται απτά στη διάχυτη κοινωνική αδικία, την εκμετάλλευση των φτωχών και των αδυνάτων από τους ισχυρούς. Ο Δαπόντες δεν διστάζει να εντάξει στο πανόραμα της Ορθόδοξης κοινωνίας που ιχνογραφεί και αυτές τις πτυχές της πραγματικότητας, προσδίδοντας έτσι στο έργο του μια ισχυρή διάσταση κοινωνικής κριτικής¹⁸.

Ο Ορθόδοξος κόσμος και η αίσθηση της συλλογικής ταυτότητας που τον συμπύκνωνε και τον εξέφραζε δεν βρίσκονταν φυσικά σε απομόνωση. Συνυπήρ-

15. Ο.π., σελ. 136-137.

16. Π.χ. βλ. ὁ.π., σελ. 54-60.

17. Βλ. ιδίως Καισάριου Δαπόντε. «Κανών περιεκτικός πολλών εξαερέτων πραγμάτων των εις πολλές πόλεις, και νήσους, και ἔθνη, και ζῶα εγνωσμένων», που περιλαμβάνεται στο έργο του, *Λόγοι πανηγυρικοί εις απλούς στίχους εις εγκώμιον διαφόρων Αγίων*, Βενετία 1778, σελ. 107-116 και αναδημοσιεύεται από τον Γ. Σοφοκλή στην έκδοση, *Κήπος Χαρίτων*, Αθήνα 1880, σελ. 254-260. Νέα αυτοτελής έκδοση, επιμ. Γ. Π. Σαββίδη, Αθήνα 1991.

18. Βλ. π.χ. Δαπόντε, *Κήπος Χαρίτων*, σελ. 138-146 και επίσης Του Ιδίου, *Επιστολαί διά στίχων απλών κατά της υπερηφανείας και περί ματαιότητος κόσμου*, Βενετία 1776, σελ. 89-109. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι παρατηρήσεις του για την κοινωνική αδικία και την εκμετάλλευση του αγροτικού πληθυσμού στις παραδουνάβιες ηγεμονίες από την τάξη των γαιοκτημόνων σε επιστολή του, χρονολογημένη το 1760, στον Κωνσταντίνο Dudesco. Βλ. Δαπόντε, *Εφημερίδες δακίαι*, επιμ. E. Legrand, τόμ. Α', Παρίσι 1880, σελ. υλγ-υμ.

χαν με τον κόσμο του Ισλάμ και της Οθωμανικής εξουσίας, που οι Ορθόδοξοι στοχαστές έβλεπαν κατά κανόνα ως ασπίδα κατά των ηθικών και πνευματικών κινδύνων που εκπορεύονταν από την αλλόδοξη Δύση. Η Δύση ήταν όντως ο χώρος των πειρασμών για την Ορθόδοξη συνείδηση. Τι ακριβώς σήμαιναν οι πειρασμοί αυτοί μπορούμε να διαπιστώσουμε από τη μαρτυρία του έργου ενός συγχρόνου του Σεβαστού Κυμνήτη, του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, του εξ απορρήτων της Οθωμανικής μοναρχίας. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος αποτελεί μια από τις κορυφαίες μορφές στην ιστορική πορεία της καθ' ημάς Ανατολής ακριβώς γιατί βρίσκεται στο μεταίχμιο των παραδόσεων και των πολιτισμών. Γνώστης των θεωριών της νεότερης επιστήμης και εξοικειωμένος με την ευρωπαϊκή πολιτική σκέψη της εποχής του¹⁹ επιλέγει για το δημόσιο βίο του στην Ορθόδοξη Ανατολή ένα απόλυτα συμβατικό πνευματικό και ιδεολογικό προσωπείο: τυφλή νομοφροσύνη στην οθωμανική εξουσία²⁰, σεβασμό προς τη νεοαριστοκρατική φιλοσοφική παράδοση, πίστη στην Εκκλησία την οποία υπηρετεί ως Μέγας

19. Όπως είναι γνωστό στη διδακτορική του διατριβή που υποστήριξε στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου της Bologna το 1664 ο Μαυροκορδάτος εμφανίζεται ευθυγραμμισμένος με τη θεωρία της κυκλοφορίας του αίματος, αν και ασκεί κριτική στις σχετικές απόψεις του William Harvey. Βλ. *Pneumaticum instrumentum circulandi sanguinis*, authore Alexandro Mavrocordato, Βολωνία 1644. Με το έργο αυτό ο Μαυροκορδάτος συντάσσεται με τις ιδέες της «επιστημονικής επανάστασης». Η επιστημονική αυτή επιλογή όμως δεν συμβαδίζει με ενστερνωμό και των ιδεών του πολιτικού ριζοσπαστισμού, όπως συχνά συμβαίνει με άλλους εκπροσώπους της ευρωπαϊκής σκέψης της εποχής που συνδυάζουν τον επιστημονικό με τον πολιτικό ριζοσπαστισμό. Βλ. για παράδειγμα I. B. Cohen, Harrington and Harvey: A Theory of the State based on the New Physiology. *Journal of the History of Ideas* 55 (1994), σελ. 187-210. Στην περίπτωση του Μαυροκορδάτου αντίθετα όχι μόνο απουσιάζει αυτός ο συνδυασμός αλλά εμφανίζεται μια περαιτέρω υπαναχώρηση με την κάλυψη τόσο των επιστημονικών όσο και των πολιτικών του απόψεων με το συμβατικό νεοαριστοκρατικό προσωπείο ύστερα από την επάνοδό του στην Ορθόδοξη Ανατολή και την έναρξη της δημόσιας σταδιοδρομίας του στην υπηρεσία της Εκκλησίας και αργότερα της Υψηλής Πύλης.

20. Πρβλ. την χαρακτηριστική του παραίνεση: «Εἰς τὰ ἀρχαία εἶ τις εἰσείη, τυφλὸς εἰσῆτω καὶ κωφὸς ἐξίτω». *Φροντισμάτα*, Βιέννη 1805, σελ. 202. Προφανώς η παραίνεση αυτή βασιζόταν στην προσωπική του συμπεριφορά κατά την υπηρεσία του στην Υψηλή Πύλη. Για τη διπλωματική δράση του Μαυροκορδάτου ως Μεγάλου Διερμηνέως της Πύλης βλ. N. Camaritano, *Alexandre Mavrocordato, le grand dragoman. Son activité diplomatique 1673-1709*. Θεσσαλονίκη 1970. Τα διπλωματικά του επιτεύγματα ως προς την προαγωγή των οθωμανικών συμφερόντων θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι αποτελούν έμπρακτη έκφραση της οθωμανικής του συνείδησης. Όπως φαίνεται από την ιδιωτική του αλληλογραφία βέβαια ο εξ απορρήτων δεν είχε καμία ψευδαίσθηση για τα χαρακτηριστικά του Οθωμανικού δεσποτισμού και την αθλιότητα του αυλικού βίου. Βλ. Α. Μαυροκορδάτου, *Επιστολαί ρ*, επιμ. Θ. Λιβαδά, Τεργέστη 1879, σελ. 100-103. Επigramματικά σημειώνει ο Μαυροκορδάτος: «Θρασύ γάρ ἢ ἀμάθεια καὶ συνημμένην ἔχει τὴν ἔπαρσιν» (σελ. 102).

Ρήτωρ και Μέγας Λογοθέτης. Σε τίποτε δεν φαίνεται στο δημόσιο βίο του ο μέγας εξ απορρήτων να αποκλίνει από τις παραδόσεις της Ορθόδοξης Ανατολής.

Η κατανόηση της ιστορίας όμως πολλές φορές διαφοροποιείται από τις εντυπώσεις που δημιουργεί η δημόσια στάση των φορέων της, με βάση άλλες, ιδιωτικής φύσεως μαρτυρίες. Για τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο διαθέτουμε τέτοια τεκμήρια, από την ιδιωτική του αλληλογραφία²¹. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική κατά τη γνώμη μου είναι η επιστολή του του 1666 προς τον Λέοντα Αλλάτιο²². Από την επιστολή αυτή θα ήθελα να ερμηνεύω ένα μόνο φραστικό τεκμήριο: απευθυνόμενος προς τον διασημότερο Έλληνα λόγιο της Δύσεως κατά την εποχή του, ο Αλέξανδρος ομιλεί για την *natione greca*, αποδίδοντας πιστεύω στην έκφραση περιεχόμενο διαφορετικό από εκείνο του «των Ελλήνων γένους», που στη λόγια παράδοση της ελληνικής Ανατολής από τον δέκατο πέμπτο αιώνα σήμαινε τους Ορθόδοξους χριστιανούς²³. Η χρήση του όρου αποκαλύπτει ότι ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος επιπλέον της Ορθόδοξης του υπόστασης η οποία τον εντάσσει στο «κοινόν σύστημα τών Ὁρθοδόξων», λόγω των πνευματικών σχέσεων του με τη Δύση διαθέτει επίγνωση και μιας άλλης ταυτότητας, η οποία τον συνδέει με τον Χιώτη αλλά Καθολικό συμπατριώτη του Λέοντα Αλλάτιο. Είναι η ταυτότητα που βασιζέται στην πνευματική σχέση με τον αρχαίο ελληνισμό, μια σχέση της οποίας οι νεότεροι Έλληνες αποκτούν επίγνωση κυρίως μέσω της πνευματικής επαφής τους με τη Δύση. Σ' αυτή τη συνάφεια η σημασία του όρου *natione greca* αρχίζει σταδιακά να διολισθαίνει από την έννοια του «ελληνικού γένους», που σε ορισμένες εποχές σημαίνει απλώς το «γένος των Χριστιανών», προς μια μακροπρό-

21. Επιστολές του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου έχουν σωθεί και παραδοθεί ακετές. Βλ. *Επιστολαριον εκ διαφόρων ερμηνειών*, Κωνσταντινούπολη 1804, σελ. 71-273 και ιδίως Μαυροκορδάτου του εξ απορρήτων, *Επιστολαί ρ*, ό.π. Ποικίλες άλλες επιστολές έχουν έλθει στο φως και δημοσιευθεί σποραδικά. Σχετική καταγραφή βλ. στη μελέτη του Ζ. Τσιρπανλή, Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ απορρήτων. Νέα στοιχεία και νέες απόψεις, *Λαδώνη* 4 (1975), σελ. 280-281, σημ. 3.

22. Βλ. Τσιρπανλή, ό.π., σελ. 280-286. Το κείμενο στη σελ. 281.

23. Ο πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος χρησιμοποιεί τους όρους «ἅπαν τὸ γένος Ἑλλήνων» και «ἑλληνικὸν γένος» σε κείμενα του 1449-1450 και του 1454 ακριβώς με αυτή την έννοια. Βλ. Γενναδίου Σχολαρίου, *Ἀπαντα τα ευρισκόμενα*, επιμ. L. Petit κ.ά., τόμ. IV, Παρίσι 1935, σελ. 211 και 453. Για τις μεταπολίσεις και μεταπτώσεις στη χρήση των όρων Ρωμαίοι και Έλληνες ως προς τον προσδιορισμό της συλλογικής ταυτότητας των ορθόδοξων υπηκόων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά τον δέκατο τέταρτο και δέκατο πέμπτο αιώνα βλ. Sp. Vryonis, Jr., *Byzantine Cultural Self-consciousness in the Fifteenth Century, The Twilight of Byzantium*, επιμ. S. Curić και D. Mouriki, Princeton 1991, σελ. 5-14.

θεσμο εκρηκτική νέα σημασία, εκείνη του *έλληνικοῦ ἔθνους*²⁴. Αυτό το πλέγμα των σχέσεων, που διαφαίνεται αμυδρά στα μέσα του δέκατου ἔβδομου αιώνα, θα καθόριζε το μέλλον της καθ' ἡμᾶς Ανατολῆς, διασπώντας την κοινότητα των Ορθοδόξων. Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, πάντως, αν και ομολογεί κατ' ἰδίαν τους δεσμούς που αισθάνεται να τον συνδέουν με την ελληνική αρχαιότητα²⁵, δεν θα καταστήσει ποτέ δημόσια γνωστά τα αισθήματα αυτά που του ενέπνευσε η πνευματική σχέση του με τη Δύση. Το οξύ πολιτικό και διπλωματικό του αισθητήριο ίσως να τον έκανε να αισθάνεται την αντίθεση της εν τω γίνεσθαι νέας ταυτότητας προς τις ιδεολογικές συμβάσεις της Οθωμανικής και της Ορθόδοξης Ανατολῆς.

Ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος τελικά θέλησε η ταυτότητα με την οποία θα χαρασσόταν η μνήμη του στη συνείδηση των επερχόμενων γενεών, να συνάδει προς αυτές τις συμβάσεις που εξέφραζαν την κοινωνική και πολιτική νομιμότητα της εποχής του. Η βούλησή του αποτυπώνεται στο επιτύμβιο που ο ίδιος συνέταξε για τον τάφο²⁶ του αλλά και από την πρωτοβουλία με την οποία οι γιοιό του, και ιδιαίτερα ο ηγεμόνας Νικόλαος Μαυροκορδάτος, θέλησαν να διαιωνίσουν τη

24. Ως εκ τούτου ορθά κατά τη γνώμη μου στο σχολιασμό που πλαισιώνει την επιστολή του Μαυροκορδάτου προς τον Αλλάτιο ο όρος «natione greca» αποδίδεται ως «έλληνικόν ἔθνος». Τα θέματα που θίγονται με τις παρατηρήσεις αυτές είναι ιδιαίτερα πολύπλοκα, τόσο ως προς το σημαντικό, το ζήτημα δηλαδή της συλλογικής ταυτότητας, όσο και ως προς το σημαίνον, την ορολογία που εκάστοτε χρησιμοποιείται στις πηγές για να δηλωθεί η ταυτότητα του Ορθόδοξου κόσμου της Ελληνικής Ανατολῆς. Η συνθετότητα, που συχνά συνδέεται με τις εγγενείς αντιφάσεις του θέματος, κατοπτρίζεται και στις πηγές, περιπλέκοντας το έργο της ιστορικής ανάλυσης και ερμηνείας. Η κανονικότητα πάντως που τείνει να διαμορφωθεί μετά την άλωση της Πόλης συνήθως εκφράζεται με την προτίμηση ὅσων απηχούν τον κόσμο της Εκκλησίας και τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς που διαπλάθονται από αυτήν για τον ὄρο «γένος τῶν χριστιανῶν» ενώ ὅσοι συνδέονται πνευματικά με τον ουμανισμό της Δύσεως προτιμούν ὄρους που μνημονεύουν την ελληνική παρακαταθήκη. Το παράδειγμα των κεμένων από τα μέσα του δέκατου ἔκτου αιώνα που συναντούμε στην *Τουρκογραφία* είναι χαρακτηριστικό. Ο Μανουήλ Μαλαξὸς δηλώνει την ταυτότητα των Ορθοδόξων της Ελληνικής Ανατολῆς με τον ὄρο «τὸ γένος τῶν χριστιανῶν» ενώ ο Αντώνιος Ἐπαρχος, «τῆς ἐλευθερίας ὦν ἔραστῆς διάπυρος» ομιλεῖ στο γράμμα του προς τον Φίλιππο Μελάγχθωνα το 1543 για την «ποτέ κλεινὴν Ἑλλάδα» ως «πατρῶον ἔδαφος». Βλ. Μ. Crusius, *Turcograicia*, Βασιλεία 1584, σελ. 119-120, 543-545. Τῆς ἰδίας ιστορικής λογικῆς συνάρτηση υπῆρξε και η προωμότερη εμφάνιση στα λατινοκρατούμενα εδάφη της Ελληνικῆς Ανατολῆς ενός συλλογικοῦ αυτοπροσδιορισμοῦ που θα μπορούσε να θεωρηθεῖ ὅτι εκφράζει μια ευδιάκριτη ελληνική εθνική ταυτότητα. Βλ. Fr. E. Thiriet, *La formation d' une conscience nationale hellénique en Roumanie latine (XIIIe-XVIe siècles)*, *Revue des études sud-est européennes* 13 (1975), σελ. 187-196.

25. Βλ. π.χ. Μαυροκορδάτου, *Επιστολαί ρ*, σελ. 93-94.

26. Το κείμενο δημοσιεύεται από τον Κ. Ἀμαντο, *Τα γράμματα εις την Χίον κατά την Τουρκοκρατίαν 1566-1882*, Αθήνα 1976, σελ. 116.

μνήμη του. Μπορούμε, πιστεύω, να υποθέσουμε με λογική ασφάλεια, ότι ο Νικόλαος γνώριζε και διεργμήνευσε ακριβώς τις επιθυμίες του πατέρα του όταν επέλεξε από το σύνολο του ανέκδοτου συγγραφικού έργου του μεγάλου εξ αποορητών να δημοσιεύσει «πρός τὸ διανεσθεσθαί δωρεάν τοῖς εὐσεβέσι διὰ ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίας» τὸ ἔργο *Ἱστορία ιερὰ*, τὸ οποίο αναφέρεται στην κοινὴ βιβλικὴ προϊστορία των χριστιανικῶν λαῶν²⁷. Τα *Ἰουδαϊκά* και ὄχι κάποιο από τα κείμενα ὅπου θα μπορούσαν να ανιχνευθοῦν οι νεωτερικότητες που εἶχαν αρχίσει να επιλοχωροῦν στη σκέψη του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, συνιστοῦν την πνευματικὴ του υποθήκη προς τους μεταγενεστέρους. Συνεπῶς μπορούμε με κάποια βασιμότητα, ελπίζω, να υποθέσουμε ὅτι στο περιγράμμα της ιστορικῆς του σκέψης υπερεἶχαν αντιλήψεις που ἀνάτρεχαν προς την αρχαία κοσμοεικόνα των βυζαντινῶν χρονικῶν μάλλον παρά η αἴσθηση της συνέχειας με τον αρχαῖο ελλητισμό.

Ἄς μὴ επιτραπεί να τελειώσω με μερικὲς προσωρινὲς καταληκτικὲς διαπιστώσεις. Ὅτι θα μπορούσε να αποκληθεῖ η «διπλὴ πνευματικὴ ζωὴ» του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, ὅπως την ψηλαφήσαμε πιο πάνω, αναγγέλλει τη μελλοντικὴ εξέλιξη της συλλογικῆς ταυτότητας των λαῶν της Νοτιοανατολικῆς Ευρώπης. Η εξέλιξη αὐτὴ θα ἀναιρούσε την οἰκουμενικότητα της Ορθοδοξίας ως πρωταρχικὸ περιεχόμενο της ταυτότητας των χριστιανικῶν λαῶν της περιοχῆς και ως εκ τούτου θα διασπούσε την θρησκευτικὰ θεμελιωμένη ιδεολογικὴ κοινότητα που συγκροτοῦσαν στους κόλπους μιας ενιαίας υπερεθνικῆς Εκκλησίας. Ἀντὶ της οἰκουμενικότητας της Ορθοδοξίας οι νέες ταυτότητες θα θεμελιωνόνταν στην ἀναδημιουργία του ἐπὶ μέρους κοσμικοῦ ιστορικοῦ παρελθόντος της κάθε γλωσσικῆς κοινότητας της Βαλκανικῆς, ἀναδημιουργία η οποία στη διαδρομὴ του

27. Α. Μαυροκορδάτου, *Ἱστορία ιερὰ ἢτοι τα Ἰουδαϊκά*, επιμ. Ἰωάννου του Ποστελνίζου, Βουκουρεστί 1716. Τὸ ἔργο ἀποτελοῦσε τὸ πρῶτο μέρος μιας τριλογίας που ἰσοδυναμοῦσε με ἐπισκόπηση της παγκόσμιας ιστορίας, της οποίας τα ἄλλα δύο τμήματα ἀπάρτιζαν *Τα Ρωμαϊκά* και *Τα Μυσικά*. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι μόνο τὸ πρῶτο και πιο συμβατικὸ μέρος ἐπιλέγηκε για ἔκδοση, ἐνῶ τα ἄλλα δύο μέρη που αναφέρονται στην κοσμικὴ ιστορία παρέμειναν ἀνέκδοτα. Ἀπὸ αὐτὸ *Τα Ρωμαϊκά* παραδίδονται σε δύο κώδικες ἐνῶ *Τα Μυσικά* λανθάνουν. Βλ. Camarano, *Alexandre Maurocordato*, σελ. 18-19. Στὰ *Ἰουδαϊκά* ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον για τους σκοποὺς της ἀνάλυσής μας παρουσιάζει τὸ προλογικὸ κείμενο του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου ὅπου ἐπιτίθεται «ὁ τῆς Συγγραφῆς σκοπός». Ὁ συγγραφέας ἀπευθύνεται «τῷ τῶν Ἑλλήνων γένει, ἅφ' ὅτου ἐσχατιὰ περιπέπτωκε τῆς δεινῆς αἰχμαλωσίας» και ἀναφέρεται στη χρησιμότητα της γνώσης του παρελθόντος: «ἔχει τὸ ἦθος τῆς ἱστορίας... οὐ βραχὺ τὸ χρῆσιμον». Ὅπως και στο ὑπόλοιπο ἔργο του Μαυροκορδάτου συναντοῦμε και στο κείμενο αὐτὸ τη συνύπαρξη και διασταύρωση των διανοητικῶν παραδόσεων που συνπαράχουν με μια ζωηρὴ ἐπίγνωση της πολιτικῆς πραγματικότητας του σύγχρονου κόσμου.

δέκατου ένατου αιώνα υπαγορεύθηκε από τις εγγόσιμες σκοπιμότητες του εθνικισμού και τις ιδεολογικές ανάγκες που συνδέονταν με τη σύμπτυξη των νέων εθνικών κρατών της περιοχής. Στις ανασυνθέσεις του ιστορικού παρελθόντος του κάθε λαού της περιοχής θεμελιώθηκαν οι επί μέρους εθνικές ταυτότητες, οι οποίες δεν παρέλειψαν φυσικά να εντάξουν και την Ορθοδοξία στα νέα συμβολικά σχήματα. Η Ορθοδοξία όμως αυτή, η οποία πλέον προσδιοριζόταν από τις κατά τόπους εθνικές Εκκλησίες, είχε απογυμνωθεί από την οικουμενικότητά της και αντί να ενώνει, όπως στο παρελθόν, αποτελούσε πεδίο διαμάχης των λαών. Υποταγμένη μάλιστα στις σκοπιμότητες της εγγόσιμης ιδεολογίας του εθνικισμού, ο οποίος σε μεγάλο ποσοστό εδράζεται στη φυσική και ψυχολογική βία, η Ορθοδοξία, όπως επαναπροσδιορίστηκε από τις εθνικές Εκκλησίες, απώλεσε και μεγάλο μέρος από το υπερβατικό της περιεχόμενο και τις αυθεντικές χριστιανικές της αξίες. Αυτή η Ορθοδοξία, που έχει επαναπροσδιοριστεί με εθνικιστικά κριτήρια, αποτελεί πρόσφατο ιστορικό προϊόν, αποτέλεσμα ως επί το πλείστον των ιστορικών εξελίξεων του τελευταίου ενάμισυ αιώνα και, θα τολμούσα να προσθέσω, πολύ μικρή σχέση διαθέτει ως προς τις εσωτερικές της αξίες με την παράδοση των δύο χιλιετηρίδων της ιστορίας της χριστιανικής Εκκλησίας στην καθ' ημάς Ανατολή. Το λυκόφως αυτής της παλαιότερης Ορθόδοξης παράδοσης αντανakλούν οι απόψεις στοχαστών όπως ο Σεβαστός Κυμνήτης, ο Καισάριος Δαπόντες και ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος.

Κασιάριος Δαπόντες (1714-1784)

Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ αθωρήτων

Το τέλος του Μεσαίωνα στα Βαλκάνια ως ιδεολογική αντιμετώπιση της καταστροφής: η περίπτωση των Σέρβων

Από την εποχή της σερβικής αυτοκρατορίας ακόμη (1346-1371) έγινε σαφής η σημασία της τουρκικής απειλής. Ήδη ο Stefan Dušan, πιθανότατα λόγω της πείρας των δύο ηττών του στα Στεφαναϊνά (1344) και στο Διδυμότειχο (1352), επέμενε μάταια να γίνει «καπετάνιος» των χριστιανικών δυνάμεων ενόψει της εισβολής των Τούρκων στην Ευρώπη¹. Σχεδόν είκοσι χρόνια αργότερα, ο δεσπότης Jovan Uglješa, βλέποντας την ένταση της απειλής από την τουρκοκρατούμενη Θράκη, άρχισε ένα προληπτικό πόλεμο με καταστροφικό γι' αυτόν αποτέλεσμα². Στο μεταξύ παρατηρούνται και τα πρώτα ίχνη μιας ιδεολογικής αντιμετώπισης του προβλήματος.

Ο μελλοντικός πατριάρχης Jefrem γράφει προ του 1371 τον λεγόμενο «Κανόνα για τον αυτοκράτορα», στον οποίο εμφανίζεται η αντίληψη ότι την αυτοκρατορία απειλούν οι «διαβολικοί (nečastivi) βάρβαροι», «οι Ισμηλίτες». Η κατάσταση φαίνεται δραματική, αλλά όχι και απελπιστική, γιατί ο Θεός και η Θεοτόκος θα νικήσουν τους εχθρούς. Με τη νίκη αυτή τα δεινά της εποχής μετατρέπονται βέβαια στη χαρά και αιώνια βασιλεία όπως εκτιμά ο Jefrem³. Ο Siluan, όμως, ένας από τους πρώτους Σέρβους ησυχαστές-ποιητές του φανταστικού κόσμου των αισθημάτων και σκέψεων, την ίδια εποχή δεν ενδιαφέρεται ούτε για τον τουρκικό κίνδυνο ούτε και για τα γενικά εσχατολογικά προβλήματα, που θα μπορούσαν να απασχολήσουν ευρύτερα κοινωνικά στρώματα. Από το έργο του απουσιάζει ότι θα μπορούσε να υποδεικνύει μια πραγματικά σοβαρή κατάσταση⁴. Ο καιρός του μεγάλου φόβου, προφανώς, δεν έχει έρθει ακόμη.

1. Πρβλ. K. Jireček, *Istorija Srba*, τόμ. I, Βελιγράδι 1978³, σελ. 233 κ.ε.: *Istorija srpskog naroda*, τόμ. I, Βελιγράδι 1981, σελ. 554 κ.ε. (S. Ćirković - R. Mihaljević).

2. G. Ostrogorski, *Serska oblast posle Dušanove smrti*, Βελιγράδι 1965, σελ. 127 κ.ε.

3. Μια κριτική έκδοση ακόμη δεν υπάρχει, αλλά χρησιμοποιούνται το κείμενο και η μετάφραση στη σύγχρονη σερβική γλώσσα, που έχουν δημοσιευθεί στο *Srbljak*, τόμ. II, επιμ. D. Bogdanović-Dj. Trifunović, Βελιγράδι 1970, σελ. 294-303. Για το λογοτεχνικό έργο του Jefrem πρβλ. γενικά D. Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti*, Βελιγράδι 1980, σελ. 182 κ.ε. [= *Istorija srpskog naroda*, τόμ. I, Βελιγράδι 1981, σελ. 613 κ.ε.].

4. Έκδοση και αντίστοιχη μελέτη: D. Bogdanović, *Epistolije kir Siluanove, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu* 14/1 (1979, έκδ. 1980), σελ. 183-209.

Οι μάχες του Έβρου (1371) και του Κοσουφοπεδίου (1389) άλλαξαν ουσιαστικά την πολιτική κατάσταση και στρατηγική θέση των σερβικών χωρών. Η τότε αποσύνθεση της αυτοκρατορίας και η μετακίνηση του κέντρου βάρους της προς Βορρά εσήμανε την έλευση μιας εποχής όλο και μεγαλύτερου τουρκικού κινδύνου, μιας εποχής που θα οδηγήσει το δεύτερο ήμισυ του ΙΕ' αιώνα στην εξαφάνιση σχεδόν όλων των σερβικών κρατών και κρατιδίων⁵. Παρόλο που είναι φανερός ο ενδιάμεσος χρόνος της πολιτικής και πολιτιστικής ακμής κατά τις πρώτες δεκαετίες του ΙΕ' αιώνα⁶, υπάρχει μια φυσική αλλά και χαρακτηριστική συνέπεια της διαρκούς χειροτερεύσεως των γενικών συνθηκών: η εξέλιξη της αίσθησης της καταστροφής που πλησιάζει ή, τουλάχιστον, του κινδύνου ως προς τις ουσιαστικές αξίες της ως τότε ζωής του έθνους. Οι αντιδράσεις, όμως, δεν είναι ενιαίες και δεν έχουν μία και την ίδια βάση.

Εν πρώτοις, υπάρχουν οι απόψεις, προκαλούμενες από συγκεκριμένα γεγονότα, οι οποίες μολονότι έχουν μια γενική αξία, είναι παροδικές ως προς τη ρίζα, αλλά και ως προς την προοπτική τους. Ήδη το 1371 γράφτηκε η περιφρημη σημείωση του Αγιορείτη Ησαΐα (*Starac Isaija*), μεταφραστή των έργων του Διονυσίου Αρεοπαγίτη, στην οποία εκφράζονται πόνος και απόγνωση λόγω των άμεσων συνεπειών της μάχης του Έβρου⁷. Ο Ησαΐας υπογραμμίζει ότι το μεταφραστικό του έργο είχε αρχίσει σε ειρηνικούς καιρούς, που θυμίζουν τον παράδεισο, όταν ο δεσπότης Угљеša και ο βασιλιάς Vukašin ξεκίνησαν για να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους. Τελειώνοντας, όμως, την αποστολή του μετά από την άτυχη αυτή μάχη, ο συγγραφέας μας θρηνεί γιατί οι Ισμηλιτές τόσο φοβερά κατέστρεψαν τη χώρα, η οποία έμεινε από την άγια δυναστεία των Νεμανιδών, ώστε «... οι ζωντανοί ζήλευαν τους νεκρούς»⁸.

Ο θρήνος του Ησαΐα δεν προφητεύει το μέλλον, ούτε έχει εσχατολογική σημασία, όπως έχουν πιστέψει διάφοροι ερευνητές, αλλ' είναι η ποιητική περιγραφή μιας ορισμένης καταστάσεως⁹. Η κατάσταση είναι δύσκολη, αλλά πραγματική. Πρόκειται για κατάσταση που μπορεί ν' αλλάξει, ακόμη και να βελτιωθεί. Με

5. Για τη γενική ιστορική περιγραφή πρβλ. *Istorija srpskog naroda*, τόμ. Ι, σελ. 593 κ.ε. (R. Mihailević)· τόμ. ΙΙ, σελ. 21-329 (διάφοροι συγγραφείς).

6. *Ο.π.*, τόμ. ΙΙ, σελ. 88-217 (διάφοροι συγγραφείς).

7. Ежд. Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, τόμ. ΙΙΙ, Βελιγράδι 1905 (ανατύπωση 1984), αρ. 4944, σελ. 41-44. Η πιο καλή μελέτη μέχρι σήμερα: V. Mošin, *Žitie starca Isaii, igumena Russkogo monastyrja na Afone, Sbornik Russkogo arheologičeskogo obščestva v Korolevstve Jugoslavii 3* (1940), σελ. 125-167. Πρβλ. και Bogdanović, *Istorija*, σελ. 188 κ.ε. [= *Istorija srpskog naroda*, τόμ. Ι, σελ. 616].

8. Stojanović, *ό.π.*, αρ. 4944, σελ. 43.

9. Για το βιβλιογραφικό σημείωμα πρβλ. Bogdanović, *ό.π.*

πάροδο του χρόνου τέτοιες αλλαγές έχουν γίνει σχεδόν συνηθισμένες. Όπως μαρτυρεί ο ηγούμενος Nikodim (1396), η πριγκίπισσα Milica με τους γιους της προβλέπει, σε έγγραφο υπέρ του ρωσικού μοναστηριού στο Άγιο Όρος, ότι «... μπορεί να συμβεί και να γίνουν φτωχοί ο *πρίγκηπας* κυρ Στέφανος και ο *κύριος* Vuk (δηλαδή οι γιοι της), και να μείνουν χωρίς την εξουσία τους, πράγμα που έχει συμβεί σε πολλούς αυθέντες»¹⁰. Οι επιτήδειοι έμποροι Ραγουσαίοι αντιλήφθηκαν τις συνθήκες αυτές σωστά, όταν έγραψαν το 1404 στον δούκα της Βοσνίας Sandalj Hrančić: «Όπως βλέπουμε σε διάφορες αναφορές, μετά από την εποχή του κατακλυσμού [την εποχή του Νώε] ο κόσμος δεν άλλαξε και δεν στροβιλίζόταν τόσο πολύ, όσο σήμερα»¹¹.

Γ' αυτούς που αντιλαμβάνονται τις συνθήκες με αυτόν τον τρόπο, υπάρχει το μέλλον, το οποίο οι ίδιοι αντιμετωπίζουν όχι σπάνια με αυτοπεποίθηση. Έτσι ο Κωνσταντίνος ο Φιλόσοφος (Kostenečki) λατρεύει τον δεσπότη Stefan Lazarević (1389-1427) ως μεγάλο ηγεμόνα, σεβαστό στην Ανατολή και στη Δύση, τον οποίο εμπιστευόταν οι αυθέντες απ' όλον τον κόσμο¹². Παρόμοια, ο δούκας της Ερζεγοβίνης, Stefan Vukčić Kosača, το 1455 με υπερηφάνεια λέει για τον εαυτό του, ότι έχει την άδεια των αυθεντών του κόσμου να συνενωθεί, αφενός με τις χριστιανικές δυνάμεις μόνο όταν πρόκειται να φθάσουν στην Αδριανούπολη και αφετέρου με τους Τούρκους μόλις φθάσουν στη Βούδα¹³.

Ακόμη μετά την πτώση της Σερβίας (1459), ο δεσπότης Vuk Grgurević (1471-1485), ο οποίος ζούσε στην Ουγγαρία, δέχθηκε ως φυσιολογική την ανασύσταση του σερβικού κράτους μετά τον θάνατο του Μωάμεθ του Κατακτητή (Πορθητή), το οποίο θα είναι η σεβαστή δύναμη μεταξύ της Τουρκίας και Ουγγαρίας¹⁴. Μερικοί διάδοχοι του δεσποτικού τίτλου του Vuk, τέλος του ΙΕ' και αρχές του ΙΣΤ' αιώνα, έδειχναν ακόμη μεγαλύτερη υπερηφάνεια όσον αφορά τον τίτλο τους

10. Έκδ. του αρχιμανδρίτη Λεωνίδα, *Glasnik Srpskog Učenog Društva* 24 (1868), σελ. 281.

11. *Stare srpske povelje i pisma*, τόμ. I/1, έκδ. Lj. Stojanović, Βελιγράδι-Sremski Karlovci 1929, σφ. 279, σελ. 262

12. Konstantin Filosof i njegov Život Stefana Lazarevića despota srpskog, έκδ. V. Jagić, *Glasnik Srpskog Učenog Društva* 42 (1875), σελ. 317. Για τη λογοτεχνική αξία του Βίου αυτού ως ιστορικού έργου, πρβλ. S. Stanojević, Die Biographie Stefan Lazaravićs von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle, *Archiv für slavische Philologie* 18 (1896), σελ. 409-472; R. Marić, Tragovi grčkih istoričara u delima Konstantina Filozofa, *Glas* 190 (1946), σελ. 15-43. Πραγματικά μοιάζει εν μέρει με τα αρχαία και βυζαντινά ιστορικά έργα του κόσμου των Ελλήνων και συνεπώς ο θρήνος δεν έχει πρωταρχική σημασία.

13. J. Gelcich - L. Thallóczy, Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára, Βουδαπέστη 1887, σελ. 578-580. Βλ. και S. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*, Βελιγράδι 1964, σελ. 220.

14. *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, Βελιγράδι 1981, σελ. 376 κ.ε., 379, 386, κ.ε. (S. Ćirković).

Dei Gratia Regni Rassie Despotus, παρόλο που μειώνονταν ακόμη περισσότερο οι δυνατότητες της ανασυστάσεως του σερβικού κράτους¹⁵. Τότε ενισχύεται σημαντικά η τάση μμηΰσεως της εποχής των Νεμανιδών, που αντικατοπτρίζεται στη σταθερή βοήθεια προς τα αγιορείτικα μοναστήρια, στη συχνή μετακομιδή των λειψάνων των ηγεμόνων σε ασφαλέστερες περιοχές, στην επαναφορά της παραδόσεως της διανομής των κοσμικών και εκκλησιαστικών αξιωματών μεταξύ αδελφών (Jovan Branković - Djordje-Maksim Branković)¹⁶. Στις αρχές του ΙΣΤ' αιώνα στην υμνογραφία διαφαίνεται η γενική αισιοδοξία, δεδομένου ότι η οικογένεια των Branković στο Srem διαθέτει θεωρητικά τον θρόνο της Σερβίας και πραγματικά, χάρι στα λείψανα του δεσπότη Jovan, «... συγκεντρώνει τους ανθρώπους της πατρίδας της»¹⁷.

Από την άλλη πλευρά, οι μοιραίες συνέπειες των ηττών στον Έβρο και στο Κοσουφοπέδιο απαιτούν την εποχή εκείνη και κάποια ιδεολογική ερμηνεία. Γι' αυτόν τον λόγο εμφανίζεται ένα άλλο είδος αντιλήψεων, που μάλλον εκφράζουν, με ευρύτερο τρόπο, την ιστορική πείρα του άμεσου παρελθόντος και την προοπτική του μέλλοντος. Πρόκειται, δηλαδή, για ένα σύνολο αντιλήψεων, που μπορεί να εκληφθεί ως το σπουδαιότερο δίδαγμα της ιστορίας.

Ήδη το 1391/92 ο πατριάρχης Δανήλ Γ' γράφει τέσσερα κείμενα αφιερωμένα στον αιόδιμο πρίγκηπα Lazar Hrebeljanović, το μεγαλύτερο θύμα των Σέρβων στο Κοσουφοπέδιο¹⁸. Σ' αυτά εμφανίζεται για πρώτη φορά η άποψη, ότι η μεγάλη μάχη εσήμανε τον θρίαμβο της βασιλείας των ουρανών (*carstvo nebesko*) επί της επίγειας βασιλείας (*carstvo zemaljsko*)¹⁹. Ιδιαίτερα το λεγόμενο *Εγκώμιον* εξαιρεί το ηρωικό μαρτύριο του πρίγκηπα και των στρατιωτών του ως το μεγαλύτερο τεκμήριο της πίστεως στην Ανάσταση, και θαυμάζει τον θρίαμβο της θυσίας και της επιλογής του αιώνιου βίου στη βασιλεία των ουρανών²⁰.

15. Ό.π., σελ. 455 (S. Ćirković). Πρόκειται για ένα γράμμα του δεσπότη Ιωάννη (27/9/1502), του οποίου το πρωτότυπο δεν έχει εκδοθεί.

16. Ό.π., σελ. 455 κ.ε. (S. Ćirković), όπου και η πλήρης βιβλιογραφία.

17. Služba svetom despotu Jovanu Brankoviću, έκδ. Dj. Trifunović, *Srbijak*, τόμ. III, Βελιγράδι 1970, σελ. 78. Για την ερμηνεία πρβλ. Bogdanović, *Istorija*, σελ. 243 [= *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, σελ. 498].

18. Για γενικές πληροφορίες βλ. Bogdanović, ό.π., σελ. 190 κ.ε. [= *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, σελ. 128 κ.ε.].

19. Ό.π., σελ. 193 [= *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, σελ. 129]. Πρβλ. και έναν ανώνυμο βίο του πρίγκηπα Lazar: Dj. Sp. Radojičić, Pohvala knezu Lazaru sa stihovima, *Istorijski časopis* 5 (1955), σελ. 252.

20. Έκδ. Dj. Daničić στο *Glasnik Društva Srpske Slovesnosti* 13 (1861), σελ. 358-368. Επειδή η σύγχρονη κριτική έκδοση ακόμη δεν υψάρχει, χρησιμοποιείται η μετάφραση στη σημερινή σερβική γλώσσα: D. Bogdanović, Slovo pohvalno knezu Lazaru, *Savremenik* 37 (1973), σελ. 265-274. Μια

Μετά τον πατριάρχη Δανιήλ ακολούθησαν και άλλοι συγγραφείς με παρόμοιες απόψεις, με αποτέλεσμα την επέκταση της λατρείας του πρίγκηπα Lazar. Σ' όλα αυτά δεν λείπουν ούτε τα ποιητικά αισθήματα του ησυχασμού (Andonije Rafail Eraktit)²¹, ούτε η ακρίβεια ενός ιστορικού-αυτόπτη μάρτυρα (Konstantin Mihailović από την Ostrovnica)²², ούτε η αναζήτηση των αιτιών, προπάντων ηθικών, τα οποία προκάλεσαν την ατυχή εξέλιξη των γεγονότων που συνδέονται με τη μάχη του Κοσσυφοπεδίου (Δημήτριος Καντακουζηνός)²³.

Παράλληλα εμφανίστηκαν και άλλα αγιολογικά κείμενα, εκτός εκείνου του Lazar, συμπεριλαμβανομένης και της μετακομιδής των λειψάνων των αγίων, που εξασφαλίζουν τη μελλοντική σωτηρία. Για τον λόγο Γρηγόριο Τσαμπλάκονα μια τέτοια εγγύηση είναι η μεταφορά των λειψάνων της Αγίας Πέτκας (Παρασκευής) από το Τίρνοβο στη Σερβία, γεγονός που έπρεπε να εξασφαλίσει την υπερφυσική προστασία της χώρας²⁴. Όσον αφορά το μαρτύριο καθαυτό, δεν αντιμετωπίζεται ως παθητική συμπεριφορά, διότι κάθε θυσία για την πίστη έχει και μαχητική σημασία, όπως δείχνει η τότε μαρτυρο-πολεμική παράδοση που ξεπέρασε και τα σερβικά όρια (Pop Rejo «Το μαρτύριο του Γεωργίου από το Κρατονο», † 1515)²⁵.

Η θρησκευτική αισιοδοξία, κάπως μυστικιστική με στοιχεία ησυχασμού, δεν αντανακλάται στους κατ' εξοχήν πολιτικούς κύκλους της εποχής. Π' αυτούς, η ιστορική πείρα, το δίδαγμα της ιστορίας, φαίνεται, δεν δείχνει καμιά διέξοδο. Ο δούκας της Ερζεγοβίνης Stefan Vukčić Kosača στέλνει το 1461 στη Βενετία απελοπιμένο μήνυμα, ότι ο Μεγάλος Τούρκος καταβρόχθισε πολλούς αυθέντες στη γειτονία του και ότι ο ίδιος περιμένει την ίδια μοίρα²⁶. Παράλληλα και ο τελευταίος βασιλιάς της Βοσνίας, Stefan Tomašević (1461-1463), μέσω των πρέσβων

καινούργια έκδοση, όμως, είναι απαραίτητη, γιατί μέσα στους επιστημονικούς κύκλους δεν υπάρχει συμφωνία ως προς την προσωπικότητα του συγγραφέα. Πρβλ. την αντίστοιχη βιβλιογραφία στο Bogdanović, *Istorija*, σελ. 193 σημ. 4 [= *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, σελ. 130 σημ. 4] όπως και R. Mihaljčić, *Lazar Hrebeljanović-istorija, kult, predanje*, Βελιγράδι 1989, σελ. 127, 132.

21. Έκδ. και μελέτη: Dj. Trifunović, Slovo o svetom knezu Lazaru Andonija Rafaila, *Zbornik istorija književnosti* 10 (1976), σελ. 147-179.

22. Έκδ. Dj. Živanović, Janičaroue uspomene, *Spomenik SAN* 107 (1959), σελ. 1-170.

23. Bogdanović, *ό.π.*, σελ. 228 κ.ε. [= *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, σελ. 339 κ.ε.]. Η έκδοση των έργων του Δ. Καντακουζηνού: *Dimitir Kantakuzin, Sŭbrani sŭčinenija*, Σόφια 1989. Η πιο σπουδαία μελέτη: Dj. Trifunović, *Dimitrije Kantakuzin*, Βελιγράδι 1963.

24. Έκδ. J. Ivanov, *Bŭlgarski starini iz Makedonija*, Σόφια 1970³, σελ. 433-436. Πρβλ. Bogdanović, *Istorija*, σελ. 208 [= *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, σελ. 140].

25. Πρβλ. Bogdanović, *ό.π.*, σελ. 244 κ.ε. [= *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, σελ. 498 κ.ε.], όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

26. Έκδ. Š. Ljubić, *Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, Ζάγκρεμπ 1891, X, σελ. 165. Πρβλ. και Ćirković, *Stefan Vukčić Kosača*, σελ. 242.

του ειδοποιεί τον πάπα Πίο Β' το 1461, ότι σύντομα θα ακολουθήσει γενική και αποφασιστική επίθεση των Τούρκων με αποτέλεσμα την εξαφάνιση του κράτους του, το οποίο δεν είναι παρά ένα σκαλοπάτι στην τουρκική προέλαση προς τη Δύση²⁷. Η πρόβλεψη επαληθεύθηκε δύο χρόνια αργότερα, σαν να ήταν επανάληψη μιας πολύ λιγότερο γνωστής πολιτικής προβλέψεως στη Σερβία. Όταν πέθανε ο δεσπότης Γεώργιος (Djuradj) Branković, ο ανώνυμος συγγραφέας του εξαιρετικού επιταφίου του έγραψε: «Πώς να υπομένουμε τη σκοτεινή νύχτα;». Εννοούσε ότι μετά την πτώση της Κωνσταντινουπόλεως, τρία χρόνια πριν, η πρωτεύουσα της Σερβίας, Smederevo, έμεινε «... τελευταία από τις πιο μικρές πόλεις, ο τελευταίος και ο πιο μικρός θρόνος των δύσμοιρων χριστιανών»²⁸. Σε μια τέτοια κατάσταση η μοναδική κατάλληλη απάντηση θα ήταν, αναμφισβήτητα, η δύναμη των όπλων, την οποία ενδεχομένως διέθετε μόνο η Ουγγαρία. Γι' αυτόν τον λόγο τα αντίστοιχα γνήσια σχέδια εμφανίζονται στην αυλή του βασιλιά Ματθαίου Corvinus και όχι στις σερβικές χώρες²⁹.

Όπως βλέπουμε, στα πλαίσια αυτού του πλέγματος των πολιτικο-ιστορικών αντιλήψεων δεν ήταν η κοσμική εξουσία ο παράγοντας που θα μπορούσε να βρει κατάλληλη ιδεολογική λύση, για να αντιμετωπίσει τον θανάσιμο κίνδυνο, τον οποίο, όμως, είχε διαπιστώσει σαφέστατα. Η λύση, αρχίζοντας από τον πατριάρχη Δανιήλ Γ', εξελίχθηκε στο εκκλησιαστικό περιβάλλον και, επομένως, η ουσία της ήταν πνευματική. Έτσι τις τελευταίες δεκαετίες της σερβικής ανεξαρτησίας χαρακτηρίζει, όσον αφορά τους Τούρκους, η ύπαρξη ενός συμπλέγματος των υλικών μέσων της κοσμικής εξουσίας (που ασκεί Realpolitik) και των ιδεολογικών αντιλήψεων που θεμελιώνονται στην πνευματική εξουσία.

Δεδομένου ότι το κράτος εξαφανίστηκε, ενώ η εκκλησιαστική οργάνωση στην εποχή της Τουρκοκρατίας βαθμιαία ανέλαβε μερικά από τα κύρια κρατικά καθήκοντα, η ιδεολογία της μαρτυρικής θυσίας επέδρασε νωρίς στη λαϊκή ποιητική παράδοση³⁰. Ολόκληρη η εξέλιξη του πλέγματος αυτού βρίσκει χαρακτηρι-

27. Η απάντηση του πάπα σφύζει στο περίφημο ιστορικό έργο του ΙΣΤ' αιώνα: Mavro Orbini, *Kraljevstvo Slovena*, Βελιγράδι 1968, σελ. 168-170 (αναφέρω τη σερβική μετάφραση, διότι η πρωτότυπη έκδοση δεν είναι διαθέσιμη για μένα: Mauro Orbini, *Il regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Πέζαρο 1601).

28. Έκδ. Lj. Stojanović, *Spomenik SKA 3* (1890), σελ. 90-92. Πβλ. την μελέτη του Dj. Trifunović, *Nepoznati Smederevac-Nadgrobnia reč despotu Djurdju Brankoviću*, Smederevo 1980.

29. *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, σελ. 376 κ.ε. (S. Ćirković).

30. Για τη θέση της Εκκλησίας μετά την πτώση της Σερβίας το 1459 βλ. Dj. Slijepčević, *Istorija srpske pravoslavne crkve*, τόμ. I, Ντύσσελντορφ 1972, σελ. 197 κ.ε.: *Istorija srpskog naroda*, τόμ. III/2, Βελιγράδι 1993, σελ. 14 κ.ε. Για τη λαϊκή ποίηση βλ. *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, σελ. 513 κ.ε. (M. Pantić).

στική απήχηση στα «Απομνημονεύματα ενός γενίτσαρου» του Κωνσταντίνου από την Ostrovnica³¹. Γραμμένο μεταξύ 1497 και 1501, το ιστορικό αυτό έργο εμφανίζεται ως μείγμα του σερβικού πατριωτισμού, του προγράμματος ενός ευρωπαϊκού πολέμου εναντίον των Τούρκων και της λατρείας της θυσίας. Το τελευταίο στοιχείο αυτό πρέπει να είναι η πιο σωστή απάντηση ως προς τις δοκιμασίες της εποχής.

Το τρίτο είδος αντιλήψεων σε σχέση με το τέλος του Μεσαίωνα δεν προέρχεται από τον εμπειρικό κύκλο γνώσεων, αλλά από τον κύκλο παράλογων και γενικών εσχατολογικών ιδεών της Ελεύσεως του Αντιχρίστου και του τέλους του κόσμου, της λεγόμενης «δεύτερης παρουσίας». Εννοείται ότι το σύνολο των ιδεών αυτών και η σημασία του μοιραίου έτους 7000 (1491/92) ανήκουν στην παλαιότερη βυζαντινή παράδοση, και έτσι η αξία τους ως προς το πρόβλημά μας είναι σχετική³². Όμως, η άμεση αιτία της ευρύτερης εμφάνισής τους στις δύσκολες στιγμές της ζωής του έθνους μπορεί να είναι συγκεκριμένη. Αυτό είναι φανερό στα κείμενα της λεγόμενης κρυπτολογιοτεχνίας των αναγραφών ή ενθυμήσεων, όπου οι Αγαρηνοί των εσχατολογικών κειμένων είναι αναμφισβήτητα οι Τούρκοι³³. Επίσης, στο κίνημα του ψευδο-βυζαντινού αυτοκράτορα Jovan Nenad, ο οποίος το 1526/27 προσπάθησε να δημιουργήσει στην Ουγγαρία χιλιετή αυτοκρατορία που έπρεπε να επιζήσει μέχρι την Έλευση του Αντιχρίστου, παρατηρείται η επιρροή της σύγχρονης πραγματικότητας³⁴. Στα εσχατολογικά οράματα των οπαδών του, ο αγώνας εναντίον των Τούρκων, ακριβώς μετά την καταστρεπτική ήττα των Ούγγρων κοντά στο Mochacz (29.8.1526), αλλά και ο αγώνας εναντίον των Ούγγρων μεγαλοαγοικητόνων αποτελούν, παρόλο που δεν είναι το αρχικό κίνητρο, ένα βήμα μέσα στα πλαίσια του καθολικού αγώνα για τον έσχατο στόχο³⁵. Εδώ, όμως, λείπει η ιδεολογική απάντηση στη σχέση με τα πραγματικά προβλήματα της καταστρεπτικής καταστάσεως στη χώρα.

Συμπεραίνοντας, θα μπορούσε να λεχθεί ότι η ιδεολογική αντίδραση των διάφορων κοινωνικών κύκλων και στελεχών της εξουσίας, κοσμικής και πνευματικής, ως προς την προοπτική του βίαιου τέλους του μεσαιωνικού πολιτισμού στις

31. Βλ. παραπάνω, σημ. 22.

32. Bogdanović, *Istorija*, σελ. 238 κ.ε. [= *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, σελ. 493 κ.ε.]. Βλ. Dj. Sp. Radojičić, «Vtori vek»: *Književna zbiranja i stvaranja kod Srba u srednjem veku i u tursko doba*, Novi Sad 1967, σελ. 281-283· Bogdanović, *ό.π.*, σελ. 235 κ.ε. [= *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, σελ. 491].

33. *Ο.π.*, σελ. 236 κ.ε. [= *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, σελ. 491 κ.ε.].

34. *Istorija srpskog naroda*, τόμ. II, σελ. 481-485 (S. Ćirković).

35. *Ο.π.*

σερβικές χώρες, δεν ήταν καθόλου απλή. Διακρίνουμε τρία μεγάλα σύνολα απόψεων που εξελίσσονται παράλληλα, με κάποιες σχέσεις και κοινά στοιχεία μεταξύ τους. Και τα τρία, όμως, έχουν διαφορετικές ρίζες και βάσεις. Όλα αυτά συμβαίνουν στα πλαίσια μιας και της ίδιας γενικής καταστάσεως, πράγμα που σημαίνει ότι στην κοινωνία επικρατούσε ποικιλία πολιτικο-φιλοσοφικών απόψεων, οι οποίες δεν διαφέρουν ουσιαστικά μεταξύ τους ως προς την έννοια των περιοχών ή των κρατών, όπου απαντούν. Οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των απόψεων αυτών πρέπει να ερμηνεύονται με βάση τους διάφορους πολιτικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς παράγοντες του κόσμου των Σέρβων.

Προσωποποίηση της θάλασσας, από τη Δευτέρα Παρουσία στην Γραζανίκα (1318-1321)

Η στρατιωτική υπηρεσία στη Μακεδονία τον ΙΔ' αιώνα

Έχω πρόσφατα αναφερθεί σε ορισμένες όψεις μιας ιδιαίτερης μορφής φεουδαρχίας που εγκαταστάθηκε στα Βαλκάνια κατά το τέλος του Μεσαίωνα. Επρόκειτο πιο συγκεκριμένα για τρεις περιπτώσεις ευγενών Ρωμαίων/Ρωμίων που επέλεξαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στη σερβική εξουσία, η οποία εγκαταστάθηκε στις Σέρρες κατά το έτος 1345. Εδώ θ' ασχοληθώ ιδιαίτερα με τις τρεις περιπτώσεις που προανέφερα χρησιμοποιώντας τρία παραδείγματα.

Πρώτος ο Νικηφόρος Βασιλικός, πρωτοαλλαγάτωρ, είχε κλητευθεί στη βασιλική κρίση του Στεφάνου Dušan κατηγορούμενος επί απιστία, που σημαίνει επί εσχάτη προδοσία. Κατά συνέπεια οι έγγχειο πρόσοδοί του είχαν κατασχεθεί προς όφελος ενός τρίτου προσώπου, του ανθρώπου εκείνου που καταδίδοντας τον υποκίνησε εναντίον του και τον δικαστικό μηχανισμό¹.

Δεύτερος, ο Γρηγόριος Νεστόγγος, λογοθέτης και μέγας πατίας, φαίνεται ότι είχε εμπλακεί σε μία περιέργη δοσοληψία με τη μονή του Τιμίου Προδρόμου στις Σέρρες υπό τον όρο, σχεδόν, ότι ο αυτοκράτωρ Ιωάννης Ε' Παλαιολόγος θα τον συγχωρούσε προκειμένου να επιστρέψει στους οικείους του (στην Κωνσταντινούπολη ή στη Θεσσαλονίκη θα πρόσθετα²) όπως εικάζω.

Τρίτος, τέλος, ο Αλέξιος Ραούλ, μέγας δομέστικος (της Σερβίας): γνωρίζουμε ότι εκχώρησε στο μοναστήρι των Ασωμάτων την κατοχή γαιών στην περιοχή της Ζίχνας για τη σωτηρία της ψυχής του και της ψυχής του *car* Στεφάνου³.

Χρησιμοποιώ τα τρία αυτά παραδείγματα προκειμένου να δείξω πόσο στενοί ήταν οι δεσμοί της διαπροσωπικής εξάρτησης στη διάρκεια του δευτέρου ημίσεος του δεκάτου τετάρτου αιώνα: όρκοι πίστεως, κατηγορίες επί απιστία, διαδοχικές αλλαγές στρατοπέδων, ταυτόχρονη προσφορά υπηρεσιών σε δύο κυρίους...

1. Πρβλ. L. Mavrommatis, *Sur les antagonismes en Macédoine sous la domination serbe, Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αι.*, Αθήνα 1996, σελ. 330-337. Πρβλ. επίσης για την ίδια περίοδο B. Ferjančić, *Vizantijski Ser u XIV stolecu*, Βελιγράδι 1995. G. Ostrogorski, *Serska oblast posle Dušana nove smrti*, Βελιγράδι 1965.

2. Πρβλ. Mavrommatis, *ό.π.*

3. Πρβλ. L. Mavrommatis, *Sur le grand domestique Alexis Raoul, Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 34 (1995), σελ. 157-162.

Τι συνέβαινε όμως στα κατώτερα στρώματα που υφίσταντο τις ποικίλες πολιτικές και οικονομικές αυτές πιέσεις και μαρτυρούν τον οπωσδήποτε σοβαρό αντίκτυπο των μεταβολών αυτών; Τα αρχεία της μονής Προδρόμου προσφέρουν άφθονες τέτοιες μαρτυρίες⁴. Θα περιοριστώ σε ένα παράδειγμα, που, αν και δεν το θεωρώ μοναδικό, προσφέρει ωστόσο εξαιρετικά διαυγείς πληροφορίες. Πρόκειται, πιο συγκεκριμένα για την περιφέρεια στρατιωτική υπηρεσία. Πριν διατυπώσει όμως κανείς συμπεράσματα ή υποθέσεις θα πρέπει να εξετάσει τις πληροφορίες του ίδιου του εγγράφου. Κατά το μήνα Απρίλιο, της δεύτερης ινδικτιώνος, του έτους 1344⁵ το εκκλησιαστικό δικαστήριο της μητρόπολης Ζίχνας συνήλθε ύστερα από αίτηση της χήρας ενός μεσαίου γαιοκτήμονα της περιοχής, του Μαδαρίτη. Σύμφωνα με τις κατηγορίες της χήρας, ο γαμπρός της ονόματι Μαμηνός είχε καταπατήσει τις γαίες του συζύγου της και πεθερού του ενώ επιπλέον του όφειλε και κάποιο χρηματικό ποσό. Η όλη υπόθεση όσο κι αν φαίνεται απλή και τρέχουσα, στην πραγματικότητα ήταν αρκετά σύνθετη και το δικαστήριο συνεδρίασε σε διευρυμένη σύνθεση όπου μετείχαν μεταξύ άλλων, ο πανσεβαστος Μιχαήλ Μαυροφόρος κριτής του θεοφρουρήτου φωσσάτου, ο Θεόδωρος Δεκαλαβρίας (κατάλοιπο ενδεχομένως της Καταλανικής Εταιρίας), ο κεφαλή του κάστρου της Ζίχνας και ο υπέρτιμος Ιωακείμ μητροπολίτης Ζίχνας. Τα πρόσωπα αυτά, από τα πλέον επιφανή της Ζίχνας, φρόντισαν να μετάσχουν στη δίκη και να υπογράψουν την απόφαση (*κριτήριο*) που δικαίωσε τη χήρα του Μαδαρίτη.

Η όλη ιστορία έχει ως εξής: Ο Μαδαρίτης και οι δύο του γαμπροί, ο Μαλέας και ο Μαμηνός, είχαν πουλήσει στον μητροπολίτη Ζίχνας μία έκταση γης στην Παραλμνία. Ο Μαδαρίτης όμως κάποια στιγμή προέβαλε την απαίτηση επιπλέον από το ποσό που είχε συμφωνηθεί (το ύψος του οποίου δεν αναγράφεται στο έγγραφο) και για ένα άλογο. Ύστερα από τις διαπραγματεύσεις και τις δοσοληψίες μεταξύ της Μητροπόλεως και των τριών πολιτών, ο Μαμηνός συμφώνησε να λάβει αντί για ένα άλογο (ή μάλλον την τιμή ενός αλόγου) το ποσό των 10 νομισμάτων. Πριν όμως του αποδοθεί το ποσό αυτό ο Μαμηνός πήρε διαταγή από την προϊσταμένη του αρχή (*παρά τοῦ κεφαλατικέοντος αὐτοῦ*), που σημαίνει τον κεφαλή της Ζίχνας, να μετάσχει σε εκστρατεία (*εἰς ταξείδιον πεμφθῆναι*). Με τον τρόπο αυτό, τα πράγματα άρχισαν να περιπλέκονται. Ο μητροπολίτης υποχρέωσε τον πεθερό του Μαμηνού να αποδώσει το συμφωνημένο ποσό στη σύζυγο του τελευταίου. Ο Μαδαρίτης εκτέλεσε τη διαταγή αλλά παρέλειψε τα 10 νομίσματα για το άλογο προβάλλοντας ως δικαιολογία ότι ο γαμπρός του πριν φύγει για την

4. Πβλ. Α. Guillou, L. Mavrommatis, L. Benou, Le cartulaire B du monastère Saint Jean Prodrome au mont Ménécée (Serrès), *Byzantion* 65 (1995) (=Regestes), σελ. 196-227.

5. *Regestes*, σφ. 23.

εκοστρατεία του ζήτησε και πήρε ως δάνειο 7 νομίσματα προκειμένου να μπορέσει *ἐξέρχασθαι... ἐν τῷ ταξειδίῳ*. Τα 7 αυτά νομίσματα ο Μαμηνός θα τα χρησιμοποιούσε προκειμένου να προμηθευτεί τα άρματα του: *διὰ τὴν ἀρμάτων τιμὴν*. Ο στρατιώτης κάποτε επέστρεψε από την εκοστρατεία (*ταξειδίον*) και απαίτησε από τον Μαδαρίτη το χρέος του. Αυτός όμως αντέταξε ότι δεν του χρωστούσε παρά 3 νομίσματα, αυτά που απέμεναν, αν από την τιμή που είχαν συμφωνήσει για το άλογο αφαιρούνταν τα 7 νομίσματα που του είχαν δανείσει για τα άρματα. Ο Μαμηνός επέμεινε στις απαιτήσεις του και τέλος κατέφυγε στον μητροπολίτη που του απέδειξε (*ἐπέδειξε*) ότι αυτός που στην πραγματικότητα ενείχετο δεν ήταν ο πεθερός του αλλά η σύζυγός του και κόρη του Μαδαρίτη. Ο Μαμηνός δέχτηκε τις εξηγήσεις του μητροπολίτη τόσο αναφορικά με την τιμή των γαιών που πωλήθηκαν στη μητρόπολη όσο και ως προς το δάνειο για την αγορά του αλόγου και των αρμάτων. Με τη διαφορά ότι στο μεταξύ διάστημα ο Μαδαρίτης και η οικογένειά του εγκατέλειψαν *πανοικί* την περιοχή.

Σύμφωνα με την κατηγορία της χήρας του Μαδαρίτη (ο οποίος προφανώς απεβίωσε κατά τη διάρκεια της εκτός Ζίχνας παραμονής του) ο Μαμηνός επωφελήθηκε από την απουσία του πεθερού του και καταπάτησε αρκετά στρέμματα υπεξαίρωντας μαζί και τις προσόδους από τις συγκομιδές σε σημείο που η χήρα του πεθερού του, όταν γύρισε, να βρεθεί σε κατάσταση έσχατης ένδειας (*τοσαύτην πενίαν πιεζομένην*). Τελικά το δικαστήριο αποφάσισε ότι ο Μαμηνός όφειλε να επαναφέρει τα πράγματα στην προτέρα τους κατάσταση που σημαίνει στο σημείο που ήταν πριν την αναχώρηση του Μαδαρίτη. Μαζί καθόρισε τις (ετήσιες) καταβολές που ο Μαμηνός όφειλε προς τη χήρα χωρίς περισσότερες λεπτομέρειες [το έγγραφο στο σημείο αυτό δεν παρέχει περισσότερες λεπτομέρειες].

Ας αναλύσουμε την όλη υπόθεση αφήνοντας κατά μέρος την καθαρά νομική πλευρά της, που αφορά τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις ενός ατόμου σε σχέση με τα συμβόλαια μεταβίβασης εγγείων αγαθών. Στο έγγραφό μας καθίσταται, ευθύς εξαρχής, σαφές ότι κατά τη διάρκεια των συναλλαγών για την πώληση των γαιών, ο Μαμηνός προέβαλε την απαίτηση να του δοθεί ένα άλογο, το κατεξοχόν μέσον που χρειάζεται ένας ιππέας προκειμένου να ανταποκριθεί στις στρατιωτικές του υποχρεώσεις. Μαθαίνουμε επίσης ότι το πρόσωπο αυτό δανείστηκε χρήματα από τον πεθερό του προκειμένου να αγοράσει (ή να επισκευάσει) τα άρμα-

6. Είναι βέβαιο ότι ο εν λόγω Μαμηνός ήταν ο αρχοντόπουλος Μαμηνός ο οποίος είχε λάβει –από κοινού με 15 άλλους αρχοντόπουλους– τους συντρόφους του... ως κληρονομική πρόνοια από τον κράλη της Σερβίας ένα ζευγαλιέο στη Ζίχνα. Αρχοντόπουλος στα 1344, γαιοκτήμονας στην ίδια περιοχή. Cf. Vassiliki Kravari, *Actes du Pantocrator*, Archives de l' Athos no 17, Παρίσι 1991, σελ. 203, αρ. 25.

τά του. Τέλος δέχτηκε από τον κεφαλή τη διαταγή να συμμετάσχει σε στρατιωτικές επιχειρήσεις.

Ο Μαμηνός εκπλήρωσε τις υποχρεώσεις του και, μόλις απολύθηκε, επιστρέφει στη Ζίχνα όπου και επιχειρεί να ρυθμίσει με την οικογένεια των πεθερικών του τις διάφορες οικονομικές εκκρεμότητες. Αυτό ωστόσο που θα υπογράμμιζα στο σημείο αυτό είναι ότι έχουμε να κάνουμε με ένα πρόσωπο που έχει συνάψει *συμβόλαιο* με τον κεφαλή της Ζίχνας: στο έγγραφο αναγνωρίζεται σαφώς και κατά κανένα τρόπο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι πρόκειται για κάτι τυχαίο ή για παραδρομή του γραφέα ότι ο κεφαλή ήταν ένα πρόσωπο με το οποίο ο Μαμηνός είχε προσωπικό δεσμό (*τοῦ κεφαλατικέοντος αὐτοῦ*). Είναι νόμιμο να υποθέσει κανείς ότι ο εν λόγω Μαμηνός ήταν μισθοφόρος εξαρτημένος από τον κεφαλή προς τον οποίο είχε δώσει όρκο πίστεως και είχε λάβει ως αντάλλαγμα κάποιες οικονομικές απολαβές. Επίσης προκύπτει ότι ήταν υποχρεωμένος να ζει στη Ζίχνα και να είναι έτοιμος να προσφέρει τις υπηρεσίες του στον κεφαλή: οι υποχρεώσεις του φαίνεται ότι συνίσταντο στο να είναι ανά πάσα στιγμή διαθέσιμος και μαζί να συντηρεί ένα άλογο και τα αντίστοιχα άρματα. Κατά τα ειωθότα, είχε πάρει ως προίκα γαίες. Στην αξία και στα εισοδήματα αυτών των γαιών της εξ αγχιστείας οικογένειάς του υπολόγιζε ο Μαμηνός προκειμένου να εξασφαλίσει τα 17 νομίσματα που χρειαζόταν για την υπηρεσία του και όχι στην πρόσοδο που του είχε εκχωρήσει ο κεφαλή. Επομένως ένα από τα δύο μπορούσαν να συμβαίνουν εδώ: ή η πρόσοδος του μισθοφόρου δεν ήταν επαρκής ή ο Μαμηνός καταχρώμενος τη θέση του όπως και τη σχέση του με τον φεουδάρχη, τον κεφαλή, αποφάσισε να εξασφαλίσει τα χρήματα αυτά εις βάρος του πεθερού του. Προσωπικά κλίνω υπέρ της δεύτερης υπόθεσης, που κατά τη γνώμη μου ενισχύεται και από την ευκολία με την οποία ο Μαμηνός, εκμεταλλευόμενος την απουσία ολόκληρης της οικογένειάς του Μαδαρίτη, οικειοποιήθηκε τις γαίες του και τα εισοδήματα που αυτές απέφεραν. Μ' άλλα λόγια το πρόσωπο που μας απασχολεί εδώ ήταν ένας αποκατεστημένος ιδιοκτήτης γης που περιστασιακά προσέφερε τις στρατιωτικές του υπηρεσίες⁷. Ανήκε μήπως στην κατηγορία εκείνη που μας είναι γνωστή ως μισθοφόροι με οικονομίες (πρόνοιες)⁸; Τα χρηματικά ποσά που αναφέρονται είναι μάλλον μικρά, η παρουσία του ως στρατιώτη κοντά στον κύριό του όπως και

7. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στο έγγραφο ο Μαμηνός δεν ονομάζεται στρατιώτης που σημαίνει κάτοχος μιας αυτοκρατορικής πρόνοιας... Αντίθετα στους κώδικες (*cartulaires*) της μονής του Τιμίου Προδρόμου συναντάμε την περίπτωση του στρατιώτη Μαρτίνου όπου από τα υπάρχοντα στοιχεία δεν προκύπτει ότι υπόκειτο σε κάποια στρατιωτική υπηρεσία. Πρβλ. A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Ménécée*, σφ. 7, 16, 17, 22.

8. Πρβλ. N. Oikonomidès, *A propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats*, *Travaux et Mémoires* 8 (1981), σελ. 368.

η συμμετοχή του στο φωσάτο που αυτός ο τελευταίος μπορεί να απαιτεί είναι περιοριστική και τέλος ο Μαμηνός φαίνεται να διάγει τη ζωή ενός εύπορου γαιοκτήμονα στη Ζίχνα.

Όσο για τις σχέσεις «φρουδάρχη και υποτελούς» παρατηρούμε να επαναλαμβάνεται το ίδιο σχήμα που διατηρήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του ΙΕ' αιώνα τόσο υπό τους Παλαιολόγους και υπό τους Νεμανίδες: α. ο βυζαντινός αυτοκράτορας ή ο σέρβος κράλης ή τσάρος (kralj/car) β. ο κεφαλή γ. ο μισθοφόρος.

Ο Θεόδωρος Δεκαλαβρίας, που σημαίνει εκ Καλαβρίας καταγόμενος, είχε δεχτεί από τον kralj Στέφανο την περιοχή της Ζίχνας την οποία διοικούσε ως κεφαλή. Προηγουμένως θα πρέπει να είχε δώσει όρκο πίστωσης, τον ίδιο που του είχε δώσει και ο Ιωάννης Άγγελος, συγγενής και οικείος του Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνού⁹. Στο χρυσόβουλλο του Ιωάννη ΣΤ' (1342) αναφέρεται ότι ο Ιωάννης, επικεφαλής του κεφαλατικίου της Θεσσαλίας, είχε την υποχρέωση να υπηρετεί (*δουλεύει*) ο ίδιος και το στράτευμά του (*φωσσάτον*), είτε Ρωμαίοι/Ρωμοί είτε Αλβανοί, κάθε φορά που ο αυτοκράτωρ θα το επιθυμούσε¹⁰. Εκτιμώ ότι ο Μαμηνός, με τη σειρά του ήταν υποχρεωμένος να υπηρετεί τον κεφαλή Θεόδωρο όταν αυτός ζητούσε τη συνδρομή του ως εκπρόσωπος της εξουσίας της Ζίχνας.

Συμπερασματικά, πιστεύω ότι ο κεφαλή και ο κριτής του φωσάτου συμμετείχαν στη δίκη της χήρας του Μαδαρίτη εναντίον του γαμπρού της, για τον λόγο ότι ο Μαμηνός ανήκε στη δικαιοδοσία τους ως «στρατιώτης». Η δε απόφαση που δικαίωσε τη χήρα, θα πρέπει να ενταχθεί στη λογική ενός ευρύτερου προγράμματος το οποίο εγκαινίασε ο Στέφανος Dušan με τα χρυσόβουλλά του, τα οποία εξασφάλιζαν τους κατοίκους των κατακτημένων από τους Σέρβους πόλεων¹¹. Σε τελευταία ανάλυση, ο Μαμηνός, έστω και εύπορος, δεν ήταν στα μάτια των αρχών της Ζίχνας παρά ένας μισθοφόρος όχι πλέον πλανόδιος αλλά με μόνιμη διαμονή.

9. Πρβλ. Α. Μανρομάτη, *Οι Πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983, σελ. 107-110, 125-130.

10. Mavrommatis, *ό.π.*

11. Mavrommatis, *ό.π.*

*Διπλωματία και Περιηγητισμός, Ίεραποστολή και Φιλολογία
στον 17ο αιώνα, μέσα από μία «ελλάσσινα» περίπτωση:
Νέα στοιχεία για τὸν π. Robert de Dreux*

Ὁ Γάλλος καπουκίνος π. Robert de Dreux εἶναι γνωστός σχεδὸν ἀποκλειστικά ὡς περιηγητὴς στὴν τουρκοκρατούμενη Ἀνατολή κατὰ τὸ δευτέρου ἡμῶν τοῦ 17ου αἰῶνα, καὶ συντάκτης ἑνὸς γοητευτικοῦ –καὶ πολύτιμου γιὰ τὶς πληροφορίες του– ὀδοπορικοῦ στὶς χῶρες αὐτές: «S'il ne faut pas chercher dans cette oeuvre un régal littéraire, elle offre néanmoins un réel intérêt. Dans ses pérégrinations, le P. Robert a beaucoup vu et passablement retenu»¹. Οἱ εἰδήσεις αὐτές ἔχουν ἀρκετὰ ἀξιοποιηθῆ ἀπὸ τὴν ἔρευνα –ιδίως τὴν τοπικὴ ἱστοριογραφία καὶ τοπογραφία².

1. Πρόλογος τῆς ἐκδ. Pernot, σελ. ix.

2. Βλ. ἐνδεικτικά: Κυρ. Σιμόπουλου, *Ξένοι ταξιδιωτὲς στὴν Ἑλλάδα*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1976³, σελ. 602, 624-634, 128 σημ. 3· Λουκίας Δρούλια, *Περιηγήσεις στὴν ἑλληνικὸ χῶρο*: Ὁ Spon καὶ ἄλλοι ξένοι στὴν Ἀθήνα (15^ο αἰῶνας), *Ἐποχές*, τεύχ. 39, Ἰούλιος 1966, σελ. 83, 90 (καὶ σὲ συγκεντρωτικὸ ἀνάτυπο τῆς σειρᾶς τῶν ἄρθρων: *Περιηγήσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο*, Ἀθήνα 1966)· Lya καὶ Raymond Matton, *Athènes et ses monuments du XVIIe siècle à nos jours* (Collection de l'Institut Français d'Athènes), Ἀθήνα 1963, passim. Εἰδικὰ δημοσιεύματα: Η. Omont, *Athènes au XVIIe siècle: Relation du P. Robert de Dreux. Lettres de Jacob Spon et du Père Babin (1669-1680)*, *Revue des Études Grecques* 14 (1901), σελ. 270-294 (ὅπου καὶ πρώτη δημοσίευση τοῦ τμήματος ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπίσκεψη τοῦ π. Robert στὴν Ἀθήνα)· Στ. Κυριακίδη, Ὁ καπουκίνος Robert de Dreux στὴ Θράκη στὰ 1666, *Θρακικά* 1 (1928), σελ. 106-115 (πρβλ. καὶ προσθήκες ὁ.π., 9 (1938), σελ. 425-427)· Γ. Ι. Θεοχαρίδη, Ἡ Rotonda τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὰς ἀναμνήσεις τοῦ Robert de Dreux, *Προσφορὰ εἰς Στίλωνα Π. Κυριακίδη* = *Ἑλληνικά*, παράρτημα 4, Θεσσαλονίκη 1953, σελ. 636-649· Ἄπ. Βακαλόπουλου, Ἡ χρονολόγησις τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, *Byzantion* 21 (1951), σελ. 333-339, καὶ Ἡ μαρτυρία τοῦ περιηγητοῦ Robert de Dreux περὶ τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, *ΕΕΒΣ* 23 (1953): «Κανίσκιον Φαίδωνι Κουκουλέ», σελ. 604-614 = *Παγκαρπία Μακεδονικῆς Γῆς*, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 261-266 καὶ 267-277 ἀντίστοιχα (κ.ά.: αὐτόθι, πίνακας σελ. 684)· Εὐστρ. Χ. Ζεγκίνη, Ὁ Μπεκτασισμὸς στὴ Δ. Θράκη (= *IMXA* 220), Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 157, 163, 203-204· F. W. Hamdorf, Ταξίδια στὴν Ἑλλάδα: χρονικὸ μᾶς ἀνακάλυψης (στὸν κατάλογο τῆς ἐκθέσεως *Ein griechischer Traum: Leo von Klenze, der Archäologe*, Μόναχο 1985-86), ἑλλ. μετάφρ. *Ἀρχαιολογία* τεύχ. 29, Δεκέμβριος 1988, σελ. 65. Εἰδικὰ γιὰ τὴν ἐπίσκεψη καὶ τὴν λειτουργία στὴν Λάρισα: Τ. Γριτσόπουλου, *ΘΗΕ*, τόμ. Η',

Ήταν όμως αυτό ο π. Robert; Το θέμα με είχε απασχολήσει σε ένα σχετικά πρόσφατο δημοσίευσμά μου³. Η διαπραγμάτευση τότε είχε γίνει παρεμπιπτόντως, με άφορη την εξέταση ενός ειδικού θέματος, ενός «λειτουργικού παραδόξου» που εμφανίζεται στο όδοιπορικό του π. Robert, σε μία περιγραφή από τις ημέρες της μεγάλης εβδομάδας του 1669 στην Λάρισα. Είχα όμως επιχειρήσει να συγκεντρώσω και να συσχετίσω ειδήσεις που δεν είχαν ως τότε συνδυασθεί και που ώδηγοῦσαν σε ώριμα συμπεράσματα, πού, από ό,τι γνωρίζω, διατυπώνονταν τότε για πρώτη φορά.

Οί διάσπαρτες ειδήσεις που είχαμε για την δράση ενός καπουκίνου π. Robert στην ὀθωμανική Ἀνατολή τῶν χρόνων ἐκείνων ἀνήκουν κατὰ βάση σε τρεῖς ομάδες, ὡς πρὸς τις πηγές τους και τὰ γεγονότα στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται. Τis καταγράφω κατ' ἀντίστροφη χρονολογική σειρά:

α) Κατὰ τὰ ἔτη 1665-1669 ὁ καπουκίνος Robert de Dreux βρίσκεται στὴν Ἀνατολή μετὰ τὴν ιδιότητα τοῦ ἱερέως τοῦ πρέσβους τῆς Γαλλίας στὴν Ὑψηλὴ Πύλη (καὶ συγγενοῦς του) Monsieur de la Haye-Vantelet (fils) καὶ πραγματοποιεῖ τὴν περιήγησή του στὴν Τουρκία καὶ στὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα. Τρία χρόνια μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Γαλλία συντάσσει τὴν ἀφήγησή του ταξιδιῶ του, πού παραδίδεται σὲ μὴ αὐτόγραφο κώδικα τῆς Bibliothéque Nationale (fonds français, nouvelles acquisitions 4962). Τὸ ὀδοιπορικό ἐκδίδεται μόλις τὸ 1925 ἀπὸ τὸν Hubert Pernot, *Voyage en Turquie et en Grèce du R. P. Robert de Dreux* (Collection de l'Institut Néo-Hellénique de l'Université de Paris, fasc. 3), «Les Belles Lettres», Παρίσι 1925. Ἡ ἔκδοση, ἀφιερωμένη στὴν Πηνελόπη Δέλτα⁴, ἦταν ἔτοιμη ἀπὸ τὸ 1917, χρονολογία πού φέρουν τὰ προλεγόμενα τοῦ Pernot: 10

σελ. 128· γὰ τὴν Λάρισα, ἀλλὰ σὲ ἄλλη συνάφεια (τὸ περιστατικὸ τῶν σκλάβων τῶν σελ. 57-58 τῆς ἐκδόσεως): Ignazio da Seggiano, *L'opera dei Cappuccini per l'unione dei Cristiani nel Vicino Oriente durante il secolo XVII* (Orientalia Christiana Analecta 163), Ρώμη 1962, σελ. 316.

3. Ἐνα λειτουργικὸ παράδοξο στis ταξιδιωτικῆς ἀναμνήσεις τοῦ π. Robert de Dreux, *Ἐ Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο. Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 83-111. Πρβλ. καὶ μία πρόδρομη ἀνακοίνωση τοῦ παρόντος: Σχετικὰ μετὰ ἕνα «θρακικὸ» θέμα τοῦ Στίλπωνος Κυριακίδη: ἡ περιήγησή τοῦ π. Robert de Dreux, στὸ *Α' Συμπόσιο Ἀνθρωπολογίας στὴ μνήμη Στίλπωνος Κυριακίδη καὶ Ἀλκῆς Κυριακίδου-Νέστορος* (Κομοτηνή, 5-7 Νοεμβρίου 1993) [σὲ συσχετισμὸ μετὰ τὰ δημοσιεύματα τῆς προηγούμενης σμ.].

4. Ἡ πρώτη ἐπικοινωνία τῆς Πηνελόπης Δέλτα μετὰ τὸν Pernot τοποθετεῖται στis ἀρχὲς τοῦ 1910, μετὰ ὑπόδειξή τοῦ Ἐφταλόγη (ἐπιστολὲς ἀρ. 9 καὶ 12 τῆς 11ης καὶ 28ης Ἰανουαρίου, ἀντίστοιχα: Π. Σ. Δέλτα, *Ἀλληλογραφία*, ἐκδ. Ξ. Λευκοπαρίδη, Ἀθήνα χ.χ., σελ. 132, 135). Ἡ ἐκτεταμένη ἀλληλογραφία τους ἀρχίζει ἀργότερα καὶ καλύπτει 17 χρόνια, ὡς τὸ φθινόπωρο τοῦ 1940, μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς Γαλλίας; βλ. στὸν πρόλογο τοῦ Λευκοπαρίδη, *δ.π.*, σελ. 5 καὶ Π. Α. Ζάννα (ἐπιμ.), *Π. Σ. Δέλτα, Ἐλευθέριος Κ. Βενιζέλος. Ἀρχεῖο τῆς Π. Σ. Δέλτα*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1978, σελ. 297 σμ. 3· πρβλ. σελ. 346-347.

Ἀπριλίου 1917⁵. Ὁ συντάκτης ἐμφανίζεται σὰν ἕνας ξένοιαστος, ἀρκετὰ «κοσμικὸς» –γιὰ φραγκισκανὸς ἱερωμένους– περιηγητῆς, καὶ λίγο τυχοδιώκτης: «C'était au fond un vrai gamin de Paris, agissant à sa guise en un pays où l'on risquait alors de payer de sa vie une légère imprudence», γράφει ὁ ἐκδότης του⁶. Ζῆ τὰ γεγονότα καὶ τὰ καταγράφει, τοῦλάχιστον στὴν μνήμη του (δὲν φαίνεται νὰ ἔχη κρατήσει ἡμερολόγιο ἢ συστηματικὲς σημειώσεις ἀπὸ τὸ ταξίδι του), μὲ ἕνα σχεδὸν δημοσιογραφικὸ ἐνδιαφέρον καὶ αἰσθητήρι⁷, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ μνήμη αὐτῆ συχνὰ τὸν προοίδη⁸. Γράφει ἄλλωστε, ὅπως εἶδαμε, ὕστερα ἀπὸ μερικὰ χρόνια, ὑποχωρῶντας στὴν παράκληση ἐνὸς φίλικοῦ προσώπου⁹ καὶ χωρὶς νὰ ἀποβλέπη στὴν δημοσιότητα –ἀντίθετα τὴν ἀποκλείει ρητὰ¹⁰.

β) Πρὶν ὅμως ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ Pernot, ὁ π. Bruno [von Kleve]¹¹ εἶχε παρουσιάσει στοὺς τόμους 29-31 τῶν *Études Franciscaines* τὶς εἰδήσεις γιὰ τὶς

5. Ἀκολουθεῖ σύντομη ἐνημερωτικὴ σημείωση μὲ χρονολογία: Δεκέμβριος 1924.

6. Pernot, σελ. ix.

7. Βλ. στὰ προλεγόμενα τοῦ ἐκδότη, σελ. ix-x μὲ ἀναφορὰ στὰ περιστατικά τῆς Ἁγίας Σοφίας, τῆς Λάρισας καὶ τῆς Ἀθήνας: «entreprenant et curieux d'esprit». Ἔτσι καὶ ὁ Σμόπουλος, σελ. 626 (ὅπου: «θυμίζει τοὺς δραστήριους ρεπόρτερς τῆς ἐποχῆς μας»· εἰδικώτερα γιὰ τὰ περιστατικά τῆς Ἀθήνας, ὁ.π., σελ. 630-632 καὶ 128 σημ. 3).

8. Ἔτσι στὰ προλεγόμενα τοῦ Pernot, σελ. x (ὁ ὁποῖος πάντως θεωρεῖ ὅτι οἱ ἀνακριβεῖς τοῦ π. Robert εἶναι μᾶλλον ἀσημαντες), καὶ passim στὶς ὑποσημειώσεις τῆς ἐκδόσεως Γ. Θεοχαρίδη, ὁ.π. (σημ. 2), passim: «Ὁ de Dreux ὁ συγγῆων ὀνόματα καὶ πράγματα», «Εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι αἱ ἀναμνήσεις τοῦ de Dreux εἶναι λιαν συγκεχυμένα καὶ ἑλλειπτεῖς» (σελ. 641). Ἄλλωστε στὴν μνήμη του καὶ ὁ ἴδιος δὲν ἔχει καμμία ἐμπιστοσύνη: «en ayant perdu toute la mémoire, depuis trois ans que je suis de retour. Néanmoins, pour vous obéir, j'écrirai seulement les choses dont je me souviendrai...» (σελ. 1-2).- Ἀντίθετα, ὁ Κυριακίδης, σελ. 108: «Μ' ὄλα τοῦτα φαίνεται νὰ εἶχε ζωηρὴ μνήμη, γιατί σὲ πολὺ λίγα πράγματα θὰ μπορούσε νὰ πῆ κανένας πὼς δὲν τὰ λέει σωστὰ, ὅπως τὰ εἶδε καὶ τὰ ἀτελήφθηκε ἢ ὅπως τοῦλάχιστον τοῦ τὰ εἶπαν».

9. Τὸ πρόσωπο δὲν κατονομάζεται (πρβλ. ὁ.π.: «Le prouvoir que vous avez eu sur mon esprit de m'engager à cette description, que j'ai refusée à tant de personnes auxquelles j'avais des obligations toutes particulières, et dans un temps auquel je pouvais le faire beaucoup plus facilement qu'à cette heure...»). Μπορεῖ νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν περιηγητὴ Guillet. Πὰ τὴν ἀφήγηση τοῦ π. Robert ὡς ἐνδεχόμενη πηγὴ τῶν ὀδοιπορικῶν τοῦ La Guilletière/Guillet, καθὼς καὶ γιὰ τὸ εὐρύτερο θέμα τῆς ἀμφισβήτησεως τῆς αὐθεντικότητος τῶν «ἀναμνήσεων» τοῦ Guillet (ποῦ θεωρήθηκαν φανταστικά «κατασκευάσματα τοῦ γραφεῖου»: Spon) καὶ τὶς μετέπειτα φιλολογικὲς συζητήσεις, βλ. πρόχειρα Pernot, σελ. 106-108 σημ. 1· Δρούλια (ἀνωτέρω σημ. 2), σελ. 87 κ.έ., 96 κ.έ.: Σμόπουλου, σελ. 600-604.

10. *ne désirant pas que cet écrit passe en d'autres mains que les vôtres*. Βλ. Pernot, σελ. ix Θεοχαρίδη, σελ. 636.

11. Τὸ πλήρες μοναχικὸ ὄνομα τοῦ π. Bruno παραλαμβάνω ἀπὸ τὴν βιβλιογραφία τῆς μελέτης τοῦ Ignazio da Seggiano (ἀνωτέρω σημ. 2), σελ. xvii.

σχέσεις τών Γάλλων καπουκίνων στην Ἀνατολή με τούς πρέσβεις τῆς Γαλλίας στην Ὑψηλὴ Πύλη κατὰ τὸν 17ο αἰώνα, με βάση τὸ ἡμερολόγιο τοῦ π. Thomas de Paris¹². Ἀπὸ τὸ δημοσίευμα αὐτὸ ὁ Pernot ἐντοπίζει ὀρθὰ κάποιες μνείες τοῦ π. Robert¹³, καὶ μία ἐντελῶς νέα πληροφορία: ὁ π. Robert εἶχε πραγματοποιήσει ἓνα (τοῦλάχιστον) προηγούμενο ταξίδι στὴν Ἀνατολή, τὸ ὁποῖο ἀποσιωπᾶ στὸ ὀδοπορικό του: τὸ 1658 βρίσκεται στὴν Σμύρνη, μετὰ τὴν ἀποτυχία ἐνὸς σχεδίου γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ἱεραποστολῆς τῶν καπουκίνων στὴν Νεοκαισάρεια, πού τοῦ εἶχε ἀνατεθῆ, καὶ πού εἶχε προσκρούσει στὸ ἀφιλόξενο τῆς περιοχῆς. Γιὰ τὴν ταύτιση τῶν προσώπων ὁ Pernot δὲν ἔχει καμμία ἀμφιβολία, καὶ ὀρθά· ἄλλωστε ὁ π. Thomas παρέχει ρητὰ τὸ ὄνομά του: «Le P. Robert de Vantelet, appelé aussi le P. Robert de Dreux»¹⁴.

γ) Αὐτὸ πού ἀγνοεῖ ὁ Pernot εἶναι ἓνα περιστατικό πού ἀνάγεται στὸ ἔτος 1653 καὶ πού ἦταν ἀρκετὰ γνωστὸ –καὶ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία¹⁵– καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοσή του, καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ δημοσίευμα τοῦ π. Bruno: μία ἀποστολὴ Γάλλων καπουκίνων, με ἐπικεφαλῆς ἓνα π. Ροβέρτο, ὑπὸ τὴν ὑψηλὴ προστασία τῆς γαλλικῆς πρεσβείας καὶ με τὴν «εὐλογία» τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἀκριβῶς στὴν Νεοκαισάρεια. Ὁ πλήρης «φάκελος» τῶν ἐγγράφων τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς δημοσιεύεται, ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὴν ἔκδοσή τοῦ Pernot, ἀπὸ τὸν G. Hofmann¹⁶. Πρόκειται γιὰ τέσσερα ἐγγράφα: α) μία συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ

12. *Ambassadeurs de France et capucins français à Constantinople au XVIIe siècle d'après le Journal du P. Thomas de Paris, Études Franciscaines* 29 (1913), σελ. 232-259, 394-413, 618-631· 30 (1913), σελ. 192-202, 401-414, 611-625· 31 (1914), σελ. 164-176, 388-402, 530-550.

13. Pernot, σελ. 3-4 σημ. 1: βλ. δ.π., σελ. 29 σημ. 2, 69 σημ. 2, 78 σημ. 3, 177 σημ. 1.

14. *Études Franciscaines* 29 (1913), σελ. 406· καὶ 31 (1914), σελ. 531: *du P. Robert de Dreux ou de Vantelet*. Πρβλ. Pernot, σελ. viii, 3 σημ. 1.

15. Βλ. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, σελ. 585 καὶ σημ. 1032 (ἀπὸ ἔκδοσή τῆς πατριαρχικῆς συστατικῆς ἐπιστολῆς «ὑπὸ André Leval ἐν Α' τόμῳ τῆς ἐν Παρισίοις *Revue d'histoire diplomatique* σελ. 455-456»)· μετὰ τὸ δημοσίευμα τοῦ Hofmann: Π. Γρηγορίου (Γκαρό), *Σχέσεις καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων*, Ἀθήνα 1958, σελ. 192-197· Ν. Β. Τομαδάκη, Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωαννίκιος Β' ἀπὸ Ἡρακλείας, *Λακωνικαὶ Σπουδαί* 2 (1975), σελ. (127-161) = *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1978, σελ. (113-147) 121-122 (III. «Ἄδεια εἰς καπουκίνων Ροβέρτον τοῦ ἱερουργεῖν ἐν ὀρθοδόξοις ναοῖς τῆς Ἀνατολίας»): Τοῦ ἴδιου, Ἰωαννίκιον Β'...γράμματα, ἐπιστολαί, τόμοι, ὑπομνήματα..., *ΕΕΒΣ* 42 (1975-1976), σελ. (57-84) = *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ*, τόμ. Β', σελ. (233-260) 247-248 ἀρ. 61. Στὰ δύο τελευταῖα δημοσιεύματα βλ. καὶ συγκέντρωση τῆς βιβλιογραφίας γιὰ τὸν Ἰωαννίκιο. Γιὰ τὶς φιλικὲς σχέσεις τῆς γαλλικῆς πρεσβείας μετὸν Ἰωαννίκιο βλ. *Études Franciscaines* 29 (1913), σελ. 257-258.

16. Griechische Patriarchen und römische Päpste. Untersuchungen und Texte, II, *Orientalia Christiana*, XXV, 76 (1932), σελ. 225-304 (II. 6 «Patriarch Ioannikios II»: σελ. 277-301). Τὰ ἐγγράφα εἶναι τὰ ὑπ. ἀρ. 4-7 (σελ. 289-294)· βλ. τὸν εἰσαγωγικὸ σχολιασμὸ σελ. 279-280 (II).

πατριάρχη Ἰωαννικίου Β' τῆς 6ης Μαΐου 1653, μετὴν ὁποία συνιστάται πρὸς τοὺς μητροπολίτες Τραπεζοῦντος, Ἀμασειάς καὶ Νεοκαισαρείας καὶ πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους τῆς (χηρεύουσας, προφανῶς) μητροπόλεως Ἀγκύρας «ὁ σοφώτατος καὶ λογιώτατος καὶ ἐν ἀσκήσει διαπρέπων πατὴρ κῦρ Ῥοβέρτος τοῦ τάγματος τῶν καπουτζίνων μετὰ δύο ἐταίρων αὐτοῦ καὶ συνοδοιπόρων» καὶ ζητεῖται νὰ τοὺς παρέχεται χώρος λατρείας «ἢ εἰς ἐρημοκλήσιον, ἐν ᾧ οὐ ψάλλουσιν οἱ ἐγχώριοι, ἢ εἰς ἐν μέρος τῶν ἐκκλησιῶν μετὰ τὸ ἐκτελέσαι ὑμᾶς τὴν λειτουργίαν καὶ ἐξελεθῆιν»· β) μία ἀναφορὰ τοῦ καπουκίνου π. Jacques de Paris ἀπὸ τὸ Πέραν μετ' ἡμερομηνία 12 Μαΐου 1653, πρὸς τὴν Propaganda, σχετικὰ μετ' τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἀποστολῆς· γ) συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πρωτεπιδίκου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας (δὲν ὑπογράφει μετ' τὸ ὄνομά του)¹⁷ πρὸς τὸν μητροπολίτη Νεοκαισαρείας Σαμουήλ¹⁸, τῆς 13ης Μαΐου 1653· δ) συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ μεγάλου ρήτορος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας Ἰωάννου¹⁹ πρὸς τὸν μητροπολίτη Ἀμασειάς, τῆς 17ης Μαΐου 1653. Οἱ τρεῖς συστατικὲς ἐπιστολὲς εἶναι οὐσιαστικὰ ταυτόμεναι· ἀπλῶς οἱ ἐπιστολὲς τῶν πατριαρχικῶν κληρικῶν εἶναι συνταγμέναι σὲ ἀπλούστερη γλῶσσα καὶ σὲ οἰκειότερο ὕφος ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴν, καὶ ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ εἶναι πιὸ σαφεῖς (καὶ πιὸ ἀπαιτητικὲς), ἐνῶ συγχρόνως ἐπιδιώκουν νὰ διασκεδάσουν τοὺς προβλεπόμενους δισταγμοὺς τῶν παραληπτῶν, καὶ τοῦ λαοῦ τους, γὰρ τίς παραγγελλόμενες λειτουργικὲς διευκολύνσεις πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους κληρικούς (καὶ μάλιστα σὲ ὀρθοδόξους ναοὺς). Προφανῶς γὰρ κάθε μητροπολίτη ἔχει ἐπιστρατευθῆ ὁ πατριαρχικὸς ἀξιωματοῦχος πού συνδέεται στενότερα μαζί του.

Στὶς ἐπιστολὲς οἱ ξένοι κληρικοὶ εἶναι «ἀρετῆς ἐρασταὶ καὶ ἡμῶν φίλοι ἀκρότατοι», «σοφοὶ καὶ ἐνάρετοι ἄνδρες», «καὶ ἀκτῆμονες ἄκρου» –ὡς φραγκισκανοί. Πὰ τὴν πατριαρχικὴν ἐπιστολὴν, σκοπὸς τοῦ ταξιδίου τους εἶναι βέβαια ἡ προσκύνησις τῶν διαφόρων ἱερῶν σκηνωμάτων τῆς περιοχῆς καὶ ἡ εὐλάβεια πρὸς τοὺς ἐκεῖ τιμώμενους ἁγίους. Ἀλλὰ στὴν ἐπιστολὴν τοῦ πρωτεπιδίκου ὁ σκοπὸς αὐτὸς δὲν εἶναι ὁ μόνος, οὔτε ὁ πρῶτος: «ὁ ἐκλαμπρότατος καὶ εὐσεβεστάτος ἄρχων καὶ πρέσβυς τοῦ γαληνοτάτου βασιλέως καὶ χριστιανικωτάτου Γαλλίας ἤγουν τῆς Φρᾶντζας ἔστειλεν αὐτοῦ τοὺς παρόντας δύο πατέρας τοὺς καπουτζίνους ... τὸ

17. Ἔτσι καὶ σὲ ἔγγραφο τῆς 5ης Φεβρουαρίου τοῦ ἴδιου ἔτους (1653) πού διασώζει ἡ «Νομικὴ Συναγωγὴ» τοῦ Δοσιθέου (Δ. Γ. Ἀποστολόπουλου - Π. Δ. Μιχαηλάρη, *Ἡ Νομικὴ Συναγωγὴ τοῦ Δοσιθέου*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1987, σελ. 216-217 ἀρ. 342).

18. Τὰ ἔγγραφα τῆς ἐκλογῆς του (ὑπόμνημα καὶ ὁμολογία πίστεως· Μάιος 1645) στὴν «Νομικὴ Συναγωγὴ» (Αποστολόπουλου - Μιχαηλάρη, σελ. 284-285 ἀρ. 564-565) καθαιρεῖται τὸν Νοέμβριον 1655 ἢ λίγο πρὶν (δ.π., σελ. 336-337 ἀρ. 740).

19. Ὁ μέγας ρήτωρ Ἰωάννης συνυπογράφει τὸ ἔγγραφο τῆς σσμ. 17.

ένα μὲν διὰ ὑπόθεσιν τινὰ τῆς αὐθεντίας αὐτοῦ ἐρχόμενοι ...». Ἡ ἀναφορὰ τοῦ π. Jacques κάνει ρητὰ λόγο γιὰ τὴν ἐγκατάσταση νέας ἱεραποστολῆς στὴν Νεοκαισαρεία: «tutti gli apparecchi già fatti per dar buon principio alla nuova missione di Neocesarea».

Δὲν νομιζώ ὅτι δικαιολογεῖται ὁποιαδήποτε ἀμφιβολία γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ π. Ροβέρτου τοῦ 1653 μὲ τὸν περιηγητὴ π. Robert de Dreux. Ὁ Hofmann, ὁ ὁποῖος φαίνεται νὰ ἀγνοῖ τὴν ἔκδοση τοῦ Pernot καὶ γενικὰ τὸ ὀδοπορικὸ τοῦ Robert de Dreux τῶν ἐτῶν 1665-1669, παρέχει «ἀνύποπτα»²⁰ τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τοῦ π. Ροβέρτου τοῦ 1653: de Vantelet, οἰκογενειακὸ ὄνομα τοῦ π. Robert de Dreux, ὅπως τὸ παρέχει ἤδη ὁ π. Thomas (τὸ de Dreux εἶναι μοναστικὸ προσωνύμιο ποὺ σχηματίζεται, κατὰ τὸ ἔθος τοῦ τάγματος, ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς πόλεως καταγωγῆς). Εἶναι ἀκόμη τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα τοῦ συγγενοῦς του γάλλου πρέσβους de la Haye-Vantelet· καὶ εἶναι ἐμφανῆς ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ 1653 ὁ ἀποφασιστικὸς χαρακτήρας τῆς συνδρομῆς τὴν ὁποία παρέχει στὴν ἀποστολὴ τοῦ π. Ροβέρτου γιὰ τὴν Νεοκαισαρεία ὁ τότε πρέσβυς τῆς Γαλλίας Monsieur de la Haye-Vantelet (père), πατέρα τοῦ πρέσβους τοῦ 1665-1669²¹. Ἄλλωστε ἡ ὑπόθεση τῆς Νεοκαισαρείας ρητὰ συσχετίζεται, ὅπως εἶδαμε, μὲ τὸν π. Robert de Dreux²², ὅταν τὸν βρῖσκουμε στὴν Σμύρνη, ἀνάμεσα στὶς δύο ἀποστολές, τὸ 1658, καὶ ὁ Pernot ἐπαρκῶς περιγράφει τὶς σχέσεις (οἰκογενειακὲς καὶ ὑπηρεσιακὲς) τοῦ π. Robert μὲ τοὺς δύο πρέσβεις, πατέρα καὶ γιό, κατὰ τὶς περιόδους 1658 καὶ 1665-1669, ἀφοῦ ἀγνοεῖ, βέβαια, τὴν ὑπόθεση τοῦ 1653²³.

20. Hofmann, σελ. 280.

21. Hofmann, σελ. 280. Εἶδαμε ἤδη ἀνωτέρω, στὸ κείμενο, τὴν σχετικὴ μνεία στὴν συστατικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πρωτεκδικίου (Hofmann, σελ. 292)· βλ. καὶ στὴν ἀναφορὰ τοῦ π. Jacques πρὸς τὴν Propaganda: «...poichè col mezzo del gran credito dell'Ecc.mo Sig. ambasciatore del rè Christianissimo appresso Ioannichio questo patriarca greco...» (Hofmann, σελ. 290)· «...se non fosse che detto patriarca è debitore a Sua Eccellenza della propria vita per essere stato salvato e nutrito con gli suoi nel palazzo e alle spese di detta Eccellenza nel tempo della persecutione di Parthenio patriarca...» (Hofmann, σελ. 291· γιὰ τὰ γεγονότα, πρόχειρα: Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, σελ. 576-577)· «Di più Sua Eccellenza ha ancora ottenuto un commandamento del Gran Signore per li governatori di quelli luoghi...» (δ.π.).

22. Pernot, σελ. 3 σμμ. 1: «Π ressort de ces notes que le P. Robert avait fait un premier voyage en Orient antérieurement à celui dont il est ici question. Il se trouvait à Smyrne en 1658... Destiné à la fondation d'une mission à Néocesarée, il avait dû en revenir, parce que la région était trop inhospitalière»: *Études Franciscaines* 29 (1913), σελ. 406. Μὲ τὶς εἰδήσεις αὐτῆς τοῦ π. Thomas de Paris συμπορεύονται οἱ ἀνεξάρτητες ἐν πολλοῖς πληροφορίες ποὺ μεταφέρει ὁ π. Ignazio da Seggiano (κατωτέρω σμμ. 24) γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς Νεοκαισαρείας καὶ τὴν ἀποτυχία τῆς.

23. Pernot, σελ. 3-4 σμμ. 1· γιὰ τὴν θητεία τοῦ πατέρα ὡς πρέσβους (1641-1661) βλ. σελ. 2-3 σμμ. 3.

Ἐν τούτοις, καίτοι τὸ περιστατικὸ τοῦ π. Ροβέρτου τοῦ 1653 εἶναι ἀρκετὰ γνωστὸ καὶ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία καὶ πρὶν, ὅπως εἶδαμε, καὶ μετὰ τὸ δημοσίευμα τοῦ Hofmann, ποτὲ δὲν εἶχε ἐπιχειρηθῆ ἡ ταύτιση αὐτῆ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση τῆς σμ. 3. Ὁ Hofmann, ὅπως ἐλέχθη, ἀγνοεῖ, οὕτως ἢ ἄλλως, τὴν ἔκδοσι τοῦ Pernot. Ἀλλὰ τὴν ταύτιση δὲν φαίνεται νὰ ὑποπτεύεται οὔτε ἡ εἰδικώτατη μελέτη τοῦ π. Ignazio da Seggiano γιὰ τὸ ἔργο τῶν καπουκίνων στὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα, ἡ ὁποία γνωρίζει καλὰ καὶ τὴν ὑπόθεσι τῆς ἀποστολῆς τῆς Νεοκαισαρείας καὶ τὸ ὄδοιπορικὸ τοῦ π. Robert de Dreux²⁴. Ἀντίθετα, διαχωρίζει τὰ πρόσωπα καὶ στὸ εὑρετήριον ὀνομάτων²⁵. Ὑποθέτω ὅτι τὴν ταύτιση ἀπέτρεπε ἡ πληροφορία τοῦ Pernot ὅτι ὁ π. Robert εἶχε δώσει τὶς μοναχικὰς ὑποσχέσεις του, στὴν μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τῶν καπουκίνων στὸ Παρίσι, μόλις τὸ 1655 (στὶς 16 Ἰανουαρίου)²⁶. Πράγματι, αὐτὸ φαίνεται ἀσυμβίβαστο μετὰ τὴν παρουσίαν του ὡς μοναχοῦ καὶ ἱερέως, καὶ μάλιστα ὡς ἀρχηγοῦ τῆς ἀποστολῆς, ἐπικεφαλῆς δύο ἄλλων ἀκόμη καπουκίνων²⁷, τὸ 1653.

24. Πὰ τὸν π. «Roberto da Dreux» σελ. 316-320· γιὰ τὸν π. «Roberto da Vantelet» σελ. 99-100, ὅπου ἐξιτόρησι τῆς ἀποστολῆς («un tentativo audace») τῆς Νεοκαισαρείας («partirono per fondare una stazione nell'antica città cristiana di Neocesarea») καὶ τῆς ἀποτυχίας τῆς, μετὰ νέα στοιχεία καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία (σμ. 70). Οἱ πληροφορίες τοῦ π. Ignazio da Seggiano γιὰ τοὺς λόγους ἀποτυχίας τῆς ἀποστολῆς τοῦ π. Robert de Vantelet στὴν Νεοκαισαρεία, σὲ σημαντικό βαθμὸ ἀνεξάρτητες, συμβαδίζουν μετὰ τὶς εἰδήσεις ποὺ εἶχε μεταφέρει, ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιον τοῦ π. Thomas, ὁ π. Bruno, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ὁ Pernot, γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ π. Robert de Dreux. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ π. Ignazio λείπει ἡ ἱστορικὴ προοπτικὴ καὶ, ἐν πολλοῖς, ἡ δυνατότητα συνδυασμοῦ καὶ συνθέσεως τῶν εἰδήσεων.

25. Ignazio da Seggiano, (indice) σελ. 514: «Roberto da Dreux», «Roberto da Vantelet» (πρβλ. τὶς παραπομπὰς τῆς προηγούμενης σμ.).

26. Pernot, σελ. viii-ix. Πηγὴ: Bibliothèque Nationale, ms. français 25045, σελ. 158 (Omont). Ἡ ἔκδοσι, σελ. 1 (στὸν ἐπίτιτλο), ἀποκαλεῖ τὸν συγγραφέα «Capucin de Saint-Jacques à Paris».

27. Ἔτσι ἀρχικὰ (: ἐπιστολὴ τοῦ πατριάρχη Ἰωαννικίου)· ἤδη στὴν ἀναφορὰ τοῦ π. Jacques καὶ στὴν ἐπιστολὴ τοῦ πρωτεκδίκου προβλέπεται ἕνας μόνον συνοδὸς τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἀποστολῆς. Εἶναι ὁ π. Jean-François d'Auxerre· ἔτσι καὶ ὁ π. Ignazio da Seggiano, σελ. 99· ἀδηλοῦ γιὰ τὴν (πιθανῶς ἀπὸ ἀπλή παραδρομὴ) ὁ Hofmann, σελ. 280, τὸν ἀποκαλεῖ «d'Orléans» (Franz von Orleans): πάντως «d'Auxerre» ὑπογράφεται ὁ ἴδιος ὁ π. Jean-François σὲ ἕνα ἔγγραφο τῆς 17ης Σεπτεμβρίου 1652 σχετικὸ μετὰ τὸν Παῖσιον Λυγαριδὴ (Hofmann, σελ. 286-289 ἀρ. 3): *Ego F. Ioannes Franciscus capucinus Antisiodorensis*. Στὸ ἴδιο ἔγγραφο συνυπογράφουν οἱ γνώριμοί μας π. Jacques de Paris, συντάκτης τῆς ἀναφορᾶς τοῦ 1653, καὶ π. Thomas de Paris (ὁ π. Bruno, *Études Franciscaines* 29 (1913), σελ. 233 κ.ά. μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ καπουκίνοι εἶναι καὶ «κατὰ σάρκα» ἀδελφοί· ὁ π. Jacques ἐπανερχεται συχνὰ στίς σελίδες τοῦ ἡμερολογίου τοῦ ἀδελφοῦ του: βλ. π.χ. *Études Franciscaines* 29 (1913), σελ. 249-250· γιὰ τὴν ἀσθένεια καὶ τὸν θάνατό του [19 Φεβρουαρίου 1665]: σελ. 629-630). Ὁ π. Jean-François d'Auxerre ἐμφανίζεται στὸ ἡμερολόγιον τοῦ π. Thomas μαζί μετὰ τὸν π. Jacques: δ.π., σελ. 255, 403· Πάντως ἡ ἀνάθεσι τὸν, οὕτως ἢ ἄλλως,

Και όμως, έχουμε δεδομένη και την ταυτότητα ονόματος και ἐπωνύμου και την ρητή σύνδεση τοῦ π. Robert τοῦ 1658 –ὁ ὁποῖος δὲν ἀμφισβητεῖται ὅτι ταυτίζεται μὲ τὸν περιηγητὴ π. Robert de Dreux– μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς Νεοκαισαρείας. Πιστεύω λοιπὸν ὅτι ἡ μοναχικὴ ὑπόσχεση τοῦ 1655 δὲν θὰ πρέπει, σύμφωνα μὲ τὰ ἀνωτέρω, νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ ἀρχικὴ, ἀλλὰ ὡς μία ἀπὸ τὶς προβλεπόμενες ἀπὸ τὸ κανονικὸ δίκαιο τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀπὸ τὰ μοναστικά θέσματα «ἀνανεώσεις» τῆς ἀρχικῆς μοναχικῆς ὑποσχέσεως²⁸.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ παρουσία τοῦ π. Robert στὸ Παρίσι, τὸ 1655, μετὰ τὰ περιστάτικα τῆς Νεοκαισαρείας τοῦ 1653 καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν μαρτυρούμενη παρουσία του στὴν Σμύρνη τὸ 1658, μᾶς ὑποχρεώνει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ π. Robert ἔκανε (τοῦλάχιστον) τρία ταξίδια στὴν Ἀνατολή: 1653, 1658, 1665-1669.

Πατὶ ὁ π. Robert ἀποσιωπᾷ στὸ ὁδοπορικὸ του τὰ προηγούμενα ταξίδια του: Ἴσως γιὰ τὴν θέλῃ ἀκριβῶς νὰ τοῦ προσδώσῃ αὐτὴν τὴν εἰκόνα: τοῦ ἀνέμελου, ξένοιαστου ὁδοπορικοῦ ἐνὸς ἀπλοῦ φιλοπερίεργου περιηγητῆ χωρὶς ἄλλη ιδιότητα: ὅσο δὲν ξέρουμε τὸ πρόσωπο, γιὰ τὸ ὁποῖο γράφεται καὶ πρὸς τὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται τὸ ὁδοπορικὸ, δὲν μποροῦμε νὰ διερευνήσουμε κάποιες τυχόν συγκεκριμένες σκοπιμότητες. Ἴσως γιὰ τὴν ἡ ἀποστολὴ τῆς Νεοκαισαρείας ὑπῆρξε μία ἀποτυχία –στὴν ὁποία μάλιστα ἐμπλέκονται καὶ ἄλλες παρὰμετροι: κρατικῆς διπλωματίας καὶ ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς. Ἴσως καὶ γιὰ τὴν ἀκριβῶς τὰ προηγούμενα ταξίδια του τὰ ἐπιχειρεῖ σὲ ἐπίσημη ἐκκλησιαστικὴ ἀποστολὴ, ὡς «ἀποστολικὸς μισιονάριος», ὅπως θὰ δοῦμε, μὲ πρωτοβουλία τῆς κεντρικῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας του, τῆς Propaganda Fide, πρὸς τὴν ὁποία καὶ μόνον πιθανῶς θεωρεῖ ὅτι δικαιούται νὰ ἀναφέρῃ ὅ,τιδήποτε σχετικὸ –ἐνῶ τὰ ταξίδια ποῦ περιγράφει εἶναι ἰδιωτικά, ἢ πάντως γίνονται ἐπ’ εὐκαιρίᾳ μιᾶς ἄλλης ὑπηρεσιακῆς ἀποστολῆς, ποῦ ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι τῶρα κυρίως «κοσμικοῦ» χαρακτήρα. Ἄλλωστε οἱ εἰδικοί, συγγενικοί, δεσμοὶ τοῦ π. Robert μὲ τὴν γαλλικὴ πρεσβεία δὲν γίνονται, φαίνεται, εὐμενῶς δεκτοὶ ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς προϊσταμένους του –ἔστω καὶ ἂν αὐτοὶ ἀναγκάζονται νὰ τοὺς ἀποδέχονται, ἢ καὶ νὰ ἐπωφελοῦνται. Σχετικὸ, καὶ πάντως ἀξιοσημείωτο, εἶναι τὸ πῶς ἀντιμετωπίζει τὸ ἡμερολόγιό τοῦ π. Thomas de Paris, κύρια πηγὴ γιὰ τὶς σχέσεις τῶν γαλλικῶν ἀποστολῶν, διπλωματικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς, στὴν Κωνσταντινούπολι τὸν 17ο αἰῶνα, τὸν π. Robert. Ἡ ἀποστολὴ τῆς Νεοκαισαρείας δὲν μνημονεύεται παρὰ

νεαροῦ καπουκίνου π. Robert τῆς ἡγεσίας μιᾶς ἀποστολῆς ποῦ εἶχε ἀνατεθῆ στὴν γαλλικὴ ἐγκατάσταση καπουκίνων τοῦ Πέραν καὶ τελοῦσε πολλαπλῶς ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Γάλλου πρέσβευς, ἴσως δὲν εἶναι ἄσχετη πρὸς τὴν –ὀποσδήποτε ἴσως ὄχι στενῆ– συγγένεια τοῦ νεαροῦ καπουκίνου μὲ τὸν πρέσβη.

28. Βλ., π.χ., στὸν προηγούμενο Codex iuris canonici (1917) can. 572-568, καὶ στὸν νέο (1983) can. 655-658.

παρεμπιπτόντως, ἐπ' εὐκαιρία τῆς παρουσίας τοῦ π. Robert στὴν Σμύρνη τὸ 1658. Ἡ παρουσία του στὴν πρεσβεία κατὰ τὰ ἔτη 1665-1669 φαίνεται ὅτι δημιουργεῖ κάποιες τριβές: «mais pareille situation ne laissait pas d'être délicate, aussi bien pour l'ambassadeur que pour son parent», ὅπως γράφει, ἀλλὰ σὲ ἄλλη περίστασι, ὁ Pernot²⁹. Ἦδη τὸ 1658 ἡ νύφη τοῦ πρεσβευτῆ M. De la Haye-Vantelet (père) ἔχει ἐπιδιώξει τὴν μετακίνηση τοῦ π. Robert, πιθανῶς θείου της, στὴν Κωνσταντινούπολη «près d'elle»· ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ αἰτήματός της ὑπῆρξε ψυχρὴ: «Le P. Thomas répond que la chose dépendait du P. Provincial, mais qu'il «en escriraît». Il ne semble pas avoir mis beaucoup d'empressement à correspondre à ce désir, on le comprend sans peine, le ministère étant parfois gêné par une union trop intime»³⁰. Τὸ 1665, πρέσβειρα πιά ἡ ἴδια, τὸ ἐπιτυγχάνει, μέσῳ τῶν ἐκκλησιαστικῶν προϊσταμένων τοῦ π. Robert στὴν Γαλλία, καὶ προφανῶς ἐρήμην πλέον τῆς ἱεραποστολῆς τῶν καπουκίνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως: «Notre Révérend Père Provincial m'ayant fait l'honneur de me destiner pour accompagner Monsieur de la Haye-Vantelet [fils] à Constantinople, où Sa Majesté l'envoyait ambassadeur, je fus aussitôt rendre mes respects à Son Excellence et recevoir ses ordres...»³¹. Δὲν εἶναι πάντοτε σαφές τὸ εἶδος τῆς ὑπηρεσιακῆς ἐξαρτήσεως τοῦ π. Robert ἀπὸ τὴν πρεσβεία καὶ ἡ μορφή τῆς ἐκκλησιαστικῆς του ἐξαρτήσεως (ἂν ὑπάρχη) ἀπὸ τὶς τοπιμὲς ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς κατὰ τὴν τελευταία αὐτὴ παραμονή του στὴν Κωνσταντινούπολη³². Εἶναι ὁμως εὐλόγο, σὸ δύσκολο πλέγμα αὐτῶν τῶν σχέσεων, ὁ π. Robert νὰ ἔχη θελήσει νὰ διαχωρίσει τὶς δύο, κατὰ καιροῦς, ἀποστολές του.

29. Pernot, σελ. 4 σημ. (σχετικὰ μὲ τὶς σχέσεις τοῦ M. de la Haye-Vantelet [père] μὲ τὸν εὐρισκόμενο στὸν Γαλατὰ ἀδελφὸ του ἱησοῦιτη π. de la Haye). Πρβλ. καὶ γιὰ τὸν π. Robert: «Cependant par la suite on trouve trace de quelques résistances encore, aussi bien de la part de son mari [sc. l'ambassadeur] que de celle des supérieurs ou des frères en religion du P. Robert de Dreux... Il est juste d'ajouter que ce dernier n'a accepté et rempli ces fonctions qu'à son corps défendant».

30. *Études Franciscaines* 29 (1913), σελ. 406.

31. Στὴν ἔκδ. Pernot, σελ. 2.

32. Ἔτσι, π.χ., σὸ περιστάτικὸ τῆς Σμύρνης: ὁ π. Robert ἀναφέρει ὅτι ἦταν γενικὰ γνωστὸ «que j'appartenais à l'Ambassade de France» (σελ. 67): ποιά ἦταν ἡ ἐκκλησιαστικὴ του ιδιότητα καὶ ἐξάρτηση στὴν Χίο καὶ στὴν Σμύρνη; «Le P. Robert se rend à Smyrne, mais reste durant tout ce voyage *attaché à la mission de Chio*» (σελ. 66 σημ. 3). Μετὰ τὸ ἐπεισόδιο: «La famille de la Haye-Vantelet tenait à garder ce religieux auprès d'elle; S. Exc. espérait *le fixer par ses bons traitements et en faire son chapelain*» (σελ. 69 σημ. 2): ἐν τούτοις, ὁ Pernot γράφει ὅτι ἐξ ἀρχῆς ὁ πρέσβυς *emmenait avec lui, en qualité d'aumônier* τὸν π. Robert (σελ. viii). Ποιὰν ιδιότητα εἶχε λοιπὸν στὴν πρεσβεία, μέχρι τότε, ὁ καπουκίνος μας; Καὶ πάλι γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐξάρτηση; ὁ πρέσβυς «voudrait redemander le P. Robert qu'on veut sortir de Sio», ἀλλὰ «il n'osait, *crainte d'estre refusé*».

Ἐνίοτε ἡ διπλῆ ιδιότητά του δημιουργεῖ πρόσθετες δυσχερεῖς καταστάσεις: τὸν Νοέμβριο 1667 προσκαλεῖται, ἀπὸ τὴν Χίο, ὅπου βρίσκεται, στὴν Σμύρνη γιὰ νὰ κηρύξη κατὰ τὶς Κυριακὲς καὶ ἑορτὲς ἀπὸ τὴν περίοδο πρὸ τῶν Χριστουγέννων (Adventus) ἕως τὸ Πάσχα· ἀλλὰ μόλις φθάνει βρίσκεται μπροστὰ στὸ «σκάνδαλο» νὰ ἔχη μόλις «ἀφορισθῆ» ὁ ἐκεῖ πρόξενος τῆς Γαλλίας ἀπὸ τὸν ἐπιτόπιο καθολικὸ ἀρχιερατικὸ ἐπίτροπο (grand vicaire), ἕνα π. Ἀρσένιο Zoccolant, ἀπὸ διαφορετικὸ μοναχικὸ τάγμα, ἐπίσης καταγόμενο ἀπὸ τοὺς φραγκισκανοὺς, ὅπως οἱ καπουκίνοι, ἀλλὰ διαχωρισμένο («Récollets»). Ὁ π. Robert δὲν θὰ διστάσῃ, στὸ πρῶτο του κήρυγμα, τὴν ἴδια ἐκείνη ἡμέρα τοῦ «ἀφορισμοῦ», νὰ τὸν κηρύξῃ –πιθανῶς ὀρθά, ἀλλ’ ἀσφαλῶς ἀναρμόδια– ἄκυρο· πολὺ περισσότερο: θὰ μεριμνήσῃ λίγο ἀργότερα γιὰ τὴν ἐκτέλεση ὁδηγιῶν τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ νὰ συλληφθῆ ὁ τολμηρὸς ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος καὶ νὰ ἐπαναπατριεθῆ βιαίως στὴν Μασσαλία. Τὸ ζήτημα θὰ δημιουργήσῃ προφανῶς προβλήματα στὸν π. Robert, ὁ ὁποῖος θὰ ζητήσῃ, ἀνεπιτυχῶς, ἄδεια νὰ μεταβῆ στὴν Γαλλία καὶ ἴσως στὴν Ρώμη γιὰ νὰ δώσῃ ἐξηγήσεις· ἡ πρεσβεία, μία φορὰ ἀκόμη, δὲν θὰ θελήσῃ νὰ τὸν στερηθῆ³³.

Ἡ ταύτιση πάντως τῶν προσώπων μᾶς ὁδηγεῖ νὰ σχηματίσουμε μίαν ἀναθεωρημένη εἰκόνα γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὴν ἀποστολὴ τοῦ π. Robert. Ἀρκετὰ μακριὰ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι τὸ ἀνέμελο «gamin de Paris» πὺν νόμιζε ὁ Pernot, ὁ π. Robert ἐκτελεῖ ἕνα συγκεκριμένο ἔργο στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Καὶ οἱ «θηρησκευτικὲς παρεκβάσεις» πὺν βρίσκουμε στὸ φαινομενικὰ ἀδιάφορο ὁδοιπορικὸ του, καὶ πὺν φαίνεται νὰ παραξενεύουν ἢ καὶ νὰ ἐνοχλοῦν κάπως τὸν ἐκδότη του («Le lecteur ne s'étonnera pas de trouver sous sa plume quelques digressions religieuses»)³⁴, παίρνουν ἕνα ἐντελῶς νέο περιεχόμενο.

Ὡς ἀφετηρία τῆς ἀποστολῆς τῆς Νεοκαισαρείας φέρεται μία «ρωμαντικὴ» ἰδέα τοῦ καρδινάλιου Ludovisi, ὁ ὁποῖος, ὡς τιτουλάριος ἐπίσκοπος, ἔφερε «ψιλῶ ὄνοματι» τὸν ἱστορικὸ τίτλο τοῦ Νεοκαισαρείας³⁵. Ἰχνη αὐτῆς τῆς ἰδέας βρίσκουμε ἀκριβῶς στὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ π. Robert, ὅταν αὐτός, εἴκοσι χρόνια περὶπου ἀργότερα, ἀναφέρεται στοὺς καθολικοὺς τιτουλαριοὺς ἐπισκόπους (in partibus infidelium) καὶ προσπαθῆ νὰ θεμελιώσῃ μὲ τρόπο ἀρκετὰ ἀδέξιο, τὸ ὑποτιθέμενο δικαίωμά τους νὰ ὀργανώνουν ἱεραποστολὲς στὴν περιοχὴ τῆς ψιλῆς «δικαι-

Le P. Thomas s'empresse de communiquer ce désir au P. Custode» [*Études Franciscaines* 31 (1914), σελ. 397, 537· Pernot, σελ. 69 σημ. 2].

33. Ἡ ἀφήγησις τῆς ὑποθέσεως τῆς Σμύρνης στὴν ἐκδ. Pernot, σελ. 66-69. Γιὰ τὶς ἐπιπτώσεις τῆς βλ. *Études Franciscaines* 31 (1914), σελ. 531 καὶ Pernot, σελ. 69 σημ. 1.

34. Pernot, σελ. x.

35. Hofmann, σελ. 279-280.

οδοσίας» τους³⁶ –μία ακόμη ένδειξη, άν χρειάζοταν, ύπερ τής ταυτίσεως τών προσώπων. Άλλά άν αύτή ή «ρωμαντική» επιθυμία ύπήρξε ή άφορομή, ό χαρακτηήρας τής άποστολής εΐναι άρκετά σαφής: στην άναφορά του π. Jacques de Paris γιά τήν άποστολή γίνεται μνεΐα τής καταστάσεως που επικρατεί στην έλληνική Έκκλησία «in questi tempi che una gran parte delli arcivescovi greci sono intossicati del veleno di Calvino»³⁷.

Εΐναι ή έποχή που κυρίαρχη τάση, στην έπίσημη τουλάχιστον ίεραποστολική πρακτική τής Καθολικής Έκκλησίας στην έλληνική Άνατολή, δέν εΐναι πλέον ή πολεμική κατά τόν «Graeci schismatici» και ή έπισήμανση τών πλανών τους. Άκριβώς τό αντίθετο: ή τάση εΐναι νά άναζητηται και νά έξαιρεται ή κατά βάση ταυτότητα στην πίστη και στην λατρεία μεταξύ του Καθολικισμού και τής έλληνικής Όρθοδοξίας, αύτή ή Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consensus, ό perpetuus Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis tam in dogmate quam in ritibus consensus, –όπως έγραφε, πέντε μόλις χρόνια πριν και δύο χρόνια μετά τήν άποστολή τής Νεοκαισαρείας (1648 και 1655, αντίστοιχα), ό Λέων Άλλάτιος³⁸, σε άντιδιαστολή, έννοεΐται (ή και ρητά διακηρύσσεται), προς τήν άνατροπή τών πάντων, ή όποία εισάγεται με τό δηλητήριο τής Μεταρρυθμίσεως, τό «veleno di Calvino», που εΐδαμε. Βρισκόμαστε μόλις δεκαπέντε χρόνια μετά τήν θανάτωση του Κυρίλλου Λούκαρη, του «καλβινιστή» πατριάρχη. Αυτός εΐναι προφανώς ό χαρακτηήρας και τής άποστολής τής Νεοκαισαρείας. Δώδεκα ως δεκαέξη χρόνια άργότερα ό άρχηγός τής άποστολής, περιηγητής τώρα στην τουρκοκρατούμενη Άνατολή, μένει πιστός στην ΐδια γραμμή. Θα δείξη π.χ. ιδιαίτερη εύασθησία, και τό έπισημαΐνει όποτε βρισκει εύκαιρία, στο γεγονός ότi και ή όρθόδοξη Έκκλησία προβλέπει τήν διατήρηση καθαγιασμένων δώρων, είτε γιά

36. «Les papes étant informés de tous ces abus qui se commettent par les Grecs schismatiques ont soin pour y remédier, autant qu'il est en leur pouvoir, de nommer des évêques qu'on appelle *in partibus infidelium*, qui, lorsqu'ils ne vont pas eux-mêmes sur les lieux exercer leur juridiction, y établissent des vicaires généraux, qui tâchent avec les missionnaires d'y bien instruire les fidèles et d'y administrer les sacrements avec toutes les dispositions nécessaires, ce qui donne de l'émulation aux Grecs schismatiques et les engage à s'acquitter de leur devoir avec plus de circonspection» (σελ. 98).

37. Hofmann, σελ. 290-291.

38. *De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua consensione libri tres*, Κολωνία 1648· *De perpetuo Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis tam in dogmate quam in ritibus consensu* στον τόμο: *De utriusque Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua in dogmate de purgatorio consensione*, Ρώμη 1655, σελ. 581-824, και με τόν τίτλο *De perpetua consensione Latinae et Graecae Ecclesiae* στο συλλογικό έργο: *Concordia nationum christianarum... in fidei catholicae dogmatibus*, Μαγεντία 1655, σελ. 91-212.

τὴν μετάληψη τῶν ἀσθενῶν (τὸ σημειώνει π.χ. κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὸν μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν Σηλυβρία)³⁹ εἴτε στὴν περίπτωσι τῆς λειτουργίας των προηγιασμένων (ἔτσι στὸ περιστατικὸ τῆς Λάρισας, τὴν Μεγάλῃ Ἑβδομάδα τοῦ 1669)⁴⁰. Τὸ θέμα τῆς διατηρήσεως εὐχαριστιακῶν εἰδῶν καὶ τῆς ἀπονομῆς προσκυνήσεως σ' αὐτά, ὅπως εἶναι γνωστὸ, συνδέθηκε στενά, ἰδίως στὴν Δύση, μὲ τὸ δογματικὸ ζήτημα τῆς «πραγματικῆς παρουσίας», ἓνα ζήτημα ἐξαιρετικὰ ἐπίκαιρο καὶ στοὺς χρόνους τοῦ π. Robert⁴¹. ἡ Μεταρρύθμιση καὶ ἡ Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία ἐμμένον ἰδιαίτερα στὴν ἀποφυγὴ τῆς πρακτικῆς αὐτῆς⁴². Ὁ π. Robert θὰ σημειώσῃ μὲ ξεχωριστὴ ἱκανοποίησι: «ce qui me confirma dans la créance que j'avais déjà que les Grecs tiennent la

39. «ayant remarqué un petit sac de soie violette qui pendait à la croix qui était sur l'autel, je lui demandai ce que c'était, et il me dit qu'il y avait dans le sac une petite boîte dans laquelle ils portaient le Très Saint aux malades, c'est-à-dire le Saint Sacrement» (σελ. 83).

40. «Parce qu'il consacre le dimanche des Rameaux autant d'hosties qu'il en faut pour la semaine sainte, durant laquelle ils ne font point de consécration; ce qui me confirma dans la créance que j'avais déjà que les Grecs tiennent la réalité du précieux corps de Jésus-Christ au Saint Sacrement de l'autel, conservant ainsi des hosties consacrées» (σελ. 134).

41. Ἡ συνοδικὴ ἀπόκρισις τοῦ Ἰανουαρίου 1672 τοῦ Διονυσίου Δ', ἡ σύνοδος τῶν Ἱεροσολύμων τοῦ ἴδιου ἔτους καὶ τελικὰ ἡ λεγομένη ὁμολογία τοῦ Δοσιθέου, θὰ «ἀπογοιτεύσουν» τοὺς ἀγγλικανούς, ἀποδεχόμενες ρητὰ (μαζί μὲ τὸ ἀλάθητο τῆς Ἐκκλησίας, τὰ ἑπτὰ μυστήρια, τὴν πρεσβείαν τῶν ἁγίων) τὴν «πραγματικὴν παρουσίαν» στὸ μυστήριον τῆς θείας εὐχαριστίας μὲ τὴν ἔννοια τῆς πραγματικῆς μεταβολῆς τῶν εὐχαριστιακῶν εἰδῶν· στὴν ἀφετηρία τῆς συνοδικῆς ἀποφάσεως μορφεῖ να ἀνχνευθῆ μία πρωτοβουλία τοῦ Γάλλου πρέσβεως de Nointel· Ἰ. Καμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμ. Β', Γρατς 1968², σελ. 687 (767)-694 (774). Πὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. μεταξὺ τῶν γενικῶν ἔργων S. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Καίμπριτζ 1968, σελ. 307-309, πρβλ. σελ. 316, 350· καὶ ἀπὸ τὴν εἰδικὴ βιβλιογραφία: Ν. Τζιράκη, *Ἡ περὶ μετουσιώσεως εὐχαριστιακῆ ἔρις*, Ἀθήνα 1977 καὶ I. V. Durā, *Ὁ Δοσιθέος Ἱεροσολύμων καὶ ἡ προσφορά αὐτοῦ ...*, Ἀθήνα 1977, passim.

42. Ἔτσι π.χ. στὰ «39 ἄρθρα» τῆς ἀγγλικανικῆς ἐκκλησίας, ἀρθρ. 25 καὶ 28 (βλ. πρόχειρα Κ. Β. Σκουτέρη, *Τὰ 39 ἄρθρα τῆς Ἀγγλικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1982, σελ. 355, 386-387), πρβλ. καὶ τὴν σημειώσεσι τοῦ *The Book of Common Prayer* στὴς ἀκολουθίαι τῆς «Holy Communion» καὶ τῆς «Communion of the Sick» [Ἀκριβῶς κατὰ τὰ χρόνια αὐτὰ δημοσιεύεται ἡ ἑλληνικὴ μετάφρασις τῆς *Βίβλου τῆς Δημοσίας Εὐχῆς... κατὰ τὸ ἔθος τῆς Ἀγγλικανῆς Ἐκκλησίας*, Καίμπριτζ 1655].- Ὁ καλβινιστὴς ἐκδότης τοῦ *Ius Orientale* (Γενεύη 1573) E. Bonafidius, παρέχοντας τὴν πρώτην ἐκδοσὴν τῶν κανονικῶν ἀποκριῶσεων τοῦ Ἡλία Κρήτης (Ράλλη - Ποτλῆ, τόμ. Ε', σελ. 374-381), τὴν ὁποία ἀκολουθοῦν ἔκτοτε ὅλες οἱ ἄλλες, παραλείπει ἠθελήμενα τὴν περιεχομένην στὸ γρ του (ὅπως, κανονικά, καὶ στὸ σύνολο τῆς χειρόγραφης παραδόσεως) πρώτη ἀπόκρισι, ποὺ ἀναφέρεται στὴν διατήρησι τῶν προηγιασμένων: βλ. Κ. Γ. Πιτσάκη, Ennemond Bonnefoi (1536-1574), *Ἡ Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριον. Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 37-59 καὶ τοῦ ἴδιου, Un problème mineur de prosopographie byzantine: le «bienheureux Jean» de l'Épimete Canonum, *Βυζαντινά* 15 (1989), σελ. 385-399.

réalité du précieux corps de Jésus-Christ au Saint Sacrement de l'autel, conservant ainsi des hosties consacrées»⁴³. 'Ο π. Robert δέν παραλείπει, ἄλλωστε, τίς ρητές ἀναφορές κατά τῶν καλβινιστῶν. Σέ ἓνα ἄλλο ἐπίμαχο ζήτημα, ὅπως εἶναι τὰ μνημόσυνα ὑπέρ τῶν νεκρῶν, δέν θά ἄρκεσθῆι νά ἐπισημάνῃ τήν σταθερή ἐν προκειμένῳ πρακτική καί τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας· θά ἀντιπαρθεῖ μὲ ἀνεση στήν διδασκαλία τῶν καλβινιστῶν ἀκόμη καί μουσουλμανικές θρησκευτικές πρακτικές: «Je puis dire, en passant, à la confusion des calvinistes, que les Turcs ont beaucoup de dévotion pour les morts et font des prières pour le repos de leurs âmes»⁴⁴.

Στά ἴδια πλαίσια ἐκδηλώνεται τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ π. Robert γιά τὸν βίῳ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ περιγραφές του ἀπὸ ἐπισκέψεις σὲ ἐκκλησίες, σὲ μοναστήρια καί σὲ κληρικούς τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας εἶναι συχνές στήν ἀφήγησή του· ξεχωριστὸ εἶναι τὸ ἐνδιαφέρον του στὰ σημεῖα ὅπου ἡ προτεσταντική διδασκαλία εἶναι ἀρνητική: μοναχικός βίος, «λατρεία» τῶν ἁγίων, ἀντικείμενα εὐλαβείας τῶν ἀνατολικῶν: εἰκόνες, ἱερά λείψανα (τῆς ἁγίας Ξένης στήν Σηλυβρία, τῆς ἁγίας Θεοδώρας στήν Θεσσαλονίκη)⁴⁵. Ἡδη στὰ συστατικά γράμματα τῆς ἀποστολῆς τῆς Νεοκαισαρείας διαβάζουμε ὅτι οἱ καπουκίνοι ταξιδεύουν «πρὸς μὲν τὴν Νεοκαισάρειαν εὐλαβείας χάριν τοῦ ἐν ἁγίοις θαυματουργοῦ Γρηγορίου, πρὸς δὲ τὴν Ἀμάσειαν θέας χάριν τῆς λίμνης ἐκείνης, ἐν ἣ ἡ παρθενομάρτυς Ἰουλίττα μετὰ καὶ ἄλλων παρθενομαρτύρων ἐμβληθεῖσα τὸ μαρτυρικὸν ἐδέξατο τέλος, πρὸς τὴν Τραπεζοῦντα τῶν ἐκεῖσε διαλαμπάντων ἀσκήσει χάριν ἁγίων»· «διὰ ἱστορίαν καὶ προσκύνῃσιν τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ Νεοκαισαρείας, τῶν ἰχνῶν ὅπου ἐπάτησεν»⁴⁶.

43. Ἀνωτέρω, σμ. 40.- 'Ο π. Robert σωστά ἀντιλαμβάνεται τὴν θέση τῆς ὀρθόδοξης διδασκαλίας στὸ ζήτημα αὐτό, ἡ ὁποία κατὰ βάση δέν ἀφίσταται τῆς ρωμαιοκαθολικῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ δόγμα ἢ μὴ τῆς χρήσεως τοῦ ὄρου «μετουσίωσις» καὶ ἀνεξάρτητα ἐπίσης ἀν δέν ὑπάρχῃ πρακτικὴ χωριστῶν ἀκολουθιῶν καὶ τελετῶν δημοσίας λατρείας τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, ἡ εὐλογίας διὰ τῶν καθηγιασμένων εἰδῶν, ἢ εἰδικὴ ἐορτὴ τοῦ τύπου τῆς λεγομένης «Ἀγίας Δωρεᾶς» (Fête-Dieu, Corpus Christi): T. Ware, *The Orthodox Church*, Harmondsworth 1967, σελ. 107-108, 290-292· φυσικὰ δέν θά γίνῃ ἐδῶ ἄλλη ἀναφορὰ στήν εὐρεῖα σχετικὴ ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ βιβλιογραφία.

44. Ἐκδ. Pernot, σελ. 88-89.

45. 'Ο.π., σελ. 83 («un corps saint pour lequel les Grecs ont une grande vénération») καὶ σελ. 99 («elle nous fit voir dans une chapelle le corps de sainte Théodore, qui est encore dans tout son entier et dont la chair est un peu brunie, mais sans aucune corruption»).- Πρβλ., στήν δευτέρη περίπτωση, καὶ τίς σκέψεις τοῦ π. Robert γιά τὴν χρῆση ἢ μὴ καὶ γλυπτῶν (ἀναγλύφων) στήν ὀρθόδοξη ἐκκλησιαστικὴ τέχνη.

46. Hofmann, σελ. 289-290, 292.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι έπιρρίσεις του κατά του άνατολικού κλήρου έπικεντρώνονται στην άμάθειά του και στο έπίπεδο των ήθών του: αυτή είναι και ή άποκλειστική δικαίωση την όποία έπικαλείται για την διενέργεια ίεραποστολών στα μέρη της Άνατολής⁴⁷ –καμμία άπόπειρα θεμελιώσεως στο θεολογικό έπίπεδο, δογματικό ή έκκλησιολογικό. Κατά τα λοιπά, σέ κάθε περίπτωση, όπου αυτό είναι δυνατόν, ό π. Robert έπιδιώκει την έπαφή με την τοπική (όρθόδοξη) έκκλησιαστική άρχή, και δέν παραλείπει νά συναντᾶ τόν έπιχώριο άρχιερέα, ίδίως όταν πρόκειται για πρόσωπο με δεσμούς και έπιρροή στην Κωνσταντινούπολη, και με ένδιαφέρον για τις διεκκλησιαστικές σχέσεις: είναι ή περίπτωση του «προέδρου» Θεσσαλονίκης, πρώην πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1662-1665) Διονυσίου Γ΄ Βάρδαλη του άπό Λαρίσης και ή περίπτωση του ίσχυρότατου μητροπολίτη Λαρίσης Διονυσίου του Μουσελίμη, του μετέπειτα πατριάρχη Διονυσίου Δ΄ (πέντε πατριαρχείες 1671-1694)⁴⁸. Στις συναντήσεις αυτές έπικρατεί ιδιάζουσα φιλοφροσύνη και άπό τις δύο πλευρές. Ίδιαίτερα για την συνάντηση με τόν Διονύσιο Μουσελίμη, κατά την όποία έχουμε και συγκεκριμένη συζήτηση για έκκλησιαστικά λειτουργικά θέματα, είχα την ευκαιρία άλλοτε νά γράψω ότι ή άνεση της έπαφής δημιουργεί στον άναγνώστη σχεδόν την έντύπωση ότι παρακολουθεί συνομιλία, όχι μεταξύ κληρικών δύο διαφορετικών Έκκλησιών, άλλά μεταξύ έκπροσώπων δύο διαφορετικών λειτουργικών τύπων της ίδιας Έκκλησίας⁴⁹.

Βρισκόμαστε πράγματι σέ μία έποχή, περι τα μέσα του 17ου αιώνα, όπου με την τάση της άναζητήσεως της *perpetua consensio* μεταξύ της δυτικής και της άνατολικής Έκκλησίας συνδυάζεται μία μοναδική στην ίστορία έξιαση του ένδιαφέροντος του δυτικού κλήρου για την άνατολική λειτουργική. Βρίσκει την έκφρασή της σέ μία σειρά σημαντικών έκδοτικών έργασιών, που έγκαινιάζεται

47. Βλ. *άνωτέρω*, σημ. 36. Στο σημείο αυτό του όδοιορικού, τό μόνο σχεδόν όπου ό Γάλλος κληρικός όμιλει γενικότερα με κάποια προκατάληψη κατά των «Grecs schismatiques», φαίνεται νά άμφισβητούνται δύο τουλάχιστον μυστήρια των όρθόδοξων, ή ίερωσύνη και ή μετάνοια («car c'est une chose déplorable de voir l'aveuglement de ces prétendus prêtres...», «... il lui donna l'absolution..., si on peut l'appeler telle»: σελ. 97-98) στην πραγματικότητα πρόκειται για ύπερβολική διατύπωση που άποσκοπει άπλώς, όπως προκύπτει άπό τα συμφραζόμενα, νά κατηργήσει την άμάθεια του έλληνικού κλήρου και την σχεδόν σμωνιακή κατάχρηση των «τυχερών» στα μυστήρια, «σκάνδαλο» για όλους τούς δυτικούς περιηγητές, που τό έχουν καταγγείλει πολύ έντονότερα άπό τόν π. Robert. Πρβλ. Ignazio da Seggiano, κυρίως κεφ. XV «I Cappuccini e i riti orientali. La comunicazione in cose sacre» (σελ. 396-415): «Tuttavia sarebbe ingiusto dedurre che i Cappuccini non stimassero e non venerassero la liturgia greco-bizantina» (σελ. 399).

48. Έκδ. Pernot, σελ. 98-99 (Θεσσαλονίκη) και σελ. 132-134 (Λάρισα).

49. Πιτσάκη (άνωτέρω σημ. 3), σελ. 93.

στό Παρίσι τὸ 1643 μετὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἀρχιερατικοῦ τοῦ Isaac Habert καὶ τελειώνει τὸ 1651 καὶ τὸ 1655 μετὰ μεγάλα ἔργα τοῦ Jean Morin γιὰ τὴν πρακτικὴ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν στὴν τέλεση τῶν μυστηρίων τῆς Μετανοίας καὶ τῆς Ἱερωσύνης: *Commentarius Historicus de Disciplina in Administratione Sacramenti Poenitentiae* καὶ *Commentarius de Sacris Ecclesiae Ordinationibus*, ἀντίστοιχα. Ἐνδιάμεσα δημοσιεύονται τὸ *De Perpetua Consensione* τοῦ Ἀλλατίου καὶ τὸ κορυφαῖο ἐκδοτικὸ ἔργο τῆς σειρᾶς: τὸ *Εὐχολόγιον* τοῦ Jacques Goar (Παρίσι 1647, Βενετία 1730)⁵⁰. Ὁ ἴδιος ὁ Goar (1601-1651), κατὰ τὴν ἑπταετῆ παραμονὴν τοῦ στὴν Ἀνατολή, μετὴν ἰδιότητα τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς τῶν Δομηνικανῶν στὴν Χίο (1631-1637), ἐφαρμόζει ἀνετα, «sans complexe», τὴν intercommunio μετὰ τοὺς ἀνατολικούς⁵¹. Ὑπὸ τὸ νέο αὐτὸ πνεῦμα ρητὰ πλέον καταδικάζεται ὁ παλαιὸς ἄκρατος λατινικὸς φανατισμὸς κατὰ τῶν «Ἑλλήνων» καὶ τονίζεται ἡ absurditas τῶν ἐναντίον τοὺς κατηγοριῶν γιὰ ἀπολύτως νόμιμες πρακτικὲς τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, κατηγοριῶν στὶς ὁποῖες ἔχουν, ἄλλωστε, πρωτοστατήσει, λατινικότεροι τῶν Λατίνων, Ἕλληνες προσήλυτοι: στὸν index rerum τοῦ *Εὐχολογίου* τοῦ Goar ὄχι λιγώτερα ἀπὸ 12 λήμματα παραπέμπουν στὶς ἐπικρίσεις τοῦ κειμένου γιὰ τὴν κριτικὴ ποὺ ἔχει ἀσκήσει κατὰ τῶν «Ἑλλήνων» ὁ Πέτρος Ἀρκουδιός: Arcudius correctus, Arcudius falso arguit, Arcudii ignorantia, Arcudius plus aequo severus in Graecos ab ipsis Latinis condemnatur...

Ὁ ἴδιος ὁ π. Robert δὲν γνωρίζουμε νὰ ἀσκήσῃ τὴν intercommunio. Δὲν βρίσκεται ὅμως πολὺ μακριά. Ὁ καπουκίνος ποὺ πρὶν δεκαπέντε χρόνια εἶχε ἐξασφαλίσει, ἔστω ὑπὸ περιορισμούς, τὴν ἄδεια νὰ τελεῖ τὴν δυτικὴ λειτουργία μέσα σὲ ὀρθόδοξους ναοὺς (εἶναι ἀξιοσημείωτο τὸ φραστικὸ τῶν πατριαρχικῶν συστατικῶν ἐπιστολῶν γιὰ τὴν καθολικὴ λειτουργία: *προσφέρουν τῷ Θεῷ καὶ Πατρὶ τὴν ἱερὰν καὶ ἀναίμακτον θυσίαν ἀδιαλείπτως, δι' ἧς τὸ θεῖον ἐξιλεοῦται: νὰ μὴν τοὺς λείψῃ ἢ θεία καὶ ἱερὰ μυσταγωγία: καὶ νὰ προσφέρουν καὶ τὴν ἁγίαν θυσίαν*)⁵², δὲν εἶναι ἀπλῶς περιηγητὴς στὶς ἑλληνικὲς ἐκκλησιᾶς ποὺ ἐπισκέπτεται. Ἡ συμμετοχὴ του εἶναι συχνὰ ἐνσυνείδητα λατρευτικὴ: περᾶσαικός ἀπὸ ἓνα μεγάλο ἑλληνικὸ μοναστήρι κοντὰ στὴν Κωνσταντινούπολη, προσεύχεται σὸ

50. Πὰ τὴν ἐκδοτικὴ αὐτὴ παραγωγὴ καὶ τὴν ὅλη κίνησιν στὴν ὁποία ἐντάσσεται, βλ. τὰ προλεγόμενα τοῦ Kallistos (Timothy) Ware στὴν ἀνατύπωση (1970) τοῦ *De Perpetua Consensione*.

51. Πὰ τὴν στάσιν τοῦ Goar, βλ. μεταξὺ ἄλλων, τὸ κείμενον τοῦ ἴδιου, στὴν app. τοῦ Ἀλλατίου, ὁ.π., στ. 1659-1662, καὶ S. Salaville, *De communionem eucharistica Graecorum quid senserit Jacobus Goar*, *Ephemerides Liturgicae*, n. s. IX (1935), σελ. 150-155 = *Studia Orientalia Liturgico-theologica*, Ρώμη 1940, σελ. 54-61· V. Laurent, *Les Mémoires de Sylvestre Syropoulos*, Παρίσι 1971, σελ. 57· Ware (βλ. στὴν προηγουμένη σημ.). Πὰ τὴν intercommunio βλ. καὶ Ignazio da Seggiano, σελ. 405 κ.ε.

52. Hofmann, σελ. 290, 292, 294.

καθολικό του, πριν τὸ ἐπισκεφθῆ («L'abbé nous y vint recevoir..., et après avoir fait notre prière à l'église, où il nous conduisit d'abord, il nous fit voir le monastère...»)⁵³· ὅταν βρίσκεται, σὲ ἐπίσημη ἡμέρα, σὲ μέρος ὅπου δὲν ὑπάρχει καθολικὴ ἐκκλησία, ὅπως σὲ μία μικρὴ πόλη τῆς βόρειας Λέσβου (τὸν Μόλυβο;) τὴν ἡμέρα τῆς Ἀναλήψεως τοῦ 1667, θεωρεῖ δεδομένο τὸ καθῆκον του νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ὀρθόδοξη λειτουργία («Nous y passâmes le jour de l'Ascension, *ce qui m'obligea* de prier ce valet de me conduire d'abord à l'église des Grecs, où nous arrivâmes comme l'on commençait la messe, que j'entendis tout entière»)⁵⁴. Ὅλοι οἱ Γάλλοι ποὺ διαμένουν στὴν Ἀθήνα, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν πρόξενο, προσκαλοῦνται καὶ παρακολουθοῦν, κάθε χρόνο, τὴν λειτουργία τοῦ ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ἄρεοπαγίτου, κοινοῦ, ὑποτίθεται, πολιοῦχου τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Παρισίων⁵⁵. Στὸ περιστατικό τῆς Λαρίσης, ὁ π. Robert παρακολουθεῖ μία ἀπὸ τὶς προηγουμένως τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας· ἂν καὶ μὴ πλήρως ἐνήμερος γιὰ τὴν συγκεκριμένη λειτουργικὴ πρακτικὴ, κατὰ τὴν μεγάλη εἰσοδο ἀπονέμει προσκύνηση στὰ δῶρα, γονατίζοντας, ὅπως οἱ Ἕλληνες («ce qui me faisant douter qu'il portait le Saint Sacrement, je me mis à genoux vers l'autel»), ἐνῶ ὁ συνοδός του, μὴ γνωρίζοντας ὅτι τὰ δῶρα ἦταν ἤδη καθαγιασμένα, δὲν τὸν μιμείται. Στὴν συνομιλία μὲ τὸν μητροπολίτη ποὺ ἀκολουθεῖ, ἐκεῖνος ἀναρωτιέται «si celui qui était avec moi n'était pas catholique». Στὴν καταφατικὴ ἀπάντηση τοῦ π. Robert, ὁ μητροπολίτης ἐρωτᾷ μὲ ἀπορία: «D'où vient donc qu'il ne s'est pas prosterné quand j'ai passé devant lui tenant en main le très Saint Sacrement?». Ὁ συνοδός τοῦ π. Robert ἐξηγεῖ ὅτι δὲν φανταζόταν ὅτι στὸ στάδιο ἐκεῖνο τῆς λειτουργίας εἶχε ἤδη συντελεσθῆ ὁ καθαγιασμός τῶν δῶρων, καὶ ὁ μητροπολίτης βρίσκει εὐκαιρία νὰ τοὺς ἐξηγήσῃ τὰ τῆς λειτουργίας τῶν προηγουμένων⁵⁶. Ὅχι μόνον ὁ π. Robert καὶ ὁ συνοδός του θεωροῦν, σύμφωνα ἀλλωστε μὲ παγία θέση τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἀναμφισβήτητα ἔγκυρα τὰ μυστήρια τῶν ὀρθόδοξων⁵⁷, καὶ ἐπομένως τὴν εὐχαριστία τοὺς δεκτικὴ προσκυνήσεως ἐκ μέρους τους,

53. Ἐκδ. Pernot, σελ. 56.

54. Ὁ.π., σελ. 65.

55. Ὁ.π., σελ. 149.

56. Ὁ.π., σελ. 132-134.

57. Ἡ στάση αὐτῆ, συνεπῆς ἀπόρροια τῆς διδασκαλίας τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸ κύρος τῶν μυστηρίων (βλ. πρόχειρα, Χρ. Ἀνδρούτσου, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1956², σελ. 301 κ.έ.), ἐμφανίζει, ὅπως εἶδαμε, μερικὲς ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικότερες ἐκδηλώσεις της, σὲ ἀτομικὸ ἐπίπεδο, ἀκριβῶς μετὰξὺ μελῶν καθολικῶν (γαλλικῶν) ἱεροποστολῶν τῆς Ἀνατολῆς κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 51 γιὰ τὴν στάση τοῦ Jacques Goar· πρβλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Ignazio da Seggiano (ἀνωτέρω, σημ. 47 καὶ 51) γιὰ τὴν στάση τῶν καπουκίνων.- Φυσικὰ δὲν λείπουν, καὶ ἀπὸ τὴν ρωμαιοκαθολικὴ πλευρὰ, ἀκριβῆς ἐκδηλώσεις ἀμφισβήτησεως τοῦ κύρους ὀρθοδόξων μυστηρίων, μέσα στὰ πλαίσια τῶν τοπικῶν φανατισμῶν τῆς

ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ ὀρθόδοξος μητροπολίτης θεωρεῖ ἐξ ἀρχῆς δεδομένη τὴν ἀντίληψη αὐτὴ τῶν συνομηλητῶν του, ὥστε ἡ παράληψη τοῦ συνοδοῦ τοῦ π. Robert νὰ τὸν ἐκπλήξῃ.

Νομίζω ὅτι αὐτὰ ἀρκοῦν, γιὰ τὸν χαρακτήρα τῆς ἀποστολῆς τοῦ π. Robert καὶ γιὰ τὸ κλίμα μέσα στοῦ ὁποῦ ἐντάσσεται.

[Μία μικρὴ παρέκβαση, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν εἰδικώτερο κλάδο στὸν ὁποῖο ἐργάζομαι. Μόνη ἐξαιρέση σ' αὐτὴν τὴν, ὑπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἰδέας τῆς *perpetua compensatio*, ἔξαρση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸ βίον τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία κατὰ τὸν 17ο αἰῶνα, εἶναι ὁ χῶρος τοῦ κανονικοῦ δικαίου, ὅπως θὰ παρατηρήσῃ μετὰ δύο αἰῶνες ὁ πρωτοπόρος στὴν μελέτη τοῦ ἀντικειμένου αὐτοῦ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἕνας πρωτοπόρος ἀρκετὰ προκατειλημμένος πάντως κατὰ τῶν ἀνατολικῶν, ὁ μετέπειτα καρδινάλιος Pitra. Πράγματι ὀλόκληρη ἡ σειρά τῶν ἐρευνητῶν καὶ ἐκδοτῶν τῶν βυζαντινῶν κανονικῶν κεμένων ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς: ὁ Bonnefoi, ὁ Löwenklau, ὁ Freher, οἱ Voël καὶ Justel, τέλος ὁ Beveridge, μὲ τὸ ἐπιβλητικὸ του *Συνοδικόν*, εἶναι διαμαρτυρούμενοι. Ἡ καθολικὴ κριτικὴ θὰ ἀναζητήσῃ «ἐκλεκτικὲς συγγένειες»: τὸν κοινὸ, ὑποτίθεται, στὴν βυζαντινὴ Ἐκκλησία καὶ στὸν προτεσταντισμὸ καισαροπαπισμὸ, μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐπιβολῆς τῆς θελήσεως τοῦ «Καίσαρος» στὴν Ἐκκλησία. Κατ' οὐσίαν ὅμως ἡ ἀποφυγὴ ἐνασχολήσεως τῶν καθολικῶν μὲ τὸ δίκαιο τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, σὲ ἀντίθεση πρὸς τοὺς προτεσταντες (κάποιες ἐπιφανεῖς ἐξαιρέσεις προέρχονται ἀπὸ ἐνωμένες μὲ τὴν Ρώμην ἀνατολικὲς Ἐκκλησίες, ὅπως οἱ μαρωνίτες *Assemani*), ὀφείλεται προφανῶς, πέρα ἀπὸ ἄλλους τυχόν εἰδικώτερους λόγους, καὶ στὴν ἐνδιάθετη ἀπόρριψη τῆς ἰδέας ὅτι μπορεῖ νὰ ὑφίστανται «νομίμως» ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας ἄλλες ἐννομες τάξεις, πλὴν τῆς ρωμαϊκῆς, καὶ στοὺς κινδύνους ποὺ θὰ περιέκλειε ἡ ἀναγνώριση μιᾶς τέτοιας νομιμότητος. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς προθέσεις καὶ τὶς προοπτικὲς τοῦ Pitra, ἡ κύρια συμβολὴ του ὑπῆρξε ὅτι ἔσπασε τοὺς δισταγμοὺς αὐτοῦς, δείχνοντας ὅτι ἡ σπουδὴ τοῦ ἀνατολικοῦ δικαίου μπορεῖ νὰ συμβαδίσῃ μὲ τὴν ἀρχειοφύλαξη ρωμαϊκῆ «ὀρθοδοξία», καὶ μάλιστα νὰ τὴν ὑπηρετήσῃ⁵⁸.

ἐποχῆς: ὡς παράδειγμα ἀναφέρεται ἡ ἀναχειροτόνηση σὲ ὅλους τοὺς βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης, τοῦ μητροπολίτη Τρανουλιβανίας Ἀθανασίου, ὅταν προσχώρησε στὴν καθολικὴ ἔκκλησία, ἀπὸ τὸν καρδινάλιο Κόλοντις, στὴν Βιέννη (25 Μαρτίου 1704): Durã (ἀνωτέρω, σμμ. 41), σελ. 124.- Δὲν θίγεται, βέβαια, ἐδῶ τὸ ἐξαιρετικὰ πολὺπλοκο θέμα τῆς ἀμφιταλαντευόμενης ἐπὶ αἰῶνες ὀρθόδοξης πρακτικῆς, ὡς πρὸς τὴν ἀναγνώριση τοῦ κύρους τῶν μυστηρίων τῶν «ἑτεροδόξων», κατ' ἐξοχὴν βέβαια τῶν ρωμαιοκαθολικῶν· πολὺ λιγώτερο μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος γιὰ «ὀρθόδοξη διδασκαλία» στοῦ θέματος αὐτό.

58. Πὰ τὴν σχετικὴ προβληματικὴ βλ. στὴν ἀνακοίνωση: Πιτοάκη, *Ennemon Bonnefoi* (ἀνωτέρω σμμ. 42), κυρίως σελ. 50-51, ὅπου καὶ περαιτέρω βιβλιογραφία.

Ἐδῶ τελειώνουν οἱ γνωστές μας εἰδήσεις γιὰ τὸν π. Robert de Dreux, ὅπως περίπου τὶς εἶχε διαμορφώσει τὸ παλαιότερο σχετικὸ δημοσίευμά μου⁵⁹. Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Γαλλία καὶ τὴν σύνταξη τοῦ ὀδοπορικοῦ του, δὲν γνωρίζαμε ἀπολύτως τίποτε γιὰ τὴν τύχη του. Μποροῦμε σήμερα νὰ κάνουμε ἓνα βῆμα ἀκόμη.

Τὸ 1709 δημοσιεύεται στο Παρίσι ἓνα «μυθικὸ» μνημεῖο τῆς νεοελληνικῆς λεξικογραφίας. Ὁ *Θησαυρὸς τῆς ῥωμαϊκῆς καὶ τῆς φράγκικῆς γλώσσας*, ὅπου μὲ τὸ «φράγκικη» νοεῖται ἢ κατ' ἐξοχὴν δυτικο-ευρωπαϊκὴ γλῶσσα γιὰ τὴν Ἄνατολὴ τοῦ 17ου αἰῶνα, ἢ ἰταλική: *Tesoro della lingua greca volgare ed italiana*, ἔργο μεταθανάτιο τοῦ π. Alessio da Somavera («ἀπὸ τὸν πατέρα Ἀλέξιον τὸν Σουμαβεραῖον»), «Capucino Francese, Missionario Apostolico e Custode di tutte le nostre Missioni di Grecia».

Γάλλος καπουκίνος, λοιπόν, ὁ συγγραφέας, Alexis de Sommevoir(e)⁶⁰, βρίσκειται σὲ ἱεροποστολὴ στὴν Ἄνατολὴ ἀπὸ τὸ 1648⁶¹ –πέντε χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν π. Robert. Ἦγούμενος τῶν καπουκίνων τοῦ Πέραν ἀπὸ τὶς 19 Ἰουλίου 1666⁶², ὅταν ἤδη ὁ π. Robert βρισκεται ἐκεῖ κατὰ τὸ τρίτο του ταξίδι, καὶ ἔν συνεχείᾳ προϊστάμενος τῆς «Custodia della Grecia», μᾶς ἀπὸ τὶς δύο «Custodie» στὶς ὁποῖες εἶχε διαμεθεῖ ἀπὸ τὸ 1634 ἢ ὑπὸ τοὺς καπουκίνους «Missionne d'Oriente»,

59. Ὁ Pernot ἔχει ἐπιχειρήσει, μέσω τρίτων, καὶ κάποια περιορισμένη ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα στὸ Dreux, χωρὶς ἀποτέλεσμα: «Les quelques recherches qu'on a bien voulu faire pour moi à ce sujet dans les Archives de la ville de Dreux n'ont donné aucun résultat» (σελ. 4 σημ.): τὸ ἀντικείμενο ἐκεῖ ἦταν οἱ συγγενεῖς σχέσεις τοῦ π. Robert.

60. Τὸ Sommevoir(e), κοινότητα τῆς Γαλλίας στὸν νομὸ τῆς Haute-Marne, στὸ καντόνιο τοῦ Montierender (Montier-en-Der) καὶ σὲ ἀπόσταση 15 χλμ. Ν.Δ. τοῦ Wassy, κοντὰ στὶς πηγές τοῦ Voire, εἶχε στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. 1.200 κατοίκους: P. Larousse, *Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle*, τόμ. 14, σελ. 864· *La Grande Encyclopédie*, τόμ. 30, σελ. 262 [E. Ch.].- Somavera εἶναι ἢ ἰταλικὴ τοῦ ἀπόδοσις ἢ ἑλληνικὴ ἀπόδοσις τοῦ ἔθνικου «Σουμαβεραῖος» ἀποτελεῖ ἐπιτυχή προσαπῆνα νὰ ἐφαρμοσθοῦν οἱ φωνητικοὶ καὶ ἔτυμολογικοὶ κανόνες τῆς νεοελληνικῆς γιὰ ἀντίστοιχες ξένες λέξεις: γαλλ. *somme* / ἰταλ. *som(m)a* < λατ. *summa* > νεοελλ. *σοῦμ(μ)α*: συγχρόνως ἀποδίδει τὴν λατινικὴ ὀνομασία τοῦ χωρίου: *Villa Summavigera* (μαρτυρεῖται τὸ 845).- Τὸ γαλλικὸ ὄνομα τοῦ συντάκτη περιέχεται στὶς διάφορες πιστοποιήσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν ἀρχῶν ποὺ συνοδεύουν τὴν ἔκδοσι.

61. Ignazio da Seggiano, σελ. 136 [εἶναι καὶ ἡ μόνη ὀρθὴ μνεία τοῦ ὀνόματος Sommevoire: παντοῦ ἄλλοι στὸ ἴδιο ἔργο, προφανῶς ἀπὸ παραδρομὴ, *Sommevoire*: τὸ ὀρθὸ ἀποκαθίσταται στὸν *indice*, σελ. 505].

62. *Études Franciscaines* 29 (1913), σελ. 611 [μόνον ἐδῶ ἀναγράφεται ὡς: *le P. Alexis de Somme*].

μέ ἔδρα τὴν Κωνσταντινούπολη (ἡ ἄλλη custodia εἶχε ἔδρα τὸ Χαλέπι)⁶³, εἶχε στὴν τοπικὴ δικαιοδοσία του τὶς συγκεκριμένες ἐγκαταστάσεις στὴν Κωνσταντινούπολη, τὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου (μνημονεύονται ρητὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη: ἡ Χίος, ἡ Σμύρνη, ἡ Νάξος καὶ ἡ Σύρος), ἀλλὰ «δυνάμει» καὶ τὸ σύνολο τῆς ἠπειρωτικῆς καὶ νησιωτικῆς Ἑλλάδος: *tum etiam quacumque alia loca sive in continenti Provinciae Graeciae sunt sive in Archipelago*⁶⁴ συμπεριλαμβάνεται βέβαια, ὅπως συχνὰ ἀναφέρεται, καὶ ἡ ἱστορικὰ σημαντικὴ ἐγκατάσταση («Μονή») καπουκίνων στὴν Ἀθήνα. Ἔχει διασωθῆ μία ἀναφορά, «degnā di molta considerazione»⁶⁵, ποῦ στέλνει στὴν Propaganda τὸ 1669 –χρονιὰ κατὰ σύμπτωση ποῦ τελειώνει τὸ ταξίδι τοῦ π. Robert– γιὰ τὶς γεωγραφικές, πολιτικές, θρησκευτικὲς συνθήκες στὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὴν κατάσταση τῶν ἱεραποστολῶν. Ἐπιστρέφει στὴν Γαλλία, ὕστερα ἀπὸ περισσότερα ἀπὸ 40 χρόνια στὴν Ἀνατολή, τὸ 1690, γιὰ νὰ τυπώσῃ τὸ λεξικό του – καὶ ἐκεῖ πεθαίνει σὲ ἡλικία 79 ἐτῶν στὸ μοναστήρι τοῦ Saint-Honoré, στὸ Παρίσι, χωρὶς νὰ δῆ τὸ βιβλίο του⁶⁶. Θὰ τυπωθῆ ὕστερα ἀπὸ πολλὲς δυσκολίες, οἰκονομικῆς φύσεως⁶⁷, τὸ 1709, μετὰ τὴν φροντίδα ἐνὸς π. Thomas de Paris «Missionario Apostolico del medesimo ordine», «Capucín, missionnaire apostolique» (δὲν ἀρεῖται νὰ συγγεταί μετὰ τὸν ὁμώνυμο του συντάκτη τοῦ ἡμερολογίου ποῦ γνωρίζουμε, ὁ ὁποῖος εἶχε πεθάνει, σὲ ἡλικία 74 ἐτῶν, τὴν 4η Φεβρουαρίου 1671)⁶⁸, ὑπὸ τὴν ὑψηλὴ προστασία τοῦ ἀββᾶ τοῦ Saint-Quentin, Monseigneur Jean-Paul Bignon, τῆς Γαλλικῆς

63. Ignazio da Seggiano, σελ. 127-142 («VII. La struttura interna della missione»); γιὰ τὸν π. Alexis, σελ. 136. Ἐν τούτοις ἡ ἱστορικὴ ἔκθεση τοῦ π. Ignazio εἶναι ἀρκετὰ συγκεκριμένη, καὶ ἐνίοτε ἀντιφατικὴ, καὶ ἀπουσιάζει ἡ δυνατότητα συνθέσεως.

64. Ὁ.π., σελ. 127 σημ. 2.

65. Ignazio da Seggiano, σελ. 136.- Πὰ τὴν δράση του, πάντοτε ὡς «Custode della Grecia», σχετικὰ μετὰ τὴν ἐγκατάσταση καὶ τὴν λειτουργία ἐκπαιδευτηρίων θηλέων: σελ. 300-301.

66. Ὁ.π., σελ. 467-468· γιὰ τὸ λεξικό ἐπίσης πρβλ. σελ. 472 σημ. 111, 489-490.

67. «Τέτιον βιβλίον ἀγκαλὰ καὶ πολλὰ χρειαζόμενον καὶ ἀκριβόν, μ' ὄλα τοῦτα ἀπιλογιάζοντασ οἱ τυπογραφεάδες καὶ λογιάζοντασ ἐπάνω εἰς ταῖς περιουσιὰς ἔξοδες ὅπου τῶν ἦτον χρειαζόμενας διὰ νὰ τὸ βάλουν ὄσω εἰς τὸ φανερόν, ἐβαραίνασι πολλὰ νὰ τὸ καταπιᾶσουν. Ἀμὴ παρευθὺς ὅπου ἐμίλησεσ καὶ ἤλυσεσ τὸν κόμπον, εὐγάζοντασ ταῖς δυσκολιάς ἡ μετὰ τὴν ἐξουσιάν σου ἡ μετὰ τῆς εἰδήσεσ καὶ φωτισέσ σου ἠγέ μετὰ τὴν προμηθευμένην ἐγνοίαν ὅπου ἔβαλεσ νὰ ξεσημῶνουνται οἱ χαρτάδες καὶ νὰ μὴν πάθουν καμμίας λογῆς ζημίαν, τέλος ἐχάρηκα καὶ ἐγὼ καὶ παρηγοροῦμαι τώρα νὰ τὸ ἴδω σ' ὀλίγον καιρόν νὰ πουλιέται καὶ νὰ ἀγοράζεται εἰς τὰ χέρια τοῦ κοινού» (ἀφιρωτικὴ ἐπιστολή).- Στὰ παραθέματα οἱ ὀρθογραφικὲς ἐπεμβάσεις περιορίζονται στὸ ἐλάχιστο, κυρίως γιὰ διόρθωση ἐμφανῶν τυπογραφικῶν λαθῶν.

68. *Études Franciscaines* 29 (1913), σελ. 232. Pernot, σελ. 3 σημ. 1: ὁ π. Thomas, ἄλλοτε ἡγούμενος στὸ Πέραν, δεῦτερος χρονολογικὰ «Custode della Grecia» (6 Μαρτίου 1639), ἀντέπαρχος (vice-préfet) τῆς «Missionne d'Orient» (20 Φεβρουαρίου 1645), γενικὸς ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος

Ἀκαδημίας (1662-1743), ἐπιτίμου προέδρου τῆς Académie des Sciences καὶ τῆς Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, βασιλικοῦ ἱεροκήρυκος καὶ βασιλικοῦ βιβλιοθηκαρίου κλπ. κλπ.⁶⁹, στὸν ὁποῖο καὶ ἀφιερώνεται ἡ ἔκδοσις⁷⁰. Ὁ ἐκδότης τοῦ «Θησαυροῦ» π. Thomas de Paris συντάσσει ἕνα συνοδευτικὸ τοῦ «Θησαυροῦ» ἔργο, μία ἀξιόλογη τρίγλωσση (γαλλικὴ, λατινικὴ, ἰταλικὴ) νεοελληνικὴ μέθοδος: *Nouvelle Méthode pour apprendre les principes de la langue grecque vulgaire*⁷¹, ποὺ ἐκδίδεται τὸν ἴδιο χρόνο στὸ Παρίσι, ἀπὸ τὸν ἴδιο τυπογράφο (Michel Guignard), ἀφιερωμένη ἐπίσης στὸν J.-P. Bignon⁷².

Ἡ παραγωγή αὐτὴ ἐντάσσεται στὰ πλαίσια ἐνὸς ἔντονου γλωσσικοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς «Missionne d'Orient» καὶ μιᾶς γενικότερης λεξικογραφικῆς δραστηριότητος τῶν μελῶν της, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ ἐπιφανέστερα δείγματα⁷³. Οἱ σκοπιμότητες, ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοσμικῆς πολιτικῆς, αὐτῆς τῆς δραστηριότητος ρητὰ διακηρύσσονται. Προορίζεται γιὰ τὶς ἱεραποστολὰς «εἰς

(vicaire général) τοῦ λατινικοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως (6 Αὐγούστου 1652), εἶχε πεθάνει ὕστερα ἀπὸ 54 ἔτη μοναχικοῦ βίου, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 44 στὴν ἱεραποστολή. Ὁ π. Ignazio da Seggiano γνωρίζει καλὰ τὰ σχετικὰ γιὰ τὸν π. Thomas, ὅπως γνωρίζει καὶ τὴν χρονολογία θανάτου του (σελ. 135-136· πρβλ. σελ. 83, 88-89, 402, 491, 499 κ.ά.)· ἐν τούτοις στὸν indice τοῦ βιβλίου του (σελ. 515) δὲν ἀποφεύγεται ἡ ταύτιση του μετὰ τὸν π. Thomas τοῦ 1709 στὸ ἴδιο λήμμα («Tommaso da Parigi»).

69. P. Larousse, *Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle*, τόμ. 2, σελ. 728· *La Grande Encyclopédie*, τόμ. 6, σελ. 805 (E.-H. V[ollet]).

70. «Τῷ εὐγενεστάτῳ ἀφέντῃ ἀφέντῃ ἡγουμένῳ Μπυγνουώνῃ, τῷ τεταγμένῳ τῆς Κελτικῆς τιμῆς τῷ συμβουλευτῇ [= Conseiller d'État ordinaire], τῷ πρωτοθρονοστάτῃ, τῷ ἐπιδεξίῳ πάσα λογῆς Ἐπιγραφῶν τῷ ἀναγνώστῃ [= de l'Académie des Inscriptions], καὶ τῇ μιᾷ ἀπὸ τοὺς σαράντα νομάτους τῇ ἐμπειροτάτῃ [sic] ψυχῇ τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας».

71. *Nova Methodus...*, *Nuovo Metodo...*, autore P. F. Thoma Parisino, *Capucino Missionario Apostolico*.

72. «Comme cette nouvelle Méthode a une parfaite liaison avec le Trésor des langues grecque vulgaire et italienne, que j'ay déjà pris la liberté de vous dédier...».- Τῆς «Μεθόδου» ἔχουμε, πολὺ ἀργότερα, καὶ μία ἀγγλικὴ διασκευή: *A Concise Grammar of the Modern Greek Language chiefly composed from the «Nova Methodus» etc. of Father Thomas... by Henry Robertson, M.D., member of the Literary Society of Athens and of the Ionian Academy*, Λονδίνο 1818. Βλ. στὰ πολεγόμενα, σελ. vii: «The grammatical part of the following work is principally a translation of the *Nova Methodus*... That work is now rarely to be met with, and although it is not free from errors, as no grammar can be correct that treats of a language merely oral and not yet reduced to certain rules, it has however been considered as approaching in many respects to a correct analysis of the modern Greek tongue».

73. Πὰ τὴν δραστηριότητα αὐτὴ βλ. διεξοδικὰ στὸν π. Ignazio da Seggiano, σελ. 465-473 (XVIII §10. «Scritti di filologia e glottologia»). Πὰ τὸν «Θησαυρὸν» τοῦ π. Alexis: σελ. 467-468 (πρβλ. καὶ σελ. 472 σημ. 111, 489-490, ὅπου ὁ «Θησαυρὸς» μνημονεύεται ὡς παράδειγμα «in quanto

ὄλα ἐκεῖνα τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς, ἐκεῖ, ὅπου ἐκοπίαζα καὶ ἐγὼ μὲ τοὺς ἐπίλοιπους ἀμπελοῦργους τοῦ ἴδιου μας σχήματος [...] ἀμή, ὀμάς, πολλαῖς φοραῖς εὐκαιρα καὶ δίχως καμμίας λογιῆς καρπὸν, ἀφορμὴ εἶναι τὸ πὼς ὄντας ἐκεῖ ἀνάμεσόν τους [...] ἀπὸ ἀμαθειάν τῶν γλωσσῶν δὲν γρικούμεσθα ἄλληλῶς μας»⁷⁴, γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν ἐξωτερικῶν σχέσεων τῆς Γαλλίας: «τὰ εὐγενεῖα σχολιαρόπουλα καὶ ἀρχοντόπουλα τῆς Φράντζας ὅπου ζάρουν νὰ μαθαίνουν [...] εἰς τὰ χέρια τῶν Καπουτζίων, κατὰ τὴν καλωσύνην καὶ ὀρισμὸν τοῦ Χριστιανότατου μας Βασιλέως ὅπου ὀρέγεται νὰ τὰ ἴχη πάντα ἔτοιμα εἰς τὸ χέρι του διὰ νὰ δρογμανίζουσι εἰς ὄλα τὰ μέρη τῆς δυναστείας τῶν Τουρκῶν»⁷⁵, τέλος γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ διεθνοῦς ἐμπορίου: «νὰ ὠφελεθοῦσιν ὄλα τὰ ἔθνη ὅπου πραγματεύουσι στὴν Ἀνατολήν, καὶ οἱ ἐπίλοιποι χριστιανοὶ ἐκεῖ καὶ ἐδῶ σοκορπισμένοι νὰ λάβουσι μεγάλην χαράν, καὶ οἱ Μισιονάριοι ὅπου τοὺς ὀδηγᾷ ὁ Θεὸς ἐκεῖ διὰ νὰ τοὺς ἐρμηνεύουσιν»⁷⁶.

Φυσικὰ οἱ σκοπιμότητες αὐτὲς δὲν μειώνουσι κατὰ τίποτε τὴν γνησιότητα τοῦ πάθους τοῦ π. Alexis γιὰ τὴν νεοελληνικὴ γλῶσσα, ὅπως αὐτὸ παραστατικὰ περιγράφεται στὰ εἰσαγωγικὰ κείμενα τοῦ βιβλίου:

«Ἐτοῦτο εἶναι τὸ πλεῖα ὠφέλιμον, ὅπου ποτὲ δὲν ἐφάνηκε τέτοιας λογιῆς, ἔργον: ἐξῴδιασε καὶ εὐκαιρώσε κόπον καὶ πόθον σαράντα χρονῶν καὶ ἡλυωσε, ἐτζάκισε νοῦν καὶ ψυχὴν ἐνοῦ τοῦ πλεῖα ἐνδόξου καὶ ἐναρέτου ἀνθρώπου, ὅπου νὰ ἐβρέθηκεν ἀνάμεσα εἰς ὄλους τοὺς πλέον ἄξιους ἀποσελλάρηδες τῶν Γαλλινῶν καπουτζίνων... Ἀμή ἐτοῦτα τὰ ἄνωθεν δὲν σᾶς σώνουν διὰ νὰ ἀπεικιάσετε σωστὰ τὸν ἀδιήγητον μισθὸν ἐκείνου τοῦ αἰδεσιμώτατου πατέρα... Καὶ ἀπ’

alla bontà e utilità delle pubblicazioni» αὐτῆς τῆς κατηγορίας· γιὰ τὴν «Μέθοδο» τοῦ π. Thomas: σελ. 468 (πρβλ. καὶ σελ. 472 σημ. 111).

74. Στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή· Ἐδῶ πλέον ὅπου πρέπει νὰ γίνῃ προβολὴ τοῦ ἔργου τῶν ἱεραποστόλων γιὰ «ἐσωτερικὴ κατανάλωση», ἀναγράφεται ἡ κρίσιμη φράση: «διὰ τὴν ἀνάστρεψιν καὶ σωτηρίαν τῶν ἄπιστων» («dans ces missions d'Asie, où je travaillois avec mes confrères à la conversion des Infidèles»)· ἐλλίξω ἢ φράση νὰ ἀναφέρεται στοὺς μουσουλμάνους τῶν περιοχῶν τῆς ἱεραποστολῆς.

75. Στὸν πρόλογο «εἰς τὸν φλιαναγνώστην», σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὸ διδασκτικὸ ἔργο τοῦ συγγραφέα π. Alexis· «... ὅπου ζάρουν νὰ μαθαίνουν τὰ *τούρκικα*» στὸ κείμενο, κάπως ἀναπάντεχα (ἀκόμη καὶ ἂν συνέβαινε ὁ π. Alexis νὰ δίδασκε καὶ τὴν τουρκικὴ)· ἀλλὰ στὸ ἰταλικὸ κείμενο: «Ammaestrò longamente negli studii e nelle lingue i giovani della Natione, che à tal effetto sua Maestà Christianissima trà Capuccini fà continuamente allevare acciò poi li servano d'Interpreti e Dragomani per tutto l'Impero Ottomano». Ἐπομένως ἡ μνεῖα τῆς τουρκικῆς μωρεῖ νὰ προήλθε ἀπὸ ἀπλὴ παρανόηση τῶν συμφραζομένων ἀπὸ τὸν συντάκτη τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου.

76. Στὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιστολή. Γιὰ τὸν προορισμὸ τοῦ ἔργου βλ. παρόμοιες σκέψεις στὸ κείμενο τοῦ «nihil obstat» (κατωτέρω σημ. 81): «quin immo omnibus in Turcicis plagis aut missiones aut negotia habentibus maximae futurum utilitatis existimavimus».

ἐκεῖ, ὅλη ἡ μεγάλη ἔγνοια ὅπου εἶχεν ἀτός του αὐτός ὁ δάσκαλος νὰ μάθῃ τὰ ῥωμαῖκα, ἡ παρὰξενη λαχτάρα νὰ ἀπεικάσῃ τὴν φυσικὴν γλῶσσαν καὶ ἡ ἐπιθυμία του νὰ ἀξανοίξῃ καὶ νὰ ξετρυνώσῃ τὴν διαφορὰν τῶν διαλέκτων, νὰ γυρεύῃ συχναῖς φοραῖς τὴν εἶδῃσιν ἀπὸ τοὺς πλεῖα φωτισμένους καὶ τοὺς πλεῖα προκομμένους ἀνθρώπους τῆς Ἀνατολῆς. Τέλος ἴντα καὶ τί περισσότερον νὰ σᾶς πῶ παρὰ τὴν βαθεῖαν του γνῶσιν καὶ τὴν δάκρυερὴν του πράξιν ὅπου εἶχεν εἰς πᾶσα πράγμα, τόσον εἰς τὴν Πόλιν, τὴν Σμύρνην, στὴν Χίο, στὴν Κρήτην, στὴν Ἀθήναν, στὸν Μωρέαν, ὅσον καὶ εἰς τὰ ἐπίλοιπα νησιά τῆς Ἰοῦνης Θάλασσης, παντοῦ ἐκεῖ ὅπου ἐστάθηκε προεστώς. "Ὅλα τοῦτα λέγω, τ' ἀξιώματα, καμώματα, πράξεις καὶ πρόκοψες, τὸν ἐκούνησαν καὶ τὸν ἐσάλεψαν, νὰ τὸ συνθήσῃ μὲ τόσον ὑψηλὸν μάθημα, ὅπου δὲν βολεῖ παρὰ νὰ ὠφελεθοῦσι πολλὰ Φράγχοι καὶ Ῥωμαῖοι"⁷⁷.

Τὸ βιβλίον ἀποτελεῖ πράγματι, ὅπως ξέρουμε, ἓνα μνημεῖο τῆς νεοελληνικῆς λεξικογραφίας. Μποροῦμε νὰ παραθέσουμε τίς κρίσεις, μέσα σὲ διάστημα πενήντα ἐτῶν, τῶν ἐκδοτῶν τῆς *Bibliographie Hellénique* τοῦ Ἐ. Legrand γιὰ τὸν 18ο αἰῶνα (1918): «un ouvrage rare et recherché, qui est encore actuellement une mine des plus précieuses pour la lexicographie néo-hellénique»⁷⁸ καὶ τοῦ Λίνου

77. Στὸν πρόλογο «εἰς τὸν φιλαναγνώστην». Πρβλ. καὶ στὴν ἀμειρωτικὴ ἐπιστολή: «... διὰ τ' αὐτὸ τὸ Λεξικόν, τὸ ὁποῖον... ἤθελε θαφθῆ καὶ χωθῆ μαζί με τ' ἀκείνον τὸν εὐσεβὸν καὶ σοφὸν μοιονάριον, ὅπου εἶχε το συνθήσει, τοῦ ὁποίου εἴμεσθα διὰ τοῦτο πολλὰ κρατημένοι καὶ εὐχαριστημένοι εἰς ὅλα ἐκεῖνα τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς... [παρεμβάλλεται τὸ κείμενο ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὴν σμμ. 74]. Καὶ διὰ τοῦτο πᾶσα μέρα ἐνοιώναμεν τὴν μεγάλην χρεῖαν ἐνοῦ χαρτιοῦ ἐπιτήδειου διὰ νὰ μᾶς ἐλευτερώσῃ ἀπὸ τέτοια [sc. γλωσσικὰ] ἐμποδίσματα μὲ κάποιους κοντοὺς τρόπους καὶ λέξεις παστρικάς σὰν ἐτοῦτο τὸ Λεξικόν, διὰ τ' αὐτὸν τὸν σκοπὸν μὲ τόσον καὶ ἀδιήγητον κόπον συνθεμένον, τὸ ὁποῖον μ' ὅλα τοῦτα ἐκινδύνευσε καὶ κοντὰ ἦτον νὰ χαθῆ καὶ νὰ μὴ φανῆ ποτέ του, κίνδυνον, μὰ τὴν ἀλήθειαν, ὅπου μ' ἐκακοκάρδιζε τόσον βαριά, ὅτι μέρα καὶ νύκτα ἐπικρανοῦμον λογαζόντας πῶς νὰ κάμω διὰ νὰ σώσω καὶ νὰ γλιτώσω μίαν μεγάλην ζημίαν ποῦ ἤθελε πάθει ἡ χριστιανωσύνη, τὸ κοινὸν καὶ τὸ σχῆμα μας ...».

78. *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième siècle*, τόμ. Ι, Παρίσι 1918, σελ. (74-) 77 ἀρ. 57*. Τὴν κρίση παραθέτει καὶ ὁ π. Ignazio da Seggiano, σελ. 489-490, γιὰ νὰ ἐπιφοραγίσῃ μὲ αὐτὴν τὸ κεφάλαιο XIX «Il contributo dei Carruccini alla conoscenza del vicino Oriente», ἀποδίδοντάς τιν ἐν τῷ ἴδιῳ τὸν Legrand: δὲν ἔχει προσέξει ὅτι ὁ ἀριθμὸς τοῦ λήμματος συνοδεύεται ἀπὸ ἀστερίσκο, καὶ ἐπομένως (αὐτόθι, σελ. ν) τὸ λῆμμα ἀνήκει στοὺς ἐκδότες τοῦ τόμου ἀπὸ τὰ κατάλοιπα τοῦ Legrand (L. Petit καὶ H. Pernot).- Ἄναδημοσιεύεται καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου τοῦ προλόγου «εἰς τὸν φιλαναγνώστην». Φυσικὰ καὶ στὴν περίπτωσιν τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ἡ τυπικὴ «νομοποίηση» τῆς καταχωρίσεώς του σὲ μία βιβλιογραφία «des ouvrages publiés par des Grecs», ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν χρησιμότητά της γιὰ μᾶς, εἶναι -ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλα ἔργα τῆς δυτικῆς ἱεραποστολικῆς παραγωγῆς στὴν ἴδια βιβλιογραφία- ἔξαιρετικὰ ἀμφίβολη.

Πολίτη (1968): «Πολὺ χρήσιμο, γιὰ τὶς πολλὲς δημοτικὲς λέξεις τῆς ἐποχῆς ποὺ περιέχει»⁷⁹.

Ὁ π. Alexis de Sommevoir(e), παρὰ τὶς χρονολογικὲς ἀντιστοιχίες, δὲν διασταυρῶνεται ἐμφανῶς, στὶς πηγές ποὺ γνωρίζουμε, μὲ τὸν π. Robert de Dreux, ποὺ βρίσκεται τὰ ἴδια χρόνια στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ στὴν Ἀνατολή. Ἄλλωστε ξέρομε, ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ π. Thomas, ὅτι οἱ σχέσεις τοῦ π. Alexis, ἡγουμένου, ὅπως εἶδαμε, τῶν καπουκίνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως στὰ χρόνια ἀκριβῶς ποὺ ο π. Robert βρίσκεται στὴν Πόλη, μὲ τὴν γαλλικὴ πρεσβεία εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολες: «Le P. Alexis, loin d'être *persona grata*, est, nous l'avons insinué, très antipathique à S. E. Tous deux sont très autoritaires; ce sont donc de petits chocs perpétuels»⁸⁰.

Ὁ π. Alexis de Sommevoir(e) καὶ ὁ π. Robert de Dreux θὰ «συνατηθοῦν» ὅμως, ὕστερα ἀπὸ σαράντα χρόνια ἀπὸ τότε: μετὰ τὸν θάνατο τοῦ πρώτου καὶ προφανῶς στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ δευτέρου: εἶναι ἡ τελευταία μαρτυρία ποὺ διαθέτομε γιὰ τὸν π. Robert, ἡ ὁποία γίνεται, ἀπὸ ὅ,τι ξέρω, γιὰ πρώτη φορὰ γνωστὴ –καὶ συνδέει ἀπρόοπτα τὸν π. Robert μὲ ἓνα μείζον ἔργο στὴν ἱστορία τῆς μελέτης τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας.

Πράγματι, γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *Θησαυροῦ* τοῦ π. Alexis, τὸ 1709 –καθὼς καὶ γιὰ τὴν δημοσίευση, κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος, τῆς *Μεθόδου* τοῦ π. Thomas ποὺ τὸν συνοδεύει– ἀπαιτεῖται ἡ σύνταξη τῆς πιστοποιήσεως «*nihil obstat*», τὴν ὁποία προφανῶς πρέπει νὰ παράσχουν ἐκκλησιαστικοὶ κριτὲς γνώστες τῆς δημόδους ἑλληνικῆς. Ἡ πιστοποίηση, στὰ λατινικά, ὑπογράφεται στὸ Παρίσι μὲ ἡμερομηνία 16

79. *Ἱστορία τῆς νέας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας: συνοπτικὸ διάγραμμα-βιβλιογραφία*, Θεσσαλονίκη 1969², σελ. 132 [ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος ἢ χρονολογία ἐκδόσεως 1809 ἀντὶ 1709].

80. *Études Franciscaines* 30 (1913), σελ. 613. Πρβλ. καὶ σελ. 411: «La même lettre dist que le P. Alexis est supérieur icy. Or ce religieux était antipathique à M. de La Haye» σελ. 614: «Puis ouvertement [S.E.] se plaint que le P. Alexis est esprit altier et superbe; elle lui reproche des paroles intempêtes devant les domestiques, des manières trop brusques avec le portier, etc.; finalement elle annonce au P. Provincial qu'elle a prié le P. Custode d'envoyer le P. Alexis à Scio et laisser ici le P. Charles» ὁ.π.: «L'Ambassadeur écrivit aux susdits qu'il avait demandé au P. Custode d'oster d'icy le P. Alexis, non qu'il ne fust bon et vertueux religieux, mais pour ses procédés avec l'Anglais et le Gesnois et que nous avons icy le P. Charles de Rheims très sage et vertueux religieux. Le R. P. Provincial écrit estre très marry des suiets de mescontentement que luy a donné led[it] P. Alexis et désire les réparer avec perte de son sang; mais qu'estant bon religieux et capable de s'amender avec ce qu'il luy en escriroit...» σελ. 615: «L'autorité que M. de La Haye ne peut exercer sur le P. Alexis, il en use avec d'autres religieux, les supérieurs luy en fournissant l'occasion» [ἔτος 1666 κέ.]. *Ὁ.π.*, 31 (1914), σελ. 530: «Le P. Alexis était ainsi écarté. Il reviendra plus tard» [ἔτος 1668].

Ἰουλίου 1709 καὶ 20 Ἰουλίου 1708, ἀντίστοιχα⁸¹. Ἡ ἐγγύτητα τῶν ἡμερομηνιῶν μὲ ὑποχρεώνει νὰ πιθανολογήσω ὅτι ὑπάρχει λάθος στὴν μία ἀπὸ τὶς δύο ἀναγραφές τοῦ ἔτους· θὰ πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸ ἴδιο ἔτος, πιθανώτατα στὸ 1708: στὴν τυπογραφικὴ ἀναπαραγωγή τῆς πιστοποιήσεως τῆς 16ης Ἰουλίου θὰ ἀνεγράφη ἀπλῶς ἀπὸ συνήθη παραδρομὴ τὸ τρέχον, κατὰ τὴν ἐκτύπωση, ἔτος⁸². Τὴν πιστοποίηση ὑπογράφουν ὁ π. Robertus Drocensis, concionator Capucinus et (olim) missionarius apostolicus καὶ ὁ π. Furcius Peronensis, concionator Capucinus et (olim) missionarius apostolicus. Δὲν γνωρίζω τίποτε γιὰ τὸν π. Furcius de Péronne. Ἀλλὰ ὁ π. Robertus Drocensis εἶναι ἀσφαλῶς ὁ δικός μας π. Robert de Dreux. Ἐν τὸ κλασσικὸ λατινικὸ ὄνομα τῆς πόλεως Dreux εἶναι Durocasses-ium ἢ Durocassium-ii, στὰ μεσαιωνικὰ κείμενα ἐπικρατεῖ τὸ ὄνομα Drocae-arum (πρβλ. τὰ Dorcassinus pagus, σημ. Drouais ἢ Dreugesin, γιὰ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ, καὶ Castrum Drocas, γιὰ τὸ ρωμαϊκὸ φρούριο): *Nobile et formosum castrum de Drocis* θὰ γράψουν οἱ ἱστορικοὶ τοῦ 11ου αἰῶνα –Drocensis λοιπὸν τὸ ἐθνικὸ⁸³. Robert de Dreux, λοιπὸν, καπουκίνος ἱεροκλήρου καὶ (πρῶην) ἀποστολικὸς ἱεραπόστολος. Τὸ «olim» ἀπαντᾷ μόνον στὸ «nihil obstat» τοῦ *Θησαυροῦ* καὶ ὄχι σὲ ἐκεῖνο τῆς *Μεθόδου*. Τυχαία, προφανῶς, παρὰ-

81. Οἱ κριτές δὲν περιορίζονται στὴν διαπίστωση ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐκκλησιαστικῶς ἀντένδειξη γιὰ τὴν δημοσίευση τῶν ἔργων, ἀλλὰ ἀναφέρονται ρητὰ καὶ στὴν συγκεκριμένη χρησιμότητά τους. Γιὰ τὸν *Θησαυρό*: «Cum huiusce Dictionarii author non solum vulgaris linguae Graecae fuerit peritissimus, verum et religiosus tum fidei integritate, tum perfectionis studio ardentissimus, nihil prorsus in eo aut sanae doctrinae, aut moribus bonis contrarium videbatur suspicandum ... ea, qua par est, cura et diligentia perlegimus; ac testamur tantum abesse ut aliquid in eo reprehensione dignum duxerimus: quin immo omnibus in Turcicis plagis aut missiones aut negotia habentibus maximae futurum utilitatis existimavimus...». Γιὰ τὴν *Μέθοδο*: «Etsi R. P. Thomas... de republica literaria ob Dictionarium posthumum vulgaris linguae Graecae suis laboribus in lucem editum optime meritis sit, quanto magis ob Novam hancce Methodum discendae huius linguae a se compositam? Quamvis enim plurimam ex supradicto Dictionario utilitatem proventuram fore non dubitaverimus...» [ἐκσυγχρονίζω ἐλαφρὰ, καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, τὴν ὀρθογραφία]. Ἡ μνεία τοῦ *Θησαυροῦ*, στὸ κείμενο τῆς πιστοποιήσεως γιὰ τὴν *Μέθοδο*, φαίνεται νὰ ἐνισχύη τὴν γνώμη μου ὅτι ἡ τελευταία αὐτὴ πιστοποίηση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι προγενέστερη κατὰ ἓνα ἔτος τῆς ἀντίστοιχης γιὰ τὸν *Θησαυρό*.

82. Οἱ ἄλλες πιστοποιήσεις ποὺ συνοδεύουν τὴν ἔκδοση φέρουν ἡμερομηνίες τοῦ ἔτους 1707· τὸ ἴδιο καὶ τὸ βασιλικὸ προνόμιο (26 Μαρτίου 1707, ἡμερομηνία καταχωρίσεως 13 Ἀπριλίου 1707). Φυσικὰ τίποτε δὲν ἀποκλείει, θεωρητικά, ἡ ὀρθὴ χρονολογία καὶ τῶν δύο «nihil obstat» νὰ εἶναι τὸ 1709.

83. P. Larousse, *Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle*, τόμ. 6, σελ. 1204-1205 («Dreux, en lat. Durocasses, Drocae»); σελ. 1209 («Drocae, un des noms latins de Dreux»); σελ. 1297 («le Drouais ou Dreugesin», «Dorcassinus pagus»).

λειψη στὸ «nihil obstat» τῆς *Μεθόδου*, ἢ θὰ πρέπει νὰ δεχθοῦμε, τελικά, ὅτι οἱ χρονολογίες ἔχουν γραφῆ ὀρθά, καὶ ὅτι οἱ δύο πατέρες ἔπαυσαν νὰ βρίσκονται στὴν ἐνεργὸ ὑπηρεσία μεταξὺ τοῦ Ὀκτωβρίου 1708 καὶ τοῦ Ὀκτωβρίου 1709; Δὲν εἶμαι ἔτοιμος νὰ τὸ δεχθῶ, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἤδη ἀναφέρθηκαν· ἄλλωστε μία τέτοια μεταβολὴ δὲν θὰ γινόταν πιά στὴν πολὺ προχωρημένη ἡλικία, στὴν ὁποία βρίσκεται τοῦλάχιστον ὁ π. Robert. Πράγματι, ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὁ π. Robert στὴν πρώτη του νεανικὴ ἀποστολὴ τοῦ 1653 εἶχε ἡλικία περίπου 25 ἐτῶν (ἐπομένως ἔτος γεννήσεως γύρω στὰ 1628), τὸ 1708 θὰ πρέπει νὰ εἶναι πιά γύρω στὰ 80. Ἡ μεγάλη ἡλικία δὲν θὰ πρέπει νὰ δημιουργῆ σοβαρὲς ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ προσώπου: ὁ ἴδιος ὁ π. Alexis de Sommevoir(e) ταξιδεύει σὲ ἡλικία 79 ἐτῶν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ στὸ Παρίσι γιὰ νὰ ἐπιμεληθῆ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου του. Ὅσο γιὰ τὸ ὄνομα: ἔχουμε βέβαια, στὴν ἱστορία μας, δύο πατέρες Thomas de Paris, τὸν συντάκτη τοῦ ἡμερολογίου, ποὺ πεθαίνει τὸ 1671, καὶ τὸν ἐκδότῃ τοῦ *Θησαυροῦ* καὶ συντάκτη τῆς *Μεθόδου*· καὶ τὸ ἴδιο τὸ ὄνομα Robert εἶναι ἀρκετὰ οἰκεῖο στὴν πόλη Dreux, στὴν ἱστορία τῆς ὁποίας κατέχει διακεκριμένη θέση: μεταξὺ τοῦ 12ου καὶ τοῦ 14ου αἰώνα εἶναι τὸ ὄνομα πέντε κομήτων τοῦ Dreux⁸⁴. Ἀλλὰ personae non sunt multiplicandae sine necessitate· καὶ εἶναι φανερό ὅτι ἄλλες εἶναι οἱ πιθανότερες δύο ὁμώνυμων πατέρων Robert ἀπὸ τὸ Παρίσι, καὶ ἄλλες (ἐντελῶς ἀνύπαρκτες) δύο ὁμώνυμων πατέρων Robert ἀπὸ τὸ ἴδιο τάγμα σὲ ἀποστολὴ στὴν ἑλληνοφώνη Ἀνατολὴ στὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ 17ου αἰώνα, ἀπὸ τὴν ἴδια μικρὴ ἐπαρχιακὴ πόλη τοῦ Dreux, μὲ τὸν πληθυσμὸ (στὶς ἡμέρες μας) τῶν 35.000 κατοίκων (10.000 στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα).

Οἱ ἴδιοι οἱ συντάκτες τοῦ «nihil obstat» ἀναφέρονται μὲ ὑπερηφάνεια στὴν παλαιὰ –καὶ μακρὰ– ἀποστολὴ τους στὴν Ἀνατολή: «Qua in re nobis eo maior fides adhiberi potest, quo diutius istis in regionibus Apostolicorum Missionariorum titulo ac munere insigniti et perfuncti fuerimus»⁸⁵. Ἐξ ἄλλου ἡ ἑλληνομάθεια τοῦ π. Robert δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀμφισβητῆται. Ἄν ὁ ἴδιος, χρησιμοποιώντας μία πολὺ συνήθη «διπλωματικὴ» ἐπιφύλαξη, δηλώνῃ στὸν μητροπολίτη Λαρίσης ὅτι δὲν ἔχει καλὴ γνώση τῆς ἑλληνικῆς, καὶ προτιμᾷ νὰ μιλήσῃ μαζί του μέσῳ διερμηνέως («je m'excusai sur la difficulté que j'avais de parler grec, et il me répondit que cela ne devait pas nous priver de la consolation de nous voir, puisqu'il avait des truchemans qui pouvaient nous aider dans la conversa-

84. Robert Ier, γιὸς τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου ς (Robert le Pieux ἢ Robert le Grand, 1135-1184, †1188), Robert II (1184-1218), Robert III (1218-1234), Robert IV (1248-1282), Robert V (1309-1329): *La Grande Encyclopédie*, τόμ. 14, σελ. 1083· πρβλ. P. Larousse, *Grand Dictionnaire...* [στὴν προηγούμενη σημείωση], σελ. 1206.

85. Στὸ πιλοποιητικὸ γιὰ τὸν *Θησαυρό* (ἀνωτέρω σημ. 81).

tion»)⁸⁶, ήδη στην αναφορά του π. Jacques de Paris για την αποστολή του π. Robert του 1653 ή γνώση του της νέας ελληνικής θεωρείται δεδομένη μόνο πρόβλημα θα είναι ή τουρκοφωνία του πληθυσμού της ενδοχώρας: «nè vi è altra difficoltà che quella della lingua: la greca volgare è sufficiente per Sinopi, per Trebizonda e per tutto il litto del mare, ma per tutta la terra ferma di Natolia non vi è altra lingua in uso che la turca... Sarà necessario detti RR. PP. vi l'imparino mentre non c'è nissuno di noi che la sappia, non conversando con altri che con latini e greci che parlano greco»⁸⁷. Σε μία αφήγηση του π. Robert, που έχει τεθη από τον αντιγραφέα στην συνέχεια του οδοιπορικού και εκδίδεται σε παράρτημά του γίνεται λόγος για ένα περιστατικό, που συνέβη άμέσως μετά την άφιξή του, στην Άνατολή, όταν δέν ήξερε *άκόμη* ελληνικά: «Comme j'étais nouvellement arrivé, je n'entendais point encore la langue du pays»· τὸ περιστατικό πρέπει νά ἀναφέρεται σιωπηρά στο πρώτο ταξίδι του π. Robert, γιατί οί σχέσεις του ἐδῶ δέν εἶναι μέ τὴν πρεσβεία, ἀλλά μέ τούς ἐκκλησιαστικούς προϊσταμένους του («Notre Père Supérieur»)⁸⁸.

Εἶναι περιεργό πῶς ἡ τελευταία αὐτὴ παρουσία τοῦ π. Robert διέφυγε τὴν προσοχὴ τοῦ ἐκδότη τοῦ οδοιπορικοῦ του, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναζητήσει κάθε διαθέσιμη εἶδηση γιὰ τὸν συγγραφέα. Πράγματι, τὸ ἐκτεταμένο (4 σελίδες) λήμμα (ἀρ. 57*) τῆς *Bibliographie Hellénique* τοῦ Legrand γιὰ τὸν *Θησαυρὸ* τοῦ π. Alexis de Sommevoire(e), ἀνήκει στὰ μεταθανάτια λήμματα πού ἔχουν συντάξει οἱ ἐκδότες τοῦ ἔργου γιὰ τὸν 18ο αἰῶνα, δηλ. ὁ Louis Petit καὶ ὁ ἴδιος ὁ Hubert Pernot· ἀκόμη περισσότερο: τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο μνημονεύομενα ἀντίτυπα εἶναι ἐκεῖνο τῆς *προσωπικῆς του βιβλιοθήκης*. Καὶ μάλιστα, τὰ προλεγόμενα τοῦ οἰκείου τόμου τῆς *Bibliographie Hellénique* ἔχουν χρονολογία: Μάρτιος 1917· τὰ προλεγόμενα τῆς ἐκδόσεως τοῦ οδοιπορικοῦ τοῦ π. Robert χρονολογοῦνται, ὅπως εἶδαμε: Ἀπρίλιος 1917. Οὐσιαστικά ὁ Pernot δουλεύει ταυτόχρονα στίς δύο ἐκδόσεις. Προφανῶς ποτέ δέν ἔτυχε νὰ ρίξει μὰ ματιὰ στο «nihil obstat» τοῦ *Θησαυροῦ*. Τὸ ἴδιο, βέβαια, ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο λήμμα (ἀρ. 58), γιὰ τὴν *Μέθοδο* τοῦ π. Thomas (ἐκεῖ ὁμως ἡ περιγραφή εἶναι τοῦ ἴδιου τοῦ Legrand, καὶ ἀπὸ ἀντίτυπο τῆς δικῆς του βιβλιοθήκης)⁸⁹.

86. *Εκδ. Pernot, σελ. 133.

87. Hofmann, σελ. 291.

88. Pernot, σελ. 200. Ὅτι τὸ περιστατικό ἔχει νὰ κάνει μέ τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα προκύπτει σαφῶς, νομίζω, ἀπὸ τὴν ἐνταξὴ του στὴν ἐνότητα πού ἀναφέρεται στίς ἐλληνίδες γυναῖκες («Les femmes grecques», κεφαλίδα πού θέτει ὁ Pernot [σελ. 199], σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν ἀμέσως προηγούμενη «Les femmes turques» [σελ. 197]). Οἱ γυναῖκες, στο περιστατικό πού μνημονεύουμε, ἀναφέρονται μέ τὴν ἐλληνικὴ λέξη «kerasses», κεράτσες, κυράτσες· βλ. Pernot, σελ. 200 σημ. 1.

89. *Bibliographie Hellénique* (ἀνωτέρω σημ. 78), σελ. 77-78.

Ξέρουμε τώρα τὸν *terminus post quem* τοῦ θανάτου τοῦ π. Robert de Dreux: μετὰ τὸ 1708 (ἢ 1709). Οἱ μέχρι τώρα γνωστὲς πηγὲς τὸν ἄφηναν κάπου στὰ σαράντα του χρόνια· τὸν βρίσκουμε τώρα ζωντανὸ γύρω στὰ ὀγδόντα του στοὺ Παρίσι. Ξέραμε ἤδη ὅτι τὸ «*vrai gamin de Paris*» τοῦ Pernot δὲν ἦταν τόσο ἀνέμελο καὶ ξένοιαστο ὅσο ἐκεῖνος, καὶ ὅσοι τὸν ἀκολούθησαν, εἶχαν νομίσει ἴσως ὄχι καὶ τόσο ἄθωο. Ξέρουμε τώρα ὅτι πέρα ἀπὸ τὶς πολιτικὲς καὶ τὶς ἐκκλησιαστικὲς σκοπιμότητες ποῦ ὑπηρέτησε, ὅπως φαίνεται, εὐσυνειδήτητα, *δυσὶ κυρίοις δουλεύων* μὲ πλήρη ψυχικὴ ἄνεση, δὲν ἔχασε στὰ σαράντα χρόνια ἀκόμη ποῦ τοῦ ἔμελλε νὰ ζήσει –ἢ ὅτι ξαναβρῆκε πρὶν κλείσει τὰ μάτια του– τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ ἐκεῖνα, γι' αὐτὰ ἐδῶ, τὰ μέρη, ὅπου πέρασε προφανῶς τὰ καλύτερα χρόνια τῆς ζωῆς του: *diutius istis in regionibus insignitus et perfunctus*, καὶ γι' αὐτὴ τὴ γλῶσσα –*αὐτὴν τὴν ῥωμαϊκὴν γλῶσσαν, ὅπου εἶναι ἡ φυσικὴ καὶ ἡ πλεῖα κοινὴ τῆς Ἀνατολῆς*⁹⁰.

90. Ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ προλόγου τοῦ *Θησαυροῦ*, «εἰς τὸν φιλιαναγνώστην»: «Δέξου τὸ λοιπὸν διὰ τὴν ὥραν, φιλιαναγνώστη μου, ἐτοῦτο τὸ τὸσον χρειαζόμενον λεξικὸν τοῦ μακαρίτη μας Πατρὸς Ἀλέξιο, καὶ κάμε νὰ τὸ χαρῆς μαζί με τὴν γραμματικὴν μου [= τὴν *Μέθοδο*]. Τὸ πρῶτο του μέρους, ὅπου ἀρχίζει ἀπὸ τὰ ῥωμαῖκα, θέλει δουλέψει τῶν Ἀνατολιτικῶν διὰ νὰ μάθουν τὰ φράγματα ὅπου ζάρον νάνα ἐκεῖ τὰ πλεῖα καθολικά· ἢ ἀποπίσω του ἡ μεριά, ὅπου ἀρχίζει ἀπὸ τὰ φράγματα, θέλει δουλέψει διὰ τοὺς τῆς Εὐρώπης, γιὰ νὰ μαθαίνουν αὐτὴν τὴν ῥωμαϊκὴν γλῶσσαν, ὅπου εἶναι ἡ φυσικὴ καὶ ἡ πλεῖα κοινὴ τῆς Ἀνατολῆς».

[Βιβλιογραφικὴ συμπλήρωση (1997): Μετὰ τὴν πραγματοποιίση τοῦ Συνεδρίου καὶ ἀφοῦ τὸ κείμενο αὐτὸ εἶχε παραδοθῆ γιὰ δημοσίευση στὴν ὀριστικὴ μορφή του, ἐκδόθηκε τὸ βιβλίον τοῦ Μάρκου Ν. Ρούσου-Μηλιδῶνη, *Φραγκισκανοὶ Καπουκκίνοι: 400 χρόνια προσφορά στὸς Ἕλληνας (1585-1995)*, Ἀθήνα 1996. Πὰ τὰ πρόσωπα ποῦ μνημονεύονται ἐδῶ βλ. κυρίως σελ. 64-80 («Ὁ χρυσὸς αἰώνας 1639-1700»), μὲ ἀναγραφὴ ὀρισμένων προσθέτων στοιχείων, ἀλλὰ καὶ κάποια σύγχυση ἐνίοτε ὡς πρὸς τὰ πρόσωπα (στὴν σελ. 68 σημ. 32 ὡς ἀδελφὸς τοῦ π. Thomas de Paris φέρεται ἕνας συνώνυμὸς τοῦ π. Θωμᾶς ἀντὶ τοῦ π. Jacques: ἐδῶ σημ. 27). Πὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς Νεοκαισαρείας: σελ. 67, μὲ βάση κυρίως τὰ *Ἱστορικὰ Σημειώματα* τοῦ Π. Ζερλέντη· οἱ δημοσιευμένους πρωτογενεῖς μαρτυρίες τῶν πηγῶν μᾶλλον ἀγνοοῦνται. Ὁ π. Ροβέρτος διαχωρίζεται, καὶ ἐδῶ, σὲ δύο πρόσωπα, τὸν π. Ροβέρτο de Vantelet («ἐκ Βαντέλλης») τῆς ἀποστολῆς τῆς Νεοκαισαρείας (σελ. 67) καὶ τὸν π. Ροβέρτο de Dreux τοῦ ὀδοιπορικῶ (σελ. 71). Πὰ τὸ λεξικογραφικὸ ἔργο τῶν καπουκκίνων: σελ. 70-72· εἰδικὰ γιὰ τὸν *Θησαυρὸ* τοῦ π. Alexis καὶ τὴν *Μέθοδο* τοῦ π. Thomas καὶ γιὰ τοὺς συντάκτες τους: σελ. 75-78. Στὸ παράρτημα πηγῶν δημοσιεύονται σύντομα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ ὀδοιπορικὸ τοῦ π. Robert (Ἅγία Σοφία, Ἀθήνα: σελ. 402-403 ἀρ. 26) καὶ ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ *Θησαυροῦ* (σελ. 421-422 ἀρ. 36). Δὲν συζητιέται, βέβαια, ὁ π. Robert de Dreux μὲ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ *Θησαυροῦ*.]

*La céramique importée dans les forteresses byzantines
de Serbie au XIIIe siècle*

La question des échanges commerciaux constitue un des thèmes centraux pour l'étude du développement de l'économie en Serbie médiévale, ainsi que dans les régions voisines. Ce thème est malheureusement limité, dans une large mesure, par le matériel disponible. Seules les époques postérieures, c'est-à-dire les XIVe-XVe siècles, sont documentées par de nombreux textes originaux conservés avant tout à Dubrovnik, mais aussi à Kotor et dans les archives de plusieurs autres villes du littoral adriatique, constituant une base solide pour plusieurs études scientifiques¹. Toutefois, si la teneur et la structure de ce matériel archivistique ont permis des recherches assez détaillées en ce qui concerne les composantes occidentales du commerce de la Serbie médiévale, c'est-à-dire ses liens avec Dubrovnik et le littoral, les échanges commerciaux avec les pays du "Commonwealth" byzantin et la Méditerranée orientale restent, pour l'essentiel, encore insuffisamment connus en raison du faible nombre de documents conservés à leur sujet. De ce point de vue, des problèmes encore plus importants se posent aux chercheurs qui se penchent sur les époques antérieures au moyen âge, pour lesquelles les sources historiques n'offrent que très peu de données sur le commerce, et l'économie en général. Une telle situation souligne le caractère d'autant plus précieux des informations offertes par les fouilles archéologiques, en particulier celles de grande ampleur ayant dégagé des ensembles stratigraphiques parfaitement distincts et de datation précise. Un traitement moderne, statistique et typologique, des trouvailles archéologiques peut ainsi fournir une base solide en vue de recherches détaillées portant sur divers domaines, et notamment sur les échanges commerciaux.

1. J. Tadić, L'économie de Dubrovnik et des pays serbes au cours de la première moitié du XVe siècle, *Zbornik Filozofskog Fakulteta* 10/1 (1968), pp. 519-539; M. Dinić, Dubrovčka srednjovekovna karavanska trgovina, *Jugoslavenski istorijski časopis* 3 (1937), pp. 119-146; V. Han, La culture matérielle des Balkans au Moyen âge à travers la documentation des archives de Dubrovnik, *Balkanica* 3 (1972), pp. 164-177; G. Škrivanić, *Putevi u srednjovekovnoj Srbiji* (résumé: The roads in medieval Serbia), Belgrade 1974.

Dans ce travail, nous porterons notre attention sur le problème de la présence de récipients importés, en tant que segment de l'activité commerciale liée aux trois principales places-fortes byzantines en Serbie au XIIe siècle et la première décennie du XIIIe siècle. Il s'agit en l'occurrence des forteresses de Braničevo, de Belgrade et de Ras dont les sites ont fait l'objet, durant plusieurs années, voire décennies, de vastes fouilles archéologiques (fig. 1). Sans aborder une analyse de l'ensemble du matériel archéologique nous nous limiterons à la céramique qui, en tant que type de trouvaille le plus fréquent, permet d'avancer des conclusions relativement fiables, sans oublier les très rares trouvailles de récipients en métal.

La restauration de l'autorité byzantine dans la seconde décennie du XIe siècle eut une portée considérable sur le développement ultérieur de la partie centrale des Balkans. En ce sens, un rôle particulier revint aux forteresses situées sur la frontière nord, Braničevo et Belgrade, qui accueillirent des garnisons byzantines immédiatement après leur reconquête². Un peu plus tard, vers la fin du XIe siècle, s'y ajoutèrent, du fait de leur importance croissante face aux Serbes révoltés, les forteresses de la frontière ouest parmi lesquelles se distinguait tout particulièrement la place-forte de Ras³.

A Braničevo, la garnison s'installa dans l'ancienne forteresse paléobyzantine de Viminakion, qui fut alors restaurée. Un siècle plus tard, sous le règne de l'empereur Jean II Comnène, l'enceinte fut élargie du côté sud grâce à la construction de nouveaux remparts. Au pied de cette forteresse se développa un habitat qui connut sa plus grande prospérité au cours de la seconde moitié du XIIe siècle. Dans les premières décennies du XIIIe siècle, aux cours des luttes entre les Hongrois et les Bulgares pour la domination sur Braničevo, cet habitat a été détruit. Dans le cadre de ce complexe, de vastes recherches archéologiques ont été effectuées sur l'emplacement de l'agglomération, alors qu'au niveau de la forteresse seul le tracé des remparts a été exploré par sondage. Parmi le matériel archéologique trouvé dans l'agglomération, plus précisément les trouvailles de céramique, environ 97% proviennent d'une production locale. Les 3% restant peuvent être attribuées à une importation pour l'essentiel composée d'exemplaires luxueux de céramique de table: écuelles ornées en sgraffito, cruches et bocalux glaçurés, soit avec engobe doré et ornementation peinte, soit avec ornementation lustrée. Les tessons

2. M. Popović, Les forteresses du système défensif byzantin en Serbie au XIe-XIIe siècle, *Starinar* 42 (1993), pp. 169-185.

3. *Op. cit.*, pp. 178-179.

d'amphores, très rares dans les couches de l'agglomération, sont un peu plus nombreux dans les sondages effectués dans la forteresse⁴.

A Belgrade, la garnison s'installe également dans l'ancienne forteresse de la basse antiquité, dont l'enceinte englobait approximativement la Ville-haute de la forteresse actuelle de Belgrade. Ce n'est que vers le milieu du XIIe siècle que fut érigée une nouvelle forteresse couvrant une aire relativement réduite. Déjà au XIe, et surtout au XIIe siècle, une vaste agglomération se développa à l'extérieur des remparts. Après la défaite du pouvoir byzantin, l'habitat à Belgrade se rétrécit, si bien que seule la petite forteresse resta en usage, alors occupée par la garnison hongroise⁵. Sur le site même de la forteresse, les couches, relativement bien fouillées, du XIe-XIIe siècle ont offert de très nombreuses trouvailles de céramique. Tout comme à Braničevo, la grande majorité des tessons appartient à une production locale, et seuls 1 à 2% pourraient provenir de céramiques importées, en remarquant toutefois que dans certains ensembles fermés ce pourcentage s'élève jusqu'à 10%⁶. 45% environ de cette importation est constituée d'amphores dont les fragments proviennent presque exclusivement de l'aire de la forteresse où était cantonnée la garnison byzantine et restent très rares sur le site de l'agglomération civile. Les autres objets importés appartiennent à la céramique de table, avec essentiellement des cruches amphoroïdales (38%), alors que les cruches et les bocaux à glaçure verte représentent 8% de ce matériel. Il est intéressant de noter que les aires fouillées de la forteresse de Belgrade n'ont fourni aucune trouvaille d'écuelles et d'assiettes importées.

La troisième forteresse byzantine retenue dans ce travail se trouve dans la région de Ras, à environ 10 km à l'Est de Novi Pazar. Ses premières fortifications remontent à la basse époque antique. Érigées sur une hauteur dominant la rivière Raska, elles englobaient les terrasses s'étageant sur les pentes orientales et uniquement une petite partie du plateau au sommet de la colline. C'est dans cette zone qu'ont été dégagées les plus anciennes couches médiévales, datées du IXe-Xe siècle. A la fin du XIe siècle, l'ancienne forteresse paléobyzantine fut étendue à tout le plateau, grâce à l'érection d'un rempart en palissade englobant tout le sommet de la colline. Après des combats et une

4. M. Popović - V. Ivanišević, Braničevo, cité médiévale, *Starinar* 39 (1988), p. 147.

5. M. Popović, *Beogradska tvrđava* (résumé: The Fortress of Belgrade), Belgrade 1982, pp. 42-56.

6. V. Bikić, Medieval Deposit from Belgrade Fortress' Eastern Outer Ward, *Godišnjak grada Beograda* 40/41 (1993-1994), pp. 43-57.

destruction se situant vers 1127, les Byzantins érigèrent une nouvelle forteresse dotée de murailles en pierres reprenant le tracé de l'ancienne palissade. A l'extérieur de cette nouvelle citadelle, les parties basses de la forteresse, couvrant les pentes orientales, étaient toujours protégées par l'ancienne enceinte paléobyzantine, probablement renouée. Vers 1230-1240, la forteresse de Ras fut incendiée et définitivement abandonnée⁷.

Parmi le matériel archéologique provenant des couches médiévales mises au jour dans la forteresse de Ras, la céramique constitue le type de trouvaille le plus fréquent avec environ 25.000 fragments. La poterie importée représente 3% de ces fragments dont des amphores (1%) et (2%) des objets pouvant être rangés dans la céramique de table comprenant, entre autres formes, diverses sortes d'écuelles et de cruches⁸.

L'importation est également représentée par un très intéressant récipient en métal sur lequel nous reviendrons plus loin en détail.

L'observation de l'ensemble des récipients importés, trouvés dans ces trois forteresses du XIIe siècle en Serbie, dénote diverses fonctions et formes typologiques permettant de les classer en deux groupes principaux. Le premier serait composé par les amphores, constituant 30 à 40% des importations, tandis que le second, plus nombreux, comprendrait les exemplaires luxueux de céramique de table qui, de par leur provenance de divers centres de production, nous offrent un indice pour l'établissement des grandes voies empruntées par le trafic commercial.

Sur le territoire serbe les amphores arrivent en tant que contenants, le plus souvent utilisés pour le transport de l'huile et du vin. Les forteresses danubiennes de Belgrade et de Braničevo offrent de façon quasi exclusive un type de grande amphore à deux anses, sphéroïdale ou en forme de poire (fig. 2), qui s'est développé à partir de formes plus anciennes du VIIIe-IXe siècle. Toutes les amphores de ce type, dans leur forme développée au XIIe siècle, sont de dimensions plus ou moins identiques, hauteur 35-45 cm, et largeur 30-35 cm, pour un volume de 6 à 8 litres⁹. Les centres de production de ce type d'ampho-

7. M. Popović, *Stari grad Ras* (La forteresse de Ras), Belgrade 1987.

8. M. Popović, Importation et production locale de céramique à Ras, *Recherches sur la céramique byzantine, Bulletin de Correspondance Hellénique, Suppl.* XVIII, Athènes-Paris 1989, pp. 119-130.

9. Lj. Bjelajac, Byzantine Amphorae in the Serbian Danubian Area in the 11th-12th Centuries, *Recherches sur la céramique byzantine, Bulletin de Correspondance Hellénique, Suppl.* XVIII, Athènes-Paris 1989, p. 111.

res se trouvaient sur le territoire de la Chersonèse et de Kerch¹⁰, sur la rive occidentale de la mer Noire, mais aussi, très certainement, dans la région de Constantinople¹¹. De telles amphores sont très fortement représentées sur des sites localisés en bordure du Danube tant en Roumanie¹², notamment en Dobroudja, qu'en Bulgarie¹³. En région danubienne serbe par contre, exception faite de Belgrade et de Braničevo, elles figurent très rarement parmi les trouvailles archéologiques du XIe-XIIe siècle¹⁴. Plus à l'ouest, à l'intérieur des Balkans, ce type d'amphore s'avère totalement inconnu. La vaste répartition et le nombre relativement important de ce type d'amphore peuvent être expliqués par l'existence de forts liens commerciaux entre la région danubienne et la mer Noire et, suivant cette voie, avec la Méditerranée orientale. Dans les cas de Belgrade et de Braničevo, ces amphores devaient très certainement servir à l'approvisionnement régulier des garnisons byzantines assuré par un transport de vivres en remontant le Danube à partir de bases situées sur le littoral de la mer Noire. Une telle conclusion est également suggérée par le fait qu'à Belgrade de telles amphores proviennent exclusivement des zones de cantonnement de la garnison byzantine, alors qu'elles sont pour ainsi dire absentes au niveau de l'agglomération civile.

Contrairement à nos forteresses danubiennes, où il est d'ailleurs extrêmement rare¹⁵, c'est un second type d'amphores, fuselées et plus petites (fig. 2), qui constitue à Ras la seule forme présentée par ce genre de récipient¹⁶. Les fragments découverts correspondent à environ 20 pièces de dimensions semblables, d'une hauteur maximum de 40 cm, et constituent 1% de l'ensemble des trouvailles de céramique sur ce site. Il s'agit de toute évidence d'un type de récipient propice au transport par voie terrestre. Datées du XIIe-XIIIe siècle, ces amphores, faiblement représentées sur les divers sites des Balkans, restent

10. A. L. Jakobson, *Srednevekoveye amfory severnogo Pričernomorja*, *Sovjetskaja Arheologija* 15 (1951), pp. 325-344.

11. R. Demangel - E. Mamboury, *Le quartier des Manges et la première région de Constantinople*, Paris 1939, pp. 148-149.

12. I. Barnea, *Ceramica de import, Dinogetia I*, Bucuresti 1967, 254; I. Barnea, *La céramique byzantine de Dobroudja, X-XII siècles*, *Bulletin de Correspondance Hellénique, Suppl. XVIII*, Athènes-Paris 1989, pp. 132-133.

13. L. Dončeva-Petkova, *Bŭlgarska bitova keramika*, Sofia 1977, p. 100; J. Cangova, *Amphores du Moyen-âge en Bulgarie (en Bulg.)*, *Bulletin Inst. Arch. Bulg.* 22 (1959), pp. 249-251.

14. Bjelajac, *op. cit.*, pp. 111-112.

15. *Op. cit.*, pp. 113-115.

16. Popović, *op. cit.*, pp. 128-130.

par ailleurs insuffisamment étudiées d'où l'impossibilité d'établir avec certitude leurs centres de production¹⁷. On peut toutefois supposer qu'il s'agit, au sens large, du territoire grec.

Parmi la céramique de table importée, on note le nombre relativement important de cruches amphoroïdales de couleur brun-rouge à surface lustrée¹⁸ (fig. 3). A Belgrade, elles constituent 38% de la céramique importée et l'on retrouve une situation semblable à Ras¹⁹. Ce type de récipients est très fréquent sur le territoire bulgare, et notamment dans la région de Preslav et de Pliska. C'est d'ailleurs sur ce territoire que l'on situe ses principaux centres de production, particulièrement actifs au IXe-Xe siècle²⁰. Les découvertes de telles cruches amphoroïdales sur le territoire serbe, dans les couches du XIe-XIIe siècle, attestent la poursuite de leur production et de leur exportation à partir du territoire bulgare²¹.

Toujours parmi la céramique de table importée, les cruches et les bocaux à engobe doré ou argenté apparaissent comme des imitations de récipients luxueux en métal (fig. 4). Certains exemplaires sont également rehaussés d'ornements peints de couleur rouge. Excepté à Braničevo, où ils sont un peu plus nombreux, et où l'on note aussi plusieurs coupes de factures semblables, de tels récipients restent relativement rares sur les autres sites²². Il en est de même dans les autres parties de l'Empire, où ils n'apparaissent que très rarement parmi les trouvailles de céramique, ce qui rend plus difficile l'établissement de leur origine²³. Ils sont un peu plus fréquents sur les sites de la Dobroudja et dans le sud-ouest de la Bulgarie où sont également enregistrées des imitations locales de ce type de céramique. Les auteurs bulgares considèrent que les

17. Z. Brusić, *Byzantine Amphorae (9th-12th century) from Eastern Adriatic Underwater Sites*, *Archaeologia Iugoslavica* 17 (1977), pp. 41-44; Cangova, *op. cit.*, p. 257; Jakobson, *op. cit.*, p. 340; Barnea, *op. cit.*, pp. 133-134.

18. Bjelajac, *op. cit.*, pp. 115-117.

19. Popović, *op. cit.*, p. 126.

20. Dončeva-Petkova, *op. cit.*, pp. 77-85.

21. M. Janković, *Srednjovekovno naselje na Velikom Gradcu u X-XI veku* (résumé: Le site d'habitation de Veliki Gradac aux Xe-XIe siècles), Belgrade 1981, p. 48; D. Minić, Les problèmes de datation de céramiques du site médiéval à Ribnica, *Balcanoslavica* 3 (1974), pp. 64-66; Z. Žeravica, Die Keramik des XI. und XII. Jahrhunderts aus der Ansiedlung in Popovica in der Negotiner Gegend und das Problem ihrer ethnischen Zuteilung den Slawan, *Balcanoslavica* 3 (1974), pl. XX.

22. Popović - Ivanišević, *op. cit.*, pp. 150-151.

23. V. Bikić, *Byzantine Ceramic Ware with Gold and Silver Coating from the Belgrade Fortress*, *Godišnjak grada Beograda* 27 (1990), pp. 63-68.

centres de production de la céramique à engobe doré et argenté doivent être recherchés sur le sol grec, peut-être dans la région de Thessalonique²⁴, d'où pourraient notamment provenir les exemplaires de Ras. On ne peut, toutefois, exclure l'existence d'autres centres de production, plus proches de Constantinople et du littoral de la Mer Noire.

Un troisième type de cruches et de bocaux ornés de glaçure vert olive, relativement fréquent sur les sites byzantins du XIe-XIIe siècle, est très faiblement représenté sur les sites serbes²⁵, et même totalement absent à Ras, ce qui constitue un phénomène difficile à expliquer. Les exemplaires découverts dans les forteresses danubiennes de Serbie sont très probablement arrivés par voie fluviale à partir de centres de production situés sur le littoral de la Mer Noire.

Parmi la céramique de table de facture luxueuse, les écuelles sont dans l'ensemble faiblement représentées. Les tessons découverts à Ras correspondent à 17 pièces²⁶, à Braničevo à 5 ou 6, alors qu'aucun fragment n'a été trouvé à Belgrade²⁷. Bien que peu nombreuses, ces écuelles s'avèrent très intéressantes pour cette étude. On remarque en effet parmi les trouvailles de Ras, deux types d'écuelles se rattachant respectivement à la production byzantine et à la protomajolique²⁸. Le premier groupe comprend de écuelles glaçurées, ornées en "champlevé" (fig. 5/1). Sans entrer dans une analyse détaillée de ce groupe d'écuelles, type de récipients caractéristiques de l'ensemble du territoire byzantin au XIIe siècle, nous pouvons conclure qu'elles étaient fabriquées en territoire grec, dans divers centres de production parmi lesquels il est possible de mentionner Corinthe, Thessalonique et Constantinople²⁹.

A la différence de Braničevo, où seules apparaissent des écuelles de production byzantine, le site de Ras a également offert sept écuelles en protomajolique (fig. 5/2), provenant toutes des couches datant des premières

24. I. Šereva, Prinos kŭm proučavaneto na srednovekovnata keramika v Bŭlgarii (XI-XII v.), *Arheologija* 3 (1977), pp. 16-17.

25. Popović - Ivanišević, *op. cit.*, pp. 147-149.

26. Popović, *Importation et production locale de céramique à Ras*, pp. 120-124.

27. Popović - Ivanišević, *op. cit.*, pp. 147-148.

28. Popović, *op. cit.*, pp. 123-124.

29. M. Bajalović, Roads and Time of Imports of Byzantine Pottery with Spiral Motifs into the Balkans, *Archaeologia Iugoslavica* 19 (1978), pp. 64-67; Ch. Bakirtzis, D. Papanikola-Bakirtzis, La céramique byzantine en glaçure à Thessalonique, *Byzantino-bulgarica* 7 (1981), pp. 421-423; Barnea, *op. cit.*, pp. 139-142.

décennies du XIIIe siècle, époque ayant tout juste précédé la destruction de la forteresse³⁰. Parmi ces écuelles, on remarque tout particulièrement un exemplaire avec décoration peinte ornée en son centre d'un gridiron, ornement réticulaire en forme de quadrillage. Ces exemplaires de protomajolique, pour l'instant uniques en Serbie, proviennent de centres de production situés en Sicile et en Italie du Sud ou, plus largement, en Méditerranée occidentale³¹.

Pour finir, il convient aussi de mentionner l'unique trouvaille d'un récipient en métal importé, provenant de la couche, la plus récente à Ras, datée de la troisième décennie du XIIIe siècle. Il s'agit d'un plat peu profond en bronze dont le fond est orné d'un dessin dans lequel on pourrait reconnaître une représentation allégorique de Mercure. Ce plat peut être rattaché au célèbre ensemble de récipients romans dont les centres de production se trouvaient dans la région de l'Elbe supérieure. Plusieurs trouvailles célèbres, environ une trentaine, proviennent, dans l'ensemble, du territoire de l'Allemagne du Nord et de Pologne, tandis qu'un plat similaire a été trouvé à Keckemet en Hongrie. L'exemplaire de Ras constitue la trouvaille la plus méridionale d'un tel type de récipient³².

Cette brève présentation des récipients importés trouvés dans les forteresses byzantines en Serbie au XIIe siècle permet déjà de formuler quelques conclusions. La partie majeure des importations de récipients, et parallèlement de marchandises, à destination des forteresses frontalières de la région danubienne, à Belgrade et à Braničevo, se faisait apparemment par voie fluviale à partir des centres situés sur la côte de la mer Noire³³. C'est par cette voie qu'étaient certainement acheminées les amphores et les formes spécifiques de cruches à surfaces lustrées, produites en Bulgarie du Nord. Néanmoins, une petite partie de la céramique importée pouvait arriver jusqu'à ces forteresses par la voie de communication terrestre bien connue qui, partant de Braničevo et de Niš conduisait respectivement, en passant par Sofia et par Skopje, à Constantinople et à Thessalonique. C'est notamment de cette dernière ville que

30. Popović, *op. cit.*, p. 122.

31. D. Whitehouse, Proto-Maiolika, *Faenza* 66 (1980), pp. 77-89; S. Pattitucci-Uggeri, La protomaiolica del mediterraneo orientale in rapporto ai centri di produzione italiani, *XXXII Corsi Ravennati* 1985, pp. 337-402.

32. B. Radojković, La plat de bronze de la forteresse médiévale de Ras, *Vesnik Vojnog muzeja* 19-20 (1974), pp. 27-32.

33. Voir I. Barnea, Le Danube, voie de communication byzantine, *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμπλοσίου, Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Athènes 1993, pp. 589-592.

provenaient, semble-t-il, les cruches à engobe doré et certains types d'écuellenes. Dans le cas de Ras, les routes d'importation conduisent dans les quatre directions possibles. Les amphores et les écuelles byzantines glaçurées produites dans des ateliers situés en Grèce arrivaient du sud par les voies terrestres conduisant à Ras en passant par le Kosovo. Certains types de cruches provenaient sûrement de l'Est de la Bulgarie. La protomajolique d'Italie du Sud parvenait jusqu'à Ras en transitant par quelque ville du littoral, Dubrovnik, Kotor, peut-être Bar. Enfin, l'existence de liens commerciaux avec le Nord, en l'occurrence le territoire de la Hongrie et, plus au nord, l'Allemagne semble attestée par le plat de bronze avec représentation de Mercure. Par ailleurs, l'analyse stratigraphique des trouvailles de Ras permet certaines remarques chronologiques très intéressantes. La présence d'écuellenes luxueuses provenant des centres de production byzantins est dans l'ensemble liée aux couches les plus récentes. A l'opposé, la protomajolique apparaît uniquement dans ces dernières couches. Il semble donc que dans les premières décennies du XIIIe siècle les régions byzantines du Sud aient perdu leur primauté dans l'exportation de céramique de table luxueuse en territoire serbe au profit de la Sicile et de l'Italie du Sud, ce qui a certainement été conditionné par la nouvelle situation politique instaurée à la suite de la chute de Constantinople en 1204.

Cette analyse de la présence d'importations dans certaines forteresses byzantines de Serbie a donc pour but de contribuer à l'étude du thème, très important, du trafic commercial en Serbie. De futures recherches portant sur d'autres sites viendront très certainement compléter et corriger cette image et permettront ainsi l'établissement de conclusions plus fiables.

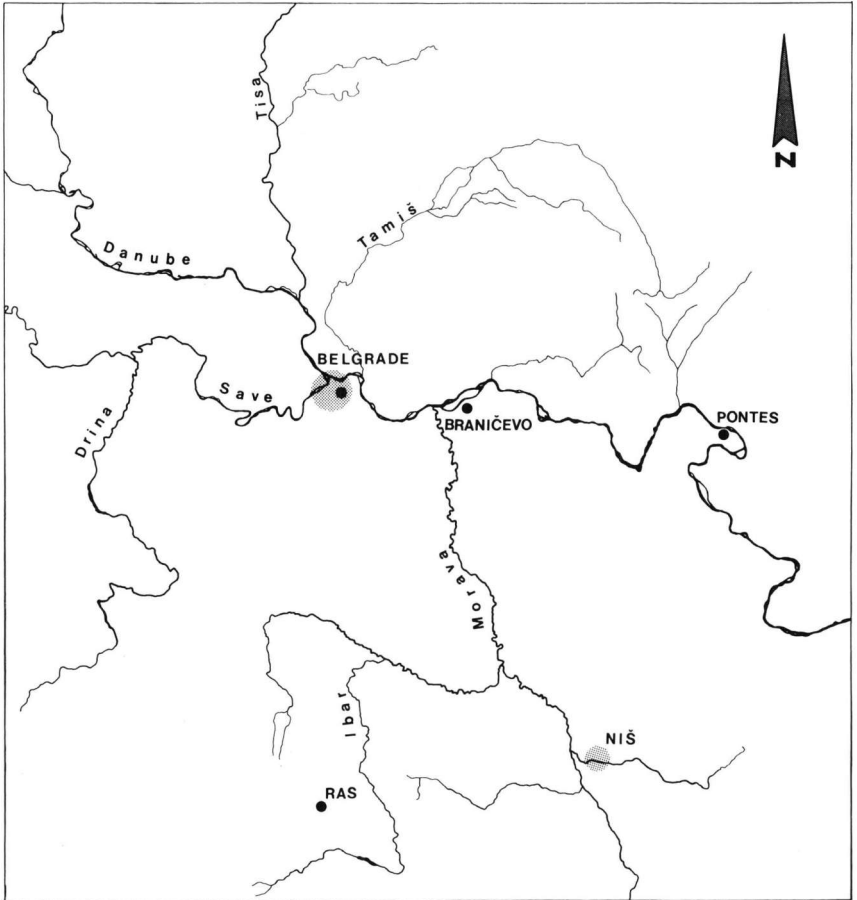

Fig. 1 - Carte.

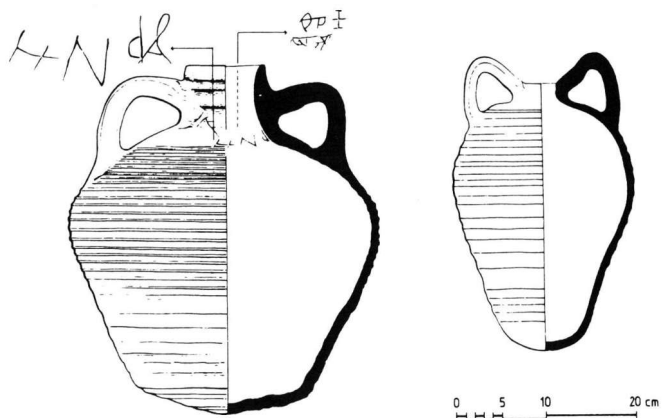

Fig. 2 - Amphore sphéroïdale (Belgrade) et amphore fuselée (Ras).

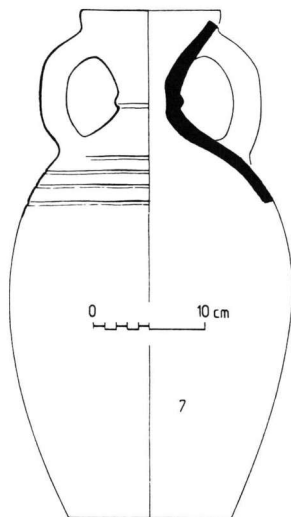

Fig. 3 - Belgrade, cruche amphoroïdale à surface lustrée.

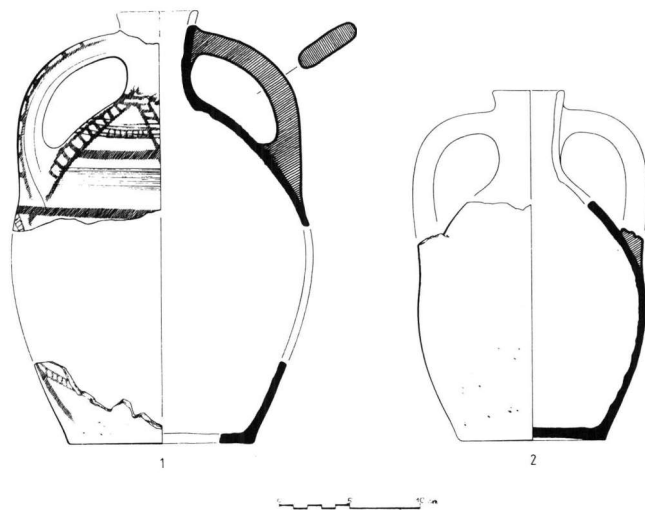

Fig. 4 - Ras, cruches à engobe argentée.

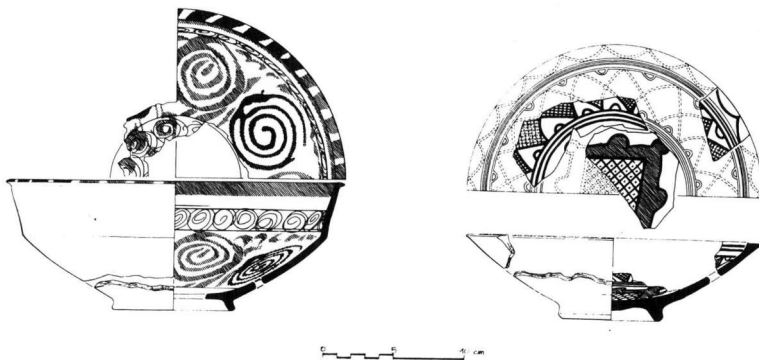

Fig. 5 - Ras. 1. Écuille aux spirales peintes et en sgraffito. 2. Écuille en protomajolique.

Fig. 5/1

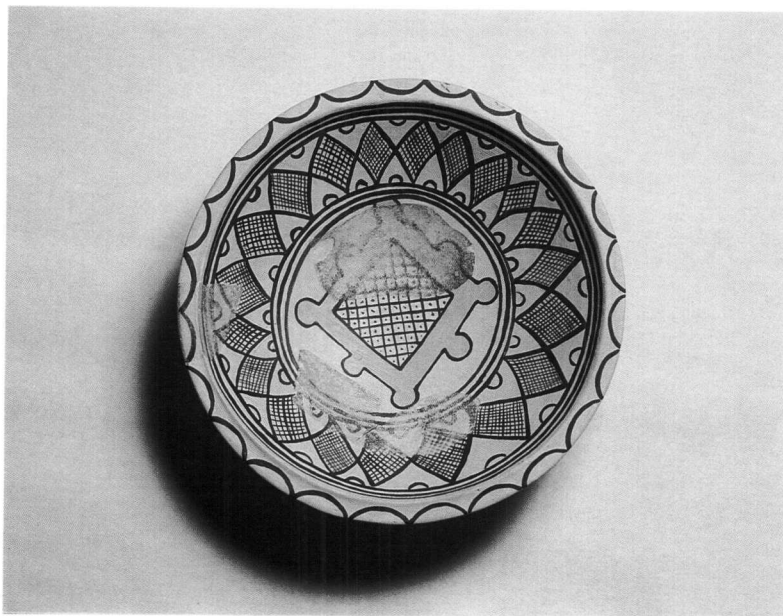

Fig. 5/2

*Η αλληλογραφία του молδαβού βοεβόδα Στεφάνου του Μεγάλου
και του αρχιεπισκόπου της Αχρίδας Δωροθέου
Πρωτοβουλίες-υποκινήσεις και χρόνος εμφάνισης*

Πριν από εκατόν πενήντα χρόνια, το καλοκαίρι του 1844, έφθασε με πλοίο από την Οδησό στην Κωνσταντινούπολη, ο νεαρός ολαβιστής Βίκτωρ Ιβάνοβιτς Γκριγκόροβιτς, με την επιδίωξη να συγκεντρώσει άγνωστο υλικό για τη λογοτεχνική και πνευματική κληρονομιά των ορθόδοξων λαών στα βαλκανικά τμήματα της τουρκικής αυτοκρατορίας. Από το ταξίδι αυτό επέστρεψε την επόμενη χρονιά, όχι μόνο με στοιχεία και σημειώσεις, των οποίων η μαρτυρία απέκτησε αξία πηγής, αλλά και με τις αποσκευές γεμάτες πολύτιμα χειρόγραφα. Αυτή η σημαντική συλλογή, που φυλάσσεται στο μουσείο Rumjancev της Μόσχας, πολύ γρήγορα προκάλεσε το ενδιαφέρον των φιλόλογων και ιστορικών της αρχαίας λογοτεχνίας. Ανάμεσά τους, ξεχωριστή θέση κατέχουν με τις επιστολές τους, ο βοεβόδας της Μολδοβλαχίας Στέφανος ο Μεγάλος και ο αρχιεπίσκοπος Δωροθέος. Όπως είναι γνωστό, αυτά τα ενδιαφέροντα ντοκουμέντα εισήγαγαν μεγάλα διλήμματα στους κύκλους των επιστημόνων και τους διήρσαν όσον αφορά την αξιοπιστία τους.

Η επιστολή του молδαβού άρχοντα και η απάντηση του αρχιεπισκόπου, ανήκαν στο τελευταίο μέρος του χαμένου σήμερα *Συντάγματος* του Ματθαίου Βλασάρη της έβδομης δεκαετίας του 15ου αιώνα, το οποίο σύμφωνα με την επιθυμία του αρχιεπισκόπου Δωροθέου αντέγραψε ο Δημήτριος από το Κράτοβο. Το σωζόμενο τμήμα από δέκα φύλλα, εκτός των άλλων, περιέχει αρκετά πλατύ και λογοτεχνικά πλούσιο επίλογο του γραφέα, σημαντικό για την κατάσταση της Εκκλησίας σ' αυτό το χρονικό διάστημα.

Στην επιστολή του ο молδαβός βοεβόδας παρακαλούσε τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας να στείλει αντιπροσώπους, οι οποίοι θα ενθρονίσουν τον νέο μητροπολίτη στη θέση του αποβιώσαντος Βησσαρίωνος και εξηγούσε τις δυσκολίες για τις οποίες δεν έπρεπε να γίνει η εκδήλωση στην Αχρίδα. «Δεν μπορούμε εκεί να στείλουμε να τον χειροτονήσεις, διότι ο δρόμος είναι μακρύς και υπάρχει φόβος από επιθέσεις μουσουλμάνων», επειδή έφθασαν πληροφορίες ότι ο σουλτάνος πολεμά «στα δυτικά μέρη». Στην απάντησή του ο Δωροθέος πληροφορεί τον молδαβό ηγεμόνα ότι δεν έχει τη δυνατότητα να κάνει κάτι τέτοιο επειδή ο σουλτάνος στην

επιστροφή του από την Αλβανία «διέταξε να μας μεταφέρουν στην Κωνσταντινούπολη». Ο Δωρόθεος γι' αυτό τον λόγο πρότεινε να εκλεγεί μητροπολίτης στη Μολδαβία «σύμφωνα με τους κανόνες των αγίων Πατέρων» και να τον χειροτονήσουν οι εκεί αρχιερείς και με την ευκαιρία αυτή στην εκδήλωση να προσκληθεί ο μητροπολίτης της Βλαχίας Μακάριος.

Οι πληροφορίες έρχονταν σε αντίθεση με τα στοιχεία τα οποία καταγράφει ο γραφέας Δημήτριος στις προηγούμενες σελίδες και ταιριάζουν με τις συνθήκες κατά τη διάρκεια της γνωστής εκστρατείας του Μωάμεθ Β' εναντίον του Σκεντέρμπεη το καλοκαίρι του 1466. Στην επιστολή του Στεφάνου του Μεγάλου, εν τω μεταξύ, σημειώνεται ότι ήταν Απρίλιος του 1456, ινδικιών δεκάτη τετάρτη και στην απάντηση του αρχιεπισκόπου Δωροθέου, Οκτώβριος του 1455 ινδικιών πρώτη. Η ασυμφωνία τέτοιων χρονολογικών στοιχείων προκάλεσε τις διαφορετικές υποθέσεις, οι οποίες εμφανίστηκαν για να βάλουν τα πράγματα σε τάξη. Με αυτά όμως δεν πρέπει να ασχοληθούμε εδώ γιατί έτσι κι αλλιώς ορισμένα αριθμητικά σημάδια στην επιστολή του Δωροθέου αργότερα άλλαξαν. Άξιο προσοχής είναι περισσότερο το γεγονός της σύγχυσης που προκάλεσε ο ίδιος ο Γκριγκόροβιτς, σε σχέση με το ερώτημα από πού πήρε το χειρόγραφο. Στο αντίγραφο που ο ίδιος έκανε ήδη το φθινόπωρο του 1845 σημείωσε ότι το πήρε από το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννου της Ρίλας. Εν τω μεταξύ, στο γνωστό βιβλίο του για τα ταξίδια του στην Τουρκία, που εκδόθηκε πρώτη φορά στα 1848, αναφέρει κατάλογο της παλιάς βιβλιοθήκης στην τότε μητροπολιτική εκκλησία της Αχρίδας και ανάμεσα στα χειρόγραφα αναφέρει και το *Σύνταγμα* του Βλασάτρη με την υποσημείωση ότι αντιγράφηκε την εποχή που αρχιεπίσκοπος ήταν ο Δωρόθεος. Το τελευταίο στοιχείο που είδαμε, περιείχε τον επίλογο του Δημητρίου, στο κομμάτι με τις επιστολές του μολδαβού ηγεμόνα και του αρχιεπισκόπου της Αχρίδας. Αυτό σημαίνει, ότι το τέλος του *Συντάγματος*, ο Γκριγκόροβιτς, το μετέφερε από την Αχρίδα και όχι από το μοναστήρι της Ρίλας, του οποίου τα βιβλία επίσης κατέγραψε, χωρίς να αναφέρει το *Σύνταγμα*.

Η σπουδαιότητα της είδησης από το αντίγραφο, γίνεται αμέσως αντιληπτή, είναι δε αρκετές φορές δημοσιευμένη και δεκαετίες ολόκληρες καταμαρτυρούσε για την εξάφηση της μητρόπολης της Μολδαβίας από την αρχιεπισκοπή της Αχρίδας κατά τον 15ο αιώνα. Αμφιβολίες για την ακρίβεια των πληροφοριών πρώτοι εξέφρασαν οι Ν. Πόργκα και Ν. Ντομπρέσκου, αλλά το ερώτημα της αξιοπιστίας των επιστολών θεμελιακά ξεκίνησε ο Ι. Μπόγκνταν. Αυτός υπέδειξε ότι οι ρουμάνοι μητροπολίτες, οι οποίοι αναφέρονται στο αντίγραφο, δεν υπήρχαν στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα και ότι στον μολδαβικό θρόνο το 1466 όταν θάπρεπε να είχε τοποθετηθεί το νέο πρόσωπο βρισκονταν ακόμη ο ξακουστός Θεόκτιστος. Ο Μπόγκνταν για ευνόητους λόγους συμπέρανε ότι αυτά τα στοιχεία

δεν θα μπορούσαν να εμφανιστούν στην δεκαετία του '60 του 15ου αιώνα. Σ' αυτά συνηγορούσε το γεγονός ότι ήταν γραμμένα με επισευρημένη γραφή, με άλλο χέρι και άλλη μελάνη και επιπλέον σε καινούργιο χαρτί.

Μια σειρά πληροφοριών για τις συνθήκες αυτής της εποχής, ήταν παρμένες από τον επίλογο του Δημητρίου και για τον λόγο αυτό ο Μπόγκνταν θεώρησε ότι τις επιστολές συνέθεσε κάποιος μοναχός, πιθανώς στο δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, ο οποίος με θαυμασμό τις διάβασε και εμπνευσμένος έγραψε μια ρητορική πραγματεία. Από την άλλη πλευρά θεώρησε ότι το χειρόγραφο δεν προερχόταν από τον Άγιο Ιωάννη της Ρίλας, αλλά από ένα μοναστήρι της Βλαχίας.

Το βασικό μοτίβο της επιστολής προς τον αρχιεπίσκοπο –η πρόσκληση να χειροτονήσει τον μολδαβό αρχιερέα– στηριζόταν σύμφωνα με τον Μπόγκνταν, στην πληροφορία ότι τον προηγούμενο μητροπολίτη Θεόκτιστο είχε τοποθετήσει ο πατριάρχης του Πετς Νικόδημος. Υπήρχε η πίστη επίσης, ότι αυτός ήταν το ίδιο πρόσωπο με τον αρχιεπίσκοπο της Αχρίδας Νικόδημο, ο οποίος μνημονεύεται στα 1451/2, στην επιγραφή της μονής Λέσανι κοντά στην Αχρίδα και γι' αυτό τον λόγο ο Μπόγκνταν πίστευε ότι αργότερα έμμεσα διαμορφώθηκε η παράδοση ότι η Μολδαβία ανήκε στη δικαιοδοσία της αρχιεπισκοπής Αχρίδας. Από την πλευρά της η Εκκλησία της Αχρίδας στους επόμενους αιώνες πράγματι διεκδίκησε το δικαίωμα αυτό για τις ρουμανικές περιοχές και αυτό τονίζεται στους τίτλους των αρχιεπισκόπων της.

Το πρόβλημα της σχέσης των δύο προσωπικοτήτων με το ίδιο όνομα στην κεφαλή από την μια της Εκκλησίας της Σερβίας και από την άλλη της Εκκλησίας της Αχρίδας, γίνεται ακόμη πιο σύνθετο για τον πρόσθετο λόγο ότι η επιγραφή με το όνομα του Νικοδήμου, την οποία μόνο ο Γκριγκόροβιτς είδε, αργότερα καταστράφηκε. Πιστεύω ότι αυτό το αίνιγμα το έλυσα παρατηρώντας, ότι σε μια άλλη επιγραφή στο Βελέστοβο, δίπλα στην Αχρίδα του 1450/1, μνημονεύεται ο αρχιεπίσκοπος Νικόλαος και όχι ο Νικόδημος. Αυτός ήταν το πρόσωπο το οποίο, –σύμφωνα με τη βιογραφία του πατριάρχη Νίφωνα Β'– βρισκόταν στον θρόνο της αρχιεπισκοπής Αχρίδας δύο-τρία χρόνια μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης. Κατά συνέπεια το όνομα του αρχιεπισκόπου στο Λέσανι διαβάσθηκε λάθος από τον Γκριγκόροβιτς. Νικόδημος δεν υπήρξε ποτέ. Τον μητροπολίτη Θεόκτιστο χειροτόνησε, εννοείται, ο σέρβος πατριάρχης Νικόδημος, πιθανώς στο δεύτερο μισό του 1453, όταν μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης είχε χαθεί πλέον η ελπίδα για τη δυνατότητα ευλογίας από το πνευματικό κέντρο της Βυζαντινής πρωτεύουσας στην εκλογή του νέου αρχιερέα.

Στη διερεύνηση της θέσης της μητρόπολης της Μολδαβίας, για την οποία περισσότερο ενδιαφέρονταν οι ρουμάνοι και βούλγαροι επιστήμονες, εντάχθηκε από το 1927 ο Μιχαήλ Λάσκαρις που πρότεινε μια διαιώνιση υπόθεση. Ερευνώντας

τους λόγους, οι οποίοι θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην καθυστερημένη σύνθεση των επιστολών του ρουμάνου βοεβόδα και του αρχιεπισκόπου της Αχρίδας, ο Λάσκαρις πρόσεξε ότι η παράδοση για την εξάρτηση της Εκκλησίας της Μολδαβίας από την αρχιεπισκοπή Αχρίδας διατηρήθηκε στην έκδοση του Νομοκανόνος (*Indreptarea legii*) του 1652, όπου αναφέρεται σαν πηγή το *Σύνταγμα* του Βλαστάρη. Ούτε σε μια παραλλαγή του *Συντάγματος* όμως δεν βρήκε την άποψη αυτή ο Λάσκαρις, κι έτσι θεώρησε ότι η σύγχυση προήλθε από τη λανθασμένη αντιμετώπιση της εκατοστής τριακοστής Νεαράς του Ιουστινιανού, της οποίας το κείμενο περιείχε το *Σύνταγμα*. Σύμφωνα με το περιεχόμενο της Νεαράς, στην δικαιοδοσία της πρώτης Ιουστινιανής, υπάγονταν, εκτός των άλλων, η *Dacia mediterranea*. Αυτό γνωρίζοντας οι μεταγενέστεροι ρουμάνοι συγγραφείς, ότι δηλαδή η χώρα τους κάποτε ονομαζόταν Δακία, μπορούσαν να την ταυτίσουν με τις περιοχές βόρεια του Δούναβη. Τέτοια εξήγηση ήταν πιο αποδεκτή, επειδή το κείμενο του Βλαστάρη στη Βλαχία και τη Μολδαβία μέχρι τον 17ο αιώνα ήταν επίσημο εγχειρίδιο κανονικού δικαίου και ερμηνευτής της εκκλησιαστικής οργάνωσης.

Τα επιχειρήματα του Μ. Λάσκαρι δεν αμφισβητήθηκαν, αλλά σε ορισμένες επιθεωρήσεις της εκκλησιαστικής ιστορίας παρέμεινε η πεποίθηση ότι οι ρουμανικές μητροπόλεις στον 15ο αιώνα ήταν κάτω από τη δικαιοδοσία της αρχιεπισκοπής Αχρίδας.

Εντελώς αναπάντεχα, νέα στοιχεία προσέθεσε ο Μιχαήλ Μάξιμ, χρησιμοποιώντας τουρκικές πηγές. Αυτός βρήκε φερμάνια, που στάλθηκαν το 1544 στους ηγεμόνες της Βλαχίας και Μολδαβίας και είχαν σχέση με τις εισφορές των μητροπόλεων τους στην Εκκλησία της Αχρίδας.

Από το πρώτο που γράφτηκε στις 12 Ιουνίου, φαίνεται ότι ο αρχιεπίσκοπος Πρόχωρος, ο ίδιος προσωπικά, εμφανίστηκε στην Πύλη και εξήγησε ότι δεν μπορούσε να συγκεντρώσει το εκκλησιαστικό χρέος της Βλαχίας και Μολδαβίας επειδή σ' αυτό αντιδρούσαν οι τοπικοί αρχιερείς. Για τον λόγο αυτό η διαταγή του σουλτάνου συνιστούσε να ξεετάσουν οι βοεβόδες και ο κλήρος τους τις υπάρχουσες υποχρεώσεις και ζητούσε στο ζήτημα αυτό να μην αναμειγνύονται οι μητροπολίτες. Περαιτέρω εξήγηση γι' αυτή την αργοπορία έφερε ένα άλλο φερμάνι, το οποίο εκδόθηκε τρεις μήνες αργότερα. Από το φερμάνι αυτό φαίνεται ότι ο Πρόχωρος το προηγούμενο διάστημα, προσπαθώντας να διευρύνει την εξουσία του στη Βλαχία και τη Μολδαβία, έδωσε πεσκέσι εκατό δουκάτα μεγαλύτερο από αυτό που έδινε το πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης, το οποίο μέχρι τότε πλήρωνε 4.000. Καθόλου ευχαριστημένος από τις εξελίξεις, ο πατριάρχης Ιερεμίας, εμφανίστηκε μπροστά στην Πύλη με το παλιό μπεράτι στα χέρια του και απέδει-

ξε τη δικαιοδοσία του σ' αυτές τις μητροπόλεις, ενώ δήλωνε ότι ήταν έτοιμος στο μέλλον να πληρώνει στο αυτοκρατορικό ταμείο 4.100 δονκάτα. Τότε στάλθηκαν στους βοεβόδες της Βλαχίας και της Μολδαβίας νέες αυτοκρατορικές επιστολές με τις οποίες ακυρώθηκαν προηγούμενες αποφάσεις για την υπαγωγή των ρουμανικών μητροπόλεων στην αρχιεπισκοπή Αχρίδας.

Η παράδοση για την εξάρτηση της Εκκλησίας της Βλαχίας και της Μολδαβίας από την Αχρίδα κατά συνέπεια δεν ήταν θρύλος. Την αξιολογή ανακάλυψη του ο Μ. Μάξιμ συνόδευε και με ανάλυση των συνθηκών κάτω από τις οποίες έγινε ο απεγκλωβισμός των ρουμανικών χωρών από την αρχιεπισκοπή Αχρίδας. Αυτό δεν μπορούσε να γίνει πριν η Μολδαβία γίνει υποτελής (1538-41) της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Από την άλλη πλευρά και ο Πρόχωρος μόλις μετά την διακοπή της διαμάχης του με τον μητροπολίτη του Σμεντέρεβο –μετά το 1541– μπορούσε να επικοινωνήσει με τις περιοχές βόρεια του Δούναβη. Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτά ο Πρόχωρος κατάφερε να τον πείσει να ταχθεί με το μέρος του μόλις στο τέλος του 1543 ή στις αρχές του 1544.

Το γεγονός ότι οι ρουμανικές χώρες, κατά τον 16ο αιώνα βρίσκονταν κάτω από τη δικαιοδοσία της αρχιεπισκοπής Αχρίδας έστω και για λίγο, μας ωθεί να ξαναγυρίσουμε στις επιστολές του βοεβόδα Στεφάνου και του αρχιεπισκόπου Δωροθέου. Υπάρχουν ιδιαίτεροι λόγοι που προσφέρουν μια σειρά πολύτιμων νέων στοιχείων, τα οποία μου έκανε γνωστά η Μπίλιανα Στίπτσεβιτς, σύμβουλος του αρχαιογραφικού τμήματος της Εθνικής Βιβλιοθήκης στο Βελιγράδι. Αυτή ερευνώντας την κληρονομιά του Γκριγκόροβιτς στη Μόσχα απέδειξε ότι τα φύλλα στα οποία διατηρήθηκαν οι επιστολές δεν ήταν νεότερα από τα άλλα. Το χαρτί τους είχε ένα σχέδιο ψαλιδιού σε υδατογράφημα του οποίου το σχήμα σύμφωνα με τον Briquet το συναντούσαμε στα 1459/60, ενώ τα προηγούμενα με το τέλος του *Συντάγματος* και του Επιλόγου του Δημητρίου, είχαν το σημάδι των τριών λόφων και της ημισελήνου με τον σταυρό, σαν αυτά που βρίσκονται σε χρήση στα 1463. Το είδος του χαρτιού κατά συνέπεια δεν αποδεικνύει ότι οι επιστολές προέρχονταν από τον 17ο ή 18ο αιώνα.

Από τον αναλυτικό επίλογο κοντά στα άλλα, φαίνεται ότι η αντιγραφή του *Συντάγματος* τελείωσε αμέσως μετά την εκδίωξη του αρχιεπισκόπου Δωροθέου και ενός αριθμού κληρικών και μπουλιάρων στην Κωνσταντινούπολη τον Οκτώβριο του 1466. Γι' αυτό ο Δημήτριος στην προσευχή του απευθύνθηκε προς τον κληρονόμο του στον πνευματικό θρόνο Μάρκο Ξυλοκαράβη, ενώ το βιβλίο του αφιέρωσε στη Μεγάλη Εκκλησία της Αχρίδας. Δεν υπάρχει κατά συνέπεια, η υποψία ότι και οι επιστολές του βοεβόδα Στεφάνου και του αρχιεπισκόπου Δωροθέου είχαν γραφεί στην Αχρίδα. Το χειρόγραφο διατηρήθηκε στη βιβλιοθήκη

κη της Αρχιεπισκοπής μέχρι την επίσκεψη του Γκριγκόροβιτς τον Μάιο του 1845.

Πότε μπορεί να προστέθηκε στις τελευταίες ελεύθερες σελίδες του *Συντάγματος* η υποτιθέμενη ανταπόκριση ανάμεσα στον μολδαβό βοεβόδα και τον αρχιεπίσκοπο Αχρίδας; Τα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τη συνάδελφο Στίπτοσεβιτς, έχουν τις πιο κοντινές αναλογίες στα χειρόγραφα του δεύτερου τετάρτου του 16ου αιώνα – αν και δεν μπορούν να συνδεθούν άμεσα με κανένα χέρι γραφέα που δούλευε τότε στο Κράτοβο ή την Αχρίδα.

Ποια ήταν η σχέση από την άλλη πλευρά αυτών των επιστολών με άλλα παραδείγματα επιστολογραφίας του 15ου και του 16ου αιώνα; Σαν τελευταίο ερώτημα που θεωρείται ιδιαίτερα σπουδαίο μπαίνει ο τίτλος του αρχιεπισκόπου Δωροθέου. Στην επιστολή του προς τον βοεβόδα Στέφανο απευθύνθηκε με τον τίτλο «Μακαριωτάτω Ἀρχιεπισκόπω Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ ἡγεμόνι πάντων τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων καὶ τῶν Δακικῶν χωρῶν», και στην απάντηση που έστειλε ο αρχιεπίσκοπος υπέγραφε σαν «Δωρόθεος ἑλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάντων τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων καὶ βορειῶν περιοχῶν καὶ λοιπῶν». Μέχρι τώρα είχε μείνει ασχολίαστος ο τίτλος του Δωροθέου, τον οποίο αυτός ο ίδιος το 1465 παρέθεσε σε μία σημείωση υπογράφοντας με πράσινη μελάνη στην ελληνική γλώσσα «†Δωρόθεος ἑλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας†». Σ' αυτή την απλή και παραδοσιακή μορφή του τίτλου δεν μνημονεύονταν η πνευματική εξουσία του πάνω στους Σέρβους και τις βόρειες περιοχές ή τις δακικές χώρες, για τις οποίες όπως είδαμε στον 16ο αιώνα υπήρχε σκέψη να υπαχθούν στην αρχιεπισκοπή Αχρίδας. Κατά τα άλλα, σε μια παραπλήσια μορφή τίτλου, εμφανίστηκαν πρώτη φορά κοντά στο όνομα του αρχιεπισκόπου Πρόχωρου, ιδιαίτερα ισχυρής προσωπικότητας πού βρισκόταν στην κεφαλή της Εκκλησίας της Αχρίδας από το 1523 ή 1524 μέχρι το 1550. Ο Πρόχωρος πολύ συχνά υπέγραφε στα σλαβικά «Πρόχωρος ἑλέω Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Πρώτης Ἰουστινιανῆς, Βουλγάρων καὶ Σέρβων καὶ λοιπῶν». Μερικές φορές στο τέλος του τίτλου έμπαιναν και τα παράλια ή τα δυτικά παράλια, χαρακτηριστικό του τίτλου των σέρβων αρχιεπισκόπων και πατριαρχῶν του Μεσαίωνα. Αυτός ο τίτλος άμεσα εξέφραζε την επιδίωξη της αρχιεπισκοπῆς Αχρίδας να περιλάβει στη δικαιοδοσία της, περιοχές που της ανήκαν πριν από την ίδρυση της αυτοκέφαλῆς σερβικής Εκκλησίας στα 1219 και για τις οποίες γύρω στο 1527 μπήκε σε μία μακρόχρονη και επίπονη αντιδικία με τον μητροπολίτη του Σμεντρέβεο Παύλο, αντιπρόσωπο της σερβικής παράδοσης. Επιμένοντας να διεκδικήσει μεγάλο αριθμό επαρχιών της σερβικής Εκκλησίας, της οποίας το κέντρο είχε σβήσει, ο Πρόχωρος άλλαξε τους παλιούς τίτλους των αρχιερέων της Αχρίδας κατά παρόμοιο τρόπο με τους σέρβους ηγεμόνες ή πνευ-

ματικούς ηγέτες από την εποχή της ανεξαρτησίας και εισήγαγε τη μορφή «αρχιεπίσκοπος... Βουλγάρων και Σέρβων» (ορισμένες φορές και αντίθετα, «Σέρβων και Βουλγάρων»).

Η ομοιότητα των τίτλων που έχουν αναφερθεί για τον αρχιεπίσκοπο Δωροθέο με τους τίτλους του αρχιεπισκόπου Προχώρου οπωσδήποτε δεν είναι τυχαία, ιδιαίτερα αν πάρουμε υπόψη μας ότι ο άγνωστος γραφέας θάπρεπε να ήταν κάποιος από τους κληρικούς του καθεδρικού ναού, όπου φυλασσόταν το χειρόγραφο του *Συντάγματος*. Συνάγεται έτσι το συμπέρασμα ότι οι επιστολές με τους τίτλους, στη μορφή την οποία εισήχθησαν, σε αρμονία με την πολιτική του Προχώρου, προστέθηκαν ακριβώς στην εποχή του στις τελευταίες άδειες σελίδες του *Συντάγματος*. Σε μια τέτοια περίπτωση ιστορικών συμπτώσεων, θυμόμαστε την παρατήρηση που έκανε κάποτε ο Ι. Πατσιμίρσκι, απευθυνόμενος στον Μπόγκνταν, ότι πρέπει να ανευρεθούν συγκεκριμένες αιτίες για την καθυστερημένη εμφάνιση ενός πλαστογραφήματος αυτού του είδους. Μήπως πράγματι οι αμφισβητούμενες επιστολές ήταν μόνο μια λογοτεχνική άσκηση άμεσα εμπνευσμένη από το κείμενο του γραφέα Δημητρίου, εκτελεσμένη χωρίς ιδιαίτερο σκοπό;

Ερευνώντας τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ο αρχιεπίσκοπος Πρόχωρος, προέβαλε το δικαίό του στις ρουμανικές χώρες, ο Μάξιμ μάς υπενθύμισε, ότι σε ένα αντίγραφο του *Συντάγματος* από την εποχή του Προχώρου είχαν εισαχθεί δύο ιστορικο-γεωγραφικές ερμηνείες των δακικών χωρών –μία του Δημητρίου Καντακουζηνού, συγγραφέα του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα, και η άλλη του ηγουμένου της μονής Χιλανδαρίου, Μακαρίου, που γράφτηκε γύρω στα 1526-1529– και οι δύο με την επιδίωξη να εξηγήσουν όσο το δυνατόν σε μεγαλύτερο βάθος το περιεχόμενο της αναφερθείσας Νεαράς του Ιουστινιανού. Αυτούς τους δύο, στο κείμενο του *Συντάγματος* ταξινόμησε ο Νικάνωφ, μητροπολίτης του Νονο Βrdo και πολύ κοντινός συνεργάτης του Προχώρου. Φαίνεται ότι ο πνευματικός ηγέτης της Αχρίδας με τους αρχιερείς που του συμπαραστέκονταν προετοίμαζε τα επιχειρήματα, πάνω στα οποία μπορούσε να στηρίξει την πολιτική της διεύρυνσης της δικής του δικαιοδοσίας στον βορρά.

Η διαμάχη του δραστήριου αρχιεπισκόπου της Αχρίδας με τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως δεν ήταν η πρώτη αυτού του είδους. Ήδη πριν απ' αυτήν, ο Πρόχωρος προσπάθησε να εντάξει στη δικαιοδοσία του την επισκοπή Σερβίων, προτείνοντας στην Πύλη, –όπως και στην περίπτωση των ρουμανικών μητροπόλεων– φιλοδώρημα μεγαλύτερο των 100 δουκάτων από το προηγούμενο. Εν τω μεταξύ, η Πύλη επέτρεψε στον ανώτερο αντιπρόσωπο της δικαστικής εξουσίας να παρουσιάσει γι' αυτό το θέμα φετρά, με τον οποίο απέρριψε το αίτημα του

Προχώρου, με τη δικαιολογία, ότι δίκαιο το οποίο έχει κατοχυρωθεί για τουλάχιστον εκατό χρόνια δεν είναι δυνατόν να θιχτεί.

Η σύνθεση των επιστολών του μολδαβού βοεβόδα και του αρχιεπισκόπου Αχρίδας, είχε κατά συνέπεια, στην εποχή του Προχώρου ιδιαίτερη σημασία. Στον πιο στενό κύκλο της εκκλησιαστικής ιεραρχίας της Αχρίδας υπήρξε αναζήτηση των πιο πειστικών αποδείξεων ότι προγενέστερα, σχεδόν εκατό χρόνια πριν, η μητρόπολη της Μολδαβίας υπαγόταν στην Αχρίδα. Δεν γνωρίζουμε, εάν ο Πρόχωρος παρουσίασε τέτοια ντοκουμέντα, όταν εμφανίστηκε μπροστά στην Πύλη με τα αιτήματά του. Αυτά με τη μορφή που διατηρήθηκαν στο χειρόγραφο του Γκριγκόροβιτς, ήταν αντιγραφή και ίσως η πρώτη (γι' αυτό και διορθώθηκαν) απόπειρα σύνθεσης τέτοιων επιστολών.

*Les événements après 1204
vus par quelques auteurs de récits historico-apocalyptiques*

Feu A. Pertusi¹, et avant lui, A. Carile², ont donné une idée de ce que représentent les prophéties vénitiennes sur la prise de Constantinople en 1204 dans le cadre de ce que Pertusi a appelé “la pensée politique et sociale vénitienne”. Je tâcherai, pour ma part, de projeter un peu de lumière sur quelques textes de la littérature bulgare dite “basse littérature” du XIIIe s. Comme d’ailleurs les prophéties vénitiennes, tous ces textes reposent sur un fond byzantin. Mais tandis que Pertusi donne des textes qui suivent un exposé logique, les prophéties bulgares représentent parfois un enchevêtrement d’événements et de personnages difficiles à démêler. A part cela, la structure générale des unes et des autres est assez semblable.

La plupart de nos textes bulgares font partie du recueil de Dragol, de la Bibliothèque Nationale de Belgrade. Ce recueil date du troisième quart du XIIIe s.³ Je porte mon attention sur quelques textes qui font partie du cycle historico-apocalyptique, à savoir la “Vision de Daniel” qui représente une suite d’une autre “Vision de Daniel” et d’une “Interprétation de Daniel”, toutes les deux de la deuxième moitié du XIIIe s. La “Vision de Daniel” qui m’intéresse ici, a un fond grec, à savoir “La dernière vision du prophète Daniel”, publiée par H. Shmoldt en 1972⁴. Cette “Vision” bulgare comporte également des réminiscences des Prophéties de Léon le Sage. Vient ensuite une “Vision du prophète-

1. A. Pertusi, Le profezie sulla presa di Costantinopoli (1204) nel cronista veneziano Marco (c. 1292) e le loro fonti bizantine (Pseudo-Costantino Magno, Pseudo-Leone il Saggio), *Studi Veneziani* n. s. 3 (1979), pp. 13-46.

2. A. Carile, *La cronachistica veneziana (secoli XIII-XVI) di fronte alla spartizione della Romania nel 1204*, Florence 1969, pp. 178 sq. (cité par Pertusi, *op.cit.*, p. 13).

3. A. Miltenova, Ciklüt ot istorico-apokaliptični tvorbi v Dragolovija sbornik-proizhod, iztočnici, kompozicija, *Starobŭlgarska literatura* 25-26 (1991), pp. 135-144 (bibl.). V. Täpkova-Zaimova, A. Miltenova, Daniil vŭv Vizantija i v srednovekovna Bŭlgaria, *Palaebulgarica* 14 (1990) 4, pp. 39-46.

4. H. Shmoldt, *Die “Schrift vom jungen Daniel” und “Daniels letzte Vision”*, Hamburg 1972; cf. aussi A. Vassiliev, *Anecdota graecobyzantina*, vol. I, Moscou 1993, pp. 38-47.

te Isaïe”, datée des dernières décennies du XIIIe s. que l’on trouve aussi dans le Recueil (N 43) P. I. Sevastianov du XVe s.-Bibliothèque Publique de Moscou et dans un autre Recueil des Archives historiques d’État à Sofia (N 1161). Le dernier texte du Recueil de Dragol que j’analyse ici est “Le dit prophétique de Pandech” figurant aussi dans un autre manuscrit de la Bibliothèque Nationale de Belgrade du XVIIe s. Il date également du XIIIe s.⁵

Voici maintenant les représentations et les idées que nous chercherons à expliquer. Il y a, en premier lieu et comme dans tous les textes de ce genre, l’image de la ville, de Constantinople, et à côté d’elle, quelques images plus vagues d’autres villes qui ont joué un rôle dans les événements.

Les lamentations sont comme dans les textes grecs et, Pertusi l’a montré, comme aussi dans les textes vénitiens.

Kai ouai soi Epitalofe... Et en latin: ...*veh tibi, civitas Septicollis quia non venies ad mille*⁶. Cette lamentation est connue surtout à partir du texte de Jean Tzetzés: *Ouai soi, ô épitalofe, ôti ou çiliasies*, et aussi à partir du texte de Léon le Sage⁷ *Ouai soi, polis epitalofe, ôti to eikoston stoiceion eufhmisetai eis ta teighi sou*. Et voici la lamentation bulgare du texte de la “Vision de Daniel”: “Oh, malheur à toi, Babylone aux sept collines!” (la traduction bulgare du grec est littérale).

Jusqu’ici les épithètes qui se rapportent à Constantinople –et cela dans tous nos textes– la font comparer à Rome, car les deux capitales sont “à sept collines”. On la compare aussi à Babylone et cette comparaison n’est pas négative. De plus, dans le “Dit de Pandech” Babylone (la vraie) est dite “lieu de concentration des peuples” (ce qui donne une image de la tour de Babel)⁸.

Suivent les épithètes comparant Constantinople à Jérusalem. Cette comparaison est constante. Si la vraie Jérusalem est perdue pour les chrétiens, il reste la “nouvelle Jérusalem” qui a abrité la “vraie croix” et cette Jérusalem

5. V. tous les textes dans: *Bûlgarska literatura i knižnina prez XIII v.*, Sofia 1987, pp. 158-163, 259-269 (les textes qui nous intéressent sont traduits et commentés par A. Miltenova). Pour une nouvelle édition v. V. Täpkova-Zaimova et A. Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata knižnina vû Vizantia i v srednovekovna Bûlgaria*, Sofia 1996, 360p. (rés. fr.).

6. Pertusi, *op. cit.*, p. 38.

7. J. Vereecken, Les oracles de Léon le Sage en slavon serbe. Fragment inédit d’un manuscrit du XVe siècle de la Bibliothèque Lénine à Moscou, *Gandensia* 14 (1987), p. 117. Je ne m’occupe pas ici des autres publications sur les “Oracles de Léon le Sage”, parce qu’elles méritent une attention particulière.

8. V. Täpkova-Zaimova, *Svešten i neçisti gradove v proroçestvata i v eschatologiçnata literatura*, *Annuaire de l’Université de Sofia “St. Kliment Ohridski”* (Centre de recherches Slavobyzantines “Ivan Dujčev”) 1987 (paru en 1990), pp. 243-250.

c'est Constantinople⁹. Dans la "Vision d'Isaïe" il est aussi dit: "Je suis venu sur l'ordre de Dieu et voici, je vous dévoile ce qui s'est produit avec la dernière génération; et que ceci vous soit pour mémoire de moi, lorsque vous tournerez le regard vers la Nouvelle Jérusalem qui s'appelle Constantinople".

Jusque là, Constantinople continue d'être une ville sainte, suivant la tradition déjà ancienne de la littérature eschatologique. Mais il y a, en plus de ces images plus ou moins abstraites, des phrases qui indiquent que les événements sont connus de manière concrète. Ainsi, dans la "Vision de Daniel" on lit: "La gent blonde te dominera, ville aux sept collines, suivant ses propres voies et ses chemins sans aspérités. Son royaume ne connaissait pas les Latins. Et Constantinople sera à Rome et Rome à Constantinople. Et ils établiront leur pouvoir sur trois peuples de l'Est et sur quatre peuples de l'Ouest et sur les territoires des Hellènes".

Il ne faut pas nous attendre à un texte suivi. Mais on se rend compte que la "prophétie" fait allusion aux possessions des Latins de la quatrième croisade en Asie Mineure, dans les territoires balkaniques et de manière plus claire, de la Grèce proprement dite. Quant à l'expression "Constantinople sera à Rome et Rome à Constantinople", elle est construite dans l'esprit de la *translatio imperii*, mais exprime aussi la réalité, c'est-à-dire que la capitale byzantine est aux mains des gens de l'Ouest et que s'opère une nouvelle fusion dans ce sens.

Toujours dans l'esprit des anciennes prophéties, mais avec une concrétisation contemporaine, est la brève histoire de Constantinople dans le "Dit de Pandech". Le passage commence par le récit suivant: "Il y avait une ville du nom de Byzantion. Vint Constantin de Rome qui prit Byzantion: après avoir dévasté et détruit, il bâtit une ville et la nomma, comme (étant) sa propre création, la ville de Constantin. C'est là que régnèrent les Romées jusqu'à l'époque de kyros Manuel, le prince. Ils n'y régneront plus après, jusqu'aux jours de la colère (qui viendra) avec les années".

Pandech fixe les dates de la destruction de Constantinople après le règne de Manuel Comnène. Les basileis qui viendront après lui ne pourront plus y régner, car ce sera le tour des Latins de s'installer dans la ville.

D'ailleurs l'image de l'occupation latine est représentée en couleurs éclatantes. "O, Jérusalem, Jérusalem –est-il dit dans la "Vision d'Isaïe", l'iniquité s'étant multipliée en toi, des flots de sang seront ta vengeance. C'est alors que se réalisera ce qui a été dit, que les oiseaux du ciel descendront et boiront le

9. V. la bibliographie principale chez: V. Tăpkova-Zaimova, Tŭrnovo meždŭ Erusalim, Rim i Tzarigrad (Idejata na prestolen grad), *Tŭrnovska knižovna škola* 4 (1985), pp. 249-253.

sang humain, et des bêtes terrestres mangeront de leurs dépouilles, parce que le sang des justes se venge”.

C’est là l’image de la ville qui tombe aux mains des Latins. Quant aux autres villes ou régions que nos textes mentionnent, elles sont simplement indiquées: par exemple, Ephèse, Magnésie, Damalis. Et là, notre texte suit de près l’original grec¹⁰. De toute manière, on se rend compte que l’expansion des Latins en Asie Mineure est quelque peu indiquée. Dans le texte de Pandech, en plus de Damas, de Jérusalem, dont le sort est également peu enviable (Jérusalem doit périr en premier lieu), on trouve la mention de Dyrrachium, donc de la Méditerranée occidentale et de l’Adriatique: la faim menace Dyrrachium qui représente un nid de serpents (jeu de mots entre le nom du martyr Sauros et “saura” - lézard). Le même sort est réservé à Andrinople. Elle doit mourir de faim. On note aussi d’autres mentions de sites méditerranéens, comme la Calabre, mais je les laisse de côté, car je crois que ce sont des emprunts à des “prophéties” antérieures, comme l’Apocalypse du Ps.-Méthode de Patara où la Calabre est détruite par les Arabes¹¹.

Je passe maintenant à la présence des envahisseurs et à leur portrait. Ce sont non seulement des “Blonds”, mais aussi des “gens rasés”, à la différence des Byzantins qui ont la barbe. Dans ce genre de textes l’appellation de “gent blonde” est banale: ξανθὸν ἔθνος, variante πυρρόν ἔθνος. Au début “la gent blonde”, c’étaient les Slaves et les Germains de la haute époque¹², puis “la gent blonde”, c’étaient les occidentaux dans les textes bulgares déjà du XIe s.

Dans la “Vision de Daniel” on spécifie qu’il s’agit du peuple de Baudouin qui devra vaincre dix-huit armées ennemies et fera tomber “huit fois huit mille âmes d’élite”. Les peuples “de l’Occident” sont mis en opposition aux peuples “de l’Orient”, sans que les luttes dont il est question soient relatées avec plus d’exactitude et de précision.

Il importe de signaler encore que dans cette lutte entre l’Ouest et l’Est, figurent aussi les peuples du Nord, à savoir les nomades qui, d’après la “Vision de Daniel”, “n’ont jamais mangé de pain, mais seulement de la viande et de la soupe”.

10. Cf. *Bългарска литература*, p. 161; Täpkova-Zaimova, Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata...*, p. 238.

11. P. Alexander, Les débuts des conquêtes arabes en Sicile et la tradition apocalyptique byzantino-slave, *Religious and Political History and Thought in the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, London 1978, no XIV, pp. 34-35.

12. Pertusi, *op. cit.*, p. 46; C. Mango, *The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered, Byzantium and its Image*, Variorum Reprints, London 1984, no VII, pp. 306-307.

Ces gens du Nord sont ordinairement les Coumans qui –on le sait– participaient comme mercenaires à l’armée de Kalojan et, en général, des souverains bulgares du XIIIe s. Ils ont eu une part active dans la bataille d’Andrinople. Mais ils ne sont pas aimés, étant en principe des envahisseurs¹³. Aussi Pandech prédit-il leur perte. A côté d’eux on mentionne les Tartares, dont on fait provenir étymologiquement le nom soit du “Tartare” (l’enfer), soit d’un fleuve imaginaire, le Tarta. Sont mentionnés aussi quelques autres peuples que je laisse de côté, parce qu’ils n’ont pas un rôle précis dans les événements qui nous intéressent.

Passant aux personnages considérés comme historiques, je souligne encore une fois le nom de Baudouin de Flandre de la “Vision de Daniel” qui ne figure dans aucun texte byzantin. Rien d’étonnant que le nom de ce premier empereur latin de Constantinople soit connu en Bulgarie: on connaît son sort comme prisonnier à Tŭrnovo après la bataille d’Andrinople.

On aurait pu se demander pourquoi nous ne trouvons pas le nom de son illustre adversaire, le tzar Kalojan: dans le “Dit de Pandech” il existe un “Ioan-Ioanitz” qui a fait penser à Kalojan, mais il y est dit qu’“il sera humilié à la manière des Hindous” –caractéristique qui ne lui convient pas et qui nous met en rapport avec un autre récit apocryphe sur “le royaume Hindou”¹⁴. Je ne me penche pas sur ce problème qui nous éloignerait trop de notre sujet.

Je pense que la vraie réponse, il faut la trouver ailleurs. Les textes du XIIIe s. qui sont combinés, en partie, avec la tradition plus ancienne, parlent souvent de Michel –un personnage synthétique qui, en milieu byzantin porte en soi les traits de Michel III, de Michel VII, etc. et, en milieu bulgare, de Boris-Michel¹⁵. Or, ce personnage réapparaît dans notre “Vision d’Isaïe”, bien que ne figurant pas dans les textes grecs. Il y est dit qu’après les malheurs et les dévastations, Michel entrera en grandes pompes par les portes de la ville et régnera dans la “Nouvelle Jérusalem” pour la période qui lui a été fixée. Il sortira de l’église de “Sainte Sophie” avec une couronne sur la tête.

Nous avons toutes les raisons de reconnaître, en la personne de ce prince, Michel VIII Paléologue qui lutte pour Constantinople, “faisant s’entretuer les ennemis et rougir la mer du sang de toutes les terres”. A la fin du récit Michel

13. Au sujet des “peuples du Nord” le texte grec est moins clair.

14. Cf. les controverses et les explications sur ce texte embrouillé dans: *Bŭlgarskata literatura*, pp. 266-269; Tăpkova-Zaimova, Miltenova, *Istoriko-apokaliptičnata...*, pp. 249-250.

15. V. Tăpkova-Zaimova, *Vizantijskaja i bolgarskaja gosudarstvenaja ideologija v eschatologičeskoj literature i proročestvah. Typologie raně Feudálnih Slovanských státŭ*, Bratislava 1987, pp. 160-163 (bibl.).

prend la physionomie du “dernier roi” (“the last King” auquel P. Alexander a consacré plusieurs articles)¹⁶.

Après avoir sauvé son peuple, il portera sa couronne à Jérusalem avant de mourir. Il en est ainsi dans “Vision d’Isaïe”. “Michel ira aux pieds de la croix, posera sa couronne sur la croix et rendra son âme à Dieu”.

Dans la “Vision d’Isaïe” on trouve quelques phrases consacrées à un autre couple de basileis. “Dans cette ville” (Constantinople), y est-il dit, se lèveront deux derniers rois et il n’y aura plus d’autres rois. C’est dans ce lieu, appelé Romanie, qu’ils feront périr tous leurs seigneurs par leur cruauté et répandront la puanteur sur la Romanie”. Or, dans les “Prophéties de Léon le Sage” on lit des allusions très claires au sujet de la rivalité d’Isaac Ange et Alexis III. Ces allusions ont attiré l’attention de plusieurs chercheurs¹⁷. Pertusi remarque qu’elles figurent aussi dans les “prophéties” vénitiennes. Ici le texte est simplifié: l’auteur bulgare se contente d’attirer l’attention sur la honte (“la puanteur”) que la conduite des représentants de la dynastie des Anges attire sur “la Romanie”. Mais il ajoute une phrase qui ne figure pas ailleurs: une jeune fille, une vierge (en bulgare “odiva”) de leur famille, du nom d’Anne, est donnée en mariage à un dragon. Et l’auteur d’ajouter que c’est là une victime que l’on n’aurait pas dû livrer au dragon, si les deux rois avaient su ce qui se serait passé: ils se seraient mis d’accord avec les rois de l’Occident et auraient fait face au dragon qui arrive avec des monoxyles et se fixe à Ovče Pole en Macédoine du N.-O. Ces derniers faits et gestes du “dragon” sont puisés sans aucun doute dans des “prophéties” antérieures où il est question de Ovče Pole. Mais en dehors de ces “explications”, je ne peux identifier cette Anne, princesse byzantine qui joue un rôle dans les relations avec l’Occident à cette époque.

Parmi les personnages “historiques” qui figurent dans nos textes, il en est encore un qui, dans le texte grec de “La dernière Vision de Daniel”, remplace le Baudouin du texte bulgare. C’est “le grand Philippe” (ὁ μέγας Φίλιππος) que Bousset identifie avec Philippe Auguste, roi de France (1180-1223) et un des

16. P. Alexander, Byzantium and the Migration of Literary Works and Motifs: the Legend of the Last Roman Emperor, *Medievalia et Humanistica* 2 (1971), pp. 47-68; Idem, The Medieval Legend of the Last Emperor and its Messianic Origin, *Journal of the Wartburg and Courtauld Institutes* 41 (1978), pp. 1-15.

17. Cf. p. ex. Vereecken, *op. cit.*, pp. 117, 123.- Patricia Karlin-Hayter, Le portrait d’Andronic Ier Comnène et les Oracula Leonis Sapientis, *Byzantinische Forschungen* 12 (1987), pp. 103-116.

chefs de la troisième croisade¹⁸. Macler pense qu'il s'agirait plutôt de Philippe Ier, roi de France (1060-1108)¹⁹, mais c'est une identification qui n'a pas plus de fondements. Philippe, qui avait répudié sa femme, est excommunié à la veille de la première croisade. Schmoldt opte plutôt pour Philippe de Souabe (1198-1208), parce qu'Alexis III lui avait demandé secours contre la quatrième croisade, étant son beau-frère. Schmoldt ajoute encore qu'il peut s'agir de réminiscences ayant trait à Philippe de Macédoine²⁰.

Je crois, pour ma part, que ce texte, loin d'être clair, parle cependant en faveur de la participation d'un prince occidental et des événements de la quatrième croisade, du moment qu'il correspond, dans le récit bulgare, à Baudouin de Flandre.

Je me suis penchée ailleurs sur les problèmes de guerre et de paix qui occupent une place importante dans les textes "prophétiques" et dans la littérature eschatologique en général²¹. Le schéma est le suivant: une période de guerre suit une période de paix et ainsi de suite.

Je remarquerai ici que, dans nos textes, le rétablissement de la paix par Michel est présenté de manière très expressive: "Allez chacun dans vos maisons et vivez en paix; je vous donnerai pour arme un couteau". Et alors tous les peuples commenceront à vivre en paix et la vigne qui s'étiolait se ranimera et tous les champs labourables se rempliront de blé. Alors partira une vieille femme qui s'appuiera sur un bâton. En marchant, elle trouvera des ossements humains décharnés et, en les regardant, elle pleurera et dira ainsi: "Mes chers enfants, pourquoi vous êtes-vous entretenus? Si vous aviez vécu, la race humaine n'allait pas diminuer sur la terre" ("Vision d'Isaïe", texte semblable dans la "Vision de Daniel").

Nous abordons ici un autre côté du problème humain qui a occupé les esprits de tout temps. La guerre est un fléau et le menu peuple éprouve de la pitié pour tous ceux qui combattent sur les champs de bataille, de quelque côté qu'ils soient. Mais pour les chefs des envahisseurs le jugement est tout

18. W. Bousset, Beiträge zur Geschichte der Eschatologie, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 20 (1900), p. 290, suppose qu'il s'agit des Bulgares, ce qui est peu probable, les Bulgares n'étant plus considérés comme des "nomades" du Nord après leur conversion.

19. F. Macler, *Les apocalypses apocryphes de Daniel*, 1898, p. 90 (cité par Schmoldt, *op. cit.*, p. 174).

20. Schmoldt, *op. cit.*, pp. 174-175.

21. V. Tăpkova-Zaimova, Mirūt i vojната vŭv vizantijskata i bŭlgarskata istoriko-apokaliptična kniŭznina, *Literaturna misŭl* 6 (1993), pp. 128-133.

naturellement négatif. Nos textes parlent de fléaux, envoyés de Dieu et puis de rémission. Les expressions sont toujours puisées dans l’Ancien Testament, mais elles ont subi diverses explications adaptées au milieu local: par exemple, des violons se mettront à jouer dans la ville de Constantinople (Math. 24, 4, etc.) ou bien on trouvera du feu et du bois sur les bûchers (de la ville) (Isaïe, 30, 33, etc.). Dans la “Vision d’Isaïe” il y a même l’apparition de l’Antéchrist, comme d’ailleurs dans plusieurs autres textes grecs.

En principe, de par la mentalité de leurs auteurs, de par leurs sentiments envers Byzance et des événements autour de Byzance, les récits bulgares font preuve de loyauté envers l’empire. On ne peut distinguer des traces de ce qui a toujours opposé la Bulgarie médiévale à sa voisine et rivale plus puissante. Il faut, cependant, faire une autre mise au point. Dans nos trois textes, de même que dans d’autres textes prophétiques de la même époque, mais qui ne s’adressent pas de manière concrète aux événements qui ont suivi la quatrième croisade, on trouve souvent un détail caractérisant tel ou tel peuple, en plus des envahisseurs dont il a déjà été question. Dans le “Dit de Pandech”, par exemple, on lit une caractéristique positive pour les Bulgares auxquels on promet l’avenir (parce que “le Bulgare est jeune”). Elle est quelque peu ambiguë pour le Serbe qui sera tantôt l’allié et tantôt l’ennemi du “ grand roi”, c’est à dire du basileus. Cependant, dans le “Récit de la Sibylle” ou dans le “Razumnik-Oukaze”—deux autres monuments eschatologiques de la même époque, les épithètes désobligeantes par rapport aux “Hellènes, c’est-à-dire les Grecs”, ne font pas défaut. Mais ce sont des caractéristiques, pour ainsi dire, absolues: on ne les attribue pas aux voisins dans cette situation critique qui a suivi l’année 1204.

Pertusi a remarqué que les “prophéties” vénitiennes qui se terminent comme les “prophéties” byzantines par une évocation des châtements qui attendent les envahisseurs à la fin des temps, représentent peut-être une sorte d’acte de contrition, les Vénitiens se sentant fautifs de la destruction de l’empire byzantin et des calamités qu’ils ont provoquées—cela malgré leurs ambitions de domination mondiale²². Il n’en est pas ainsi pour les Bulgares pour qui les gens de l’Ouest ont été des ennemis aussi bien que pour Byzance. L’“actualisation” propre à ce genre de littérature montre dans notre cas que les intérêts politiques du côté bulgare et du côté byzantin ont coïncidé. Bien plus, dans cette explication “métahistorique”²³ des événements du XIIIe s. qui concernent

22. Pertusi, *op. cit.*, p. 46.

23. A. Pertusi, *Il pensiero politico e sociale bizantino dalla fine del secolo VI al secolo XIII*, Florence 1983, p. 706 sq.

l'établissement des Occidentaux dans la Méditerranée orientale, nous pouvons déjà nous rendre compte que cette "communauté d'actions" aura un prolongement, lorsque le moment sera venu de trouver dans les "prophéties" des interprétations semblables indiquant une nécessité d'agir en commun, au nom de l'orthodoxie, contre ces nouveaux agresseurs que seront les Osmanlis²⁴.

24. Cf. quelques considérations d'ordre général aussi chez A. Argyriou, *Les exégèses grecques de l'Apocalypse à l'époque turque (1453-1821)*, Thessalonique 1982, p. 95 sq.

*Θρησκευτικοί ανταγωνισμοί στο πεδίο της θρησκευτικής τέχνης.
Ἡ περίπτωση τῶν Ἰονίων Νήσων (13ος-18ος αἰ.)*

*Roma nunquam amica Graecorum,
et si quando amica, sed non diu*
(Μάξιμος Μαργουίνος)*

I. Τὰ ἱστορικά συμφραζόμενα

Τὸ πρόβλημα ποὺ θέτει ὁ τίτλος θὰ ἐξετασθεῖ ἀπὸ τρεῖς ἀπόψεις: τῆς ἀνοικτῆς ἀντίθεσης (δηλαδή τῆς πόλωσης) μεταξὺ τῶν ἑτεροδόξων (Ὁρθοδόξων καὶ Λατίνων), τῆς ἀνοχῆς καὶ τῶν ἴσως ἀθέλητων ἀλληλοεπιδράσεων (ἴτοι τῆς διαπίδυσης), τέλος τῆς ἠθελημένης τάσης γιὰ προσέγγιση καὶ σύγκραση.

Πὰ τὴν περιοχὴ τοῦ Ἰονίου οἱ ἔξι αἰῶνες (13ος-18ος) σημαίνουν κἀτὶ ἰδιαίτερο: ἐδὼ ἡ Λατινοκρατία διήρκεσε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη περιοχὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς (1204-1797)¹. Τοῦτο εἶχε καθοριστικὴ σημασία γιὰ ἓνα χῶρο, ποὺ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ:

Βοκοτόπουλου, *Εἰκόνες Κέρκυρας* = Π. Α. Βοκοτόπουλου, *Εἰκόνες τῆς Κερκύρας*, Ἀθήνα 1990.

Παπαγεωργίου, *Ἐκκλησία Κέρκυρας* = Σπ. Κ. Παπαγεωργίου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας* κλπ., Κέρκυρα 1920.

Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei* = Dem. D. Triantaphyllopoulos, *Die nachbyzantinische Wandmalerei auf Kerkyra und den anderen Ionischen Inseln. Untersuchungen zur Konfrontation zwischen ostkirchlicher und abendländischer Kunst (15.-18. Jahrhundert), I Band: Text, II Band: Register und Tafeln*, Μόναχο 1985 (= Μ. Β. Μ. 30Α-Β).

Τοῦτσα, *Ἐκκλησία Κερκύρας* = Πρωτοπρ. Ἀθ. Χ. Τοῦτσα, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κερκύρας κατὰ τὴν Λατινοκρατίαν (1267-1797)*, Κέρκυρα 1969.

* Τὴ γρήση τοῦ δανεῖζομαι ἀπὸ τὸν Ζ. Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης (1576-1700) καὶ οἱ μαθητές του*, Θεσσαλονίκη 1980 [= Ἀνάλεκτα Βλατάδων 32], σελ. 200.

1. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἔλλειψη σύγχρονης μονογραφίας γιὰ τὰ Ἴονια στὸν Μεσαίωνα βλ. μερικὰ στοιχεῖα στοὺς Ρ. Soustal - J. Koder, *TIB 3: Nikopolis und Kephallenia*, Βιέννη 1981, σελ. 47-87, σποραδικὰ, καὶ συνοπτικότερα στὸν D. D. Triantaphyllopoulos, *Kerkyra und die Ionischen Inseln, Reallex. zur byz. Kunst*, τόμ. IV, στ. 3 κ.ε.

γεωγραφικά συνιστά τὸ ὄριο Ἑλλάδας καὶ Ἀνατολῆς πρὸς τὴ Δύση: κατεξοχῆν ἐδῶ ἀναπτύσσεται ἕνας θρησκευτικὰ καὶ ἔθνικα ἀμφιβαλῆς πολιτισμός, ὥστε εὐκόλα νὰ γίνεται λόγος –στὰ νεώτερα χρόνια– γιὰ «ἑπτανησιακὸ πολιτισμό» ὡς κάτω τὸ αὐθύπαρκτο καὶ ἰδιόμορφο².

Πόσο καίρια ἦταν γιὰ τὰ Ἴονια ἡ τομὴ τοῦ μοιραίου ἔτους 1453, παρόλο ποὺ αὐτὰ δὲν ἄλλαξαν δυνάστη; Ὑπενθυμίζοντας τὸ παράλληλο παράδειγμα τῆς Κρήτης³, πιστεύω ὅτι ἡ τομὴ δὲν ἦταν συμβατική. Οἱ Δυτικοὶ κυρίαρχοι (ἐδῶ ποικίλοι, ὄχι μόνον Ἑνετοί: οἱ τελευταῖοι ἐπικρατοῦν σὲ ὁλόκληρο τὸ Ἴόνιο γύρω στὸ 1500) ἀντικαθιστοῦν τοὺς ὀρθόδοξους Ἀρχιερεῖς μὲ Μεγάλους Πρωτοπαπάδες, ἐπιβάλλουν μικτὴ λατρεία σὲ πολλοὺς ὀρθόδοξους ναοὺς (τὰ λεγόμενα «διπλᾶ ἀλτάρια»), καθιερῶνουν ὑποχρεωτικὲς κοινὲς μεγάλες τελετές (λ.χ. εορτὲς ἁγ. Μάρκου, *Corporis Domini* ἢ Ἁγίας Δωρεᾶς, Νιπτῆρος, Μεγ. Παρασκευῆς, ἁγ. Σεβαστιανοῦ καὶ Φαβιανοῦ κλπ.). Ἀλλὰ παρὰ ταῦτα τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὑποχρεωτικῆς –συχνὰ πειθαναγκαστικῆς– συμβίωσης εἶναι μηδαμινὰ ἕως τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰῶνα, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ ἀποκλίσεις τῶν Ὀρθοδόξων ἀπὸ τὰ πάτρια.

Ὅπως καὶ στὴν Κρήτη, οἱ ὄριοι μετατρέπονται μετὰ τὴν πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης, δηλαδὴ τὴν ἀπώλεια τοῦ πολλαπλᾶ συνεκτικοῦ κέντρου: διότι τοῦτο, ἂν καὶ δὲν ἀσκούσε πρὸ πολλοῦ ἐξουσία στὰ Ἴονια, ὡστόσο δὲν ἔπαυσε ἕως

2. Πὰ τὸν ὄρο πρβλ. Δ. Α. Ζακυνθοῦ, Αἱ ἱστορικαὶ τύχαι τῆς Ἑπτανήσου καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ Ἑπτανησιακοῦ Πολιτισμοῦ, *Πρακτικὰ Γ Πανιωνίου Συνεδρίου (Κέρκυρα-Κεφαλληνία-Ζάκυνθος 1966)*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1969, σελ. 357 κ.έ. (ἀνατύπωση τοῦ ἴδιου, *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀθήνα 1978, σελ. 370 κ.έ.) Βλ. καὶ Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, σελ. 47-60 καὶ σποραδικά: Τοῦ ἴδιου, *Προβλήματα καὶ προοπτικὲς γιὰ ἕνα Σύνταγμα τῶν τοιχογραφημένων ναῶν τῆς Ἑπτανήσου*, *Δελτίο τῆς Ἴονίου Ἀκαδημίας* 2 (1986) (= *Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Λίνου Πολίτη*), σελ. 53 κ.έ.: Τοῦ ἴδιου, Ἠπειρος καὶ Ἑπτάνησα: διακίνηση ἰδεῶν στὸ χῶρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, *Πρακτικὰ Συνεδρίου Ἱστορίας, Ἠπειρος: Κοινωνία-Οἰκονομία, 15ος-20ὸς αἰῶνας (Γιάννινα 1985)*, Πάννινα 1986, σελ. 319 κ.έ.: Τοῦ ἴδιου, Ἑνετοκρατούμενη καὶ τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα: Πολιτιστικὲς παραλληλίες καὶ ἀντιθέσεις, *Festschrift für Klaus Wessel*, Μόναχο 1988, σελ. 343 κ.έ.: Τοῦ ἴδιου, Ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ καὶ Λατινικὴ Δύση: Ἐνα καίριο πρόβλημα μέσα ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τέχνην τῆς Ἑπτανήσου, *Πρακτικὰ Ε' Πανιωνίου Συνεδρίου (Αργοστόλι-Αηξούρι 1986)*, τόμ. Γ', Αργοστόλι 1991, σελ. 163 κ.έ.: Τοῦ ἴδιου, «Πρόοδος» καὶ «συντήρηση» στὸ πεδίο τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς κλπ., Ἀθήνα 1993, σελ. 36 κ.έ.: Τοῦ ἴδιου, Κέρκυρα καὶ Ἴονια Νησιά στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἐποχῇ (4ος-18ος αἰ.), εἰς: Ὑπ. Πολιτισμοῦ - Ἰ. Μητρ. Κερκύρας, Παξῶν καὶ Διαποντίων Νήσων (ἔκδ.), *Ὁ περίπλους τῶν εἰκόνων. Κέρκυρα 14ος-18ος αἰῶνας (Κατάλογος ἔκθεσης)*, Κέρκυρα 1994, σελ. 19 κ.έ. [ἔφεξις: *Περίπλους εἰκόνων*].

3. Βλ. Τριανταφυλλοπούλου, Ἑνετοκρατούμενη Ἑλλάδα, ὁ.π.· Τοῦ ἴδιου, Μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὴ μεταβυζαντινὴ Κρήτη κλπ., *Πεπραγμένα ΣΤ Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Χανιά 1986)*, τόμ. Β', Χανιά 1991, σελ. 567 κ.έ.

τότε να λειτουργεί κεντρομόλα, ἔστω και ιδεατά, συμβολικά. Ἡ ἀλλαγὴ εἶναι αἰσθητή: ἀθρόοι καταφθάνουν οἱ μισσιονάριοι (ἀργότερα κυρίως Ἰησουίτες), εἰσβάλλει ἡ Ἀντιμεταρρύθμιση – ὑπάρχουν σοφοραδικές μαρτυρίες και γιὰ μερικὴ διεΐσδυση τοῦ Λουθηρανισμοῦ–, πολλοὶ Ἑπτανήσιοι φοιτοῦν στὸ σὺνιτικὸ Κολλέγιο τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὴ Ρώμη, πού ἀπὸ τὸ 1576 και ἐξῆς μέσω τῆς Propagatio Fidei ἀσκεῖ σημαντικὴ ἐπίδραση, τυπώνονται φιλενωτικὰ βιβλία, αὐξάνονται οἱ μικτοὶ –μεταξὺ ἑτεροδόξων– γάμοι, οἱ γόννοι τῶν πλούσιων οἰκογενειῶν σπουδάζουν στὴν Ἰταλία, ἀπ’ ὅπου εἰσκομίζουν νέες ιδέες, συνήθειες και ἀντιλήψεις. Παράλληλα ὡστόσο ὀγκοῦνται και ἡ ἀντίσταση τῶν Ὁρθοδόξων μὲ ὀρηγήτρια τίς μονές, ἀγιοποιοῦνται σύγχρονοι ἱεράρχες (Διονύσιος Ζακύνθου, Γεράσιμος Κεφαλληνίας), ἐντείνεται ἡ ἀνθαιρετικὴ συγγραφικὴ δραστηριότητα κλπ.⁴

Ἡ παραπάνω σκιαγράφηση ἀποκαλύπτει, σὰν ἀρνητικὸ και θετικὸ ταυτόχρονα ἔκτυπο, αὐτὸν τὸν συγκρητισμὸ και τὴν ἀμφιβαλότητα. Μὲ ἄλλα λόγια, και στὰ Ἰόνια ἡ Ἄλωση ἀφῆσε ἐλεύθερο τὸν χῶρο γιὰ νὰ ἐμφανισθεῖ μιὰ κατάσταση, πού ὀδήγησε σ’ ἐκεῖνο πού ὀνομάστηκε, πολὺ ἀργότερα, «ἐπτανησιακὸς πολιτισμὸς»⁵: ἕνα «εἶδος μῆχτὸ ἄλλὰ νόμιμο», ὅπως ἐπιγραμματικὰ τὸ διατύπωσε, γιὰ ἀνάλογο περίπτωση, ὁ Ζακύνθιος κόμης και ἔθνικὸς ποιητῆς⁶.

II. Θρησκευτικὴ τέχνη και ἐκκλησιαστικὴ πραγματικότητα

Πὰ πολλοὺς λόγους ἡ Κέρκυρα προσφέρεται καλύτερα ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα Ἰόνια Νησιά γιὰ μελέτη τοῦ θέματος μας⁷. Συνεπῶς τὰ παραδείγματα, κατά κύριο λόγο, θὰ λαμβάνονται ἀπὸ τὴ δικὴ τῆς τέχνης⁸.

4. Πὰ τὰ φαινόμενα αὐτὰ βλ. Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, ὀ.π. Πὰ τὸ μὴ συστηματικὰ διερευνημένο θέμα τοῦ ἀντίκτυπου τῆς Μεταρρύθμισης στὰ Ἰόνια πρβλ. και τίς μαρτυρίες γιὰ τὸν Νίκανδρο Νούσιο και τὸν Ἀντώνιο Ἐπαρχο: Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν (ἔκδ.), *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. Γ, Ἀθήνα 1974, σελ. 116· Ἑλλης Πωτοπούλου-Σουλάνου, *Ἀντώνιος ὁ Ἐπαρχος, ἕνας Κερκυραῖος ὀμμανιστῆς τοῦ 15Τ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1978, σελ. 155 κ.ἔ. και σοφοραδικὰ.

5. Βλ. παραπάνω, σημ. 2.

6. Διον. Σολωμοῦ, *Οἱ Ἐλεύθεροὶ Πολιορκημένοι - Στοχασμοὶ τοῦ ποιητῆ*, Ἀπαντα, ἔκδ. Λ. Πολίτη, τόμ. 1, Ἀθήνα 1961², σελ. 209. Σωστὰ ἔχει ἄλλωστε ὑπογραμμισθεῖ ὅτι ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία στὴν Κέρκυρα και στὰ ὑπόλοιπα Ἰόνια δὲν κατέστη «μῆξόθηρη» ἄλλὰ παρέμεινε, παρά τίς ἐπιμέρους ἐπιδράσεις, ὀρθόδοξη. Πρβλ. Τσίτσα, *Ἐκκλησία Κερκύρας*, σελ. 163· πρωτοπρῶβ. Γ. Δ. Μεταλληνοῦ, *Ἐκκλησία Κερκύρας* (βλ. σημ. 10), σελ. 20 και σοφοραδικὰ.

7. Και μνημεῖα διασώθηκαν ἐδῶ περισσότερο και διεξοδικότερα ἔχουν μελετηθεῖ αὐτὰ ἀπ’ ὅ,τι στὰ ὑπόλοιπα Ἰόνια (πρβλ. Βοκοτόπουλου, *Εἰκόνες Κέρκυρας*: Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*: Τοῦ Ἰῶνου, *Προβλήματα και προοπτικὲς* [σημ. 2], βιβλιογρ. στίς σελ. 68-69). Ἄλλωστε, ὡς κέντρο τῆς βενετικῆς διοίκησης τῶν Ἰονίων εἶναι ἐπόμενο αὐτῆ νὰ παρουσιάξει πὺ ἀνάγλυφα τὰ ποιεῖλα φαινόμενα.

8. Παρὰ τὰ ἀνωτέρω (σημ. 7), κρατῶ ὑπὸ ἐπιφύλαξη τὸ argumentum e silentio, τουλάχιστον ὀσον ἀφορὰ τὸ –ἐν πολλοῖς ἄγνωστο– ὕλικὸ τῆς Ζακύνθου και τῆς Κεφαλληνίας.

Οί βασικές δογματικές διαφορές των Βυζαντινών προς τους Λατίνους (Filioque –δηλαδή ἐκπόρευση τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ–, πρωτεῖο Πάπα, ἄζυμα, Καθαρήτιο, ἐπίκληση ἁγ. Πνεύματος στὸν καθαγιασμὸ τῶν Τιμίων Δώρων, εἶδη ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ καὶ φύση τοῦ θαβωρείου φωτός)⁹, ὅπως καὶ συναφῆ γεγονότα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας¹⁰, δὲν ὑπάρχει ἔνδειξη ὅτι ἐπιρέασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη στὰ Ἰόνια ἕως τὸ 1453. Ὅσες βυζαντινὲς τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες διασώθηκαν¹¹ δὲν μαρτυροῦν καμιά ἀπόκλιση ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξο δόγμα, ἂν καὶ τὰ Νησιὰ ζοῦν ἤδη, ἐδῶ καὶ δυόμισι αἰῶνες, ὑπὸ λατινικὸ ζυγὸ¹². Τὸ φαινόμενο –παράλληλο μὲ ἐκείνο τῆς Κρήτης¹³– εἶναι κατὰ τοῦτο κυρίως ἀξιοσημείωτο: δείχνει μὲ τρόπο ἀνάγλυφο ὅτι ἡ πτώση τῆς Κωνσταντινούπολης ἦταν ἓνα γεγονός καθοριστικὸ καὶ στὸ πεδίο τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, ὅπως θὰ δεῖξει ἡ ἀντιβολὴ μὲ τὴ μετέπειτα τέχνη.

Στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο οἱ συνθήκες μεταβάλλονται. Στὶς παλαιὲς δογματικὲς διαφορὲς καὶ τὶς τραυματικὲς ἐμπειρίες τῶν ἐνωτικῶν προσπαθειῶν –σύνοδοι Λυῶν (1274), Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-39), Κωνσταντινούπολης (1452)– προστίθενται καὶ νέες (λ.χ. ἡ ἔριδα τῆς Μετουσίωσης)¹⁴ καὶ ἐμφανίζονται νέα φαινόμενα καὶ ρεύματα (Ὁμολογίες Πατριαρχῶν, Πιετισμὸς κ.ἄ.), ἐνῶ διεξάγεται ἀπὸ τὸν 16ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς σὲ δύο ἢ περισσότερα μέτωπα, μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν Ἐκκλησιῶν ποῦ προέκυψαν ἀπὸ τὴ Μεταρρυθμίσθη καὶ τὴν Ἀντιμεταρρυθμίσθη¹⁵. Ἡ διερεύνηση τῶν ἐπιπτώσεων τῶν γεγονότων αὐτῶν στὴ σύγχρονη τοὺς ἐκκλησιαστικὴ ὀρθόδοξη τέχνη δὲν εἶναι εὐκόλη ὑπόθεση, ὅπως ἔχει ὑπογραμμισθεῖ¹⁶

9. Συνοπτικὰ βλ. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, Μόναχο 1959, σελ. 306 κ.έ., 322 κ.έ.

10. Λόγου χάρις ὅτι ἀπὸ τὸν 8ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς τὰ Ἰόνια ἀποσπῶνται ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τοῦ πάπα Ρώμης, ἐνῶ ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα σταματᾶει ἡ ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη· πρβλ. τὴν πρόσφατη σύνοψη στοῦ πρωτοπρ. Γεώργ. Δ. Μεταλληνοῦ, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κερκύρας στὴν ἱστορία καὶ τὸ παρόν, εἰς: Ἰ. Μητρ. Κερκύρας, Παξῶν καὶ Διαποντίων Νήσων (ἐκδ.), *Βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ τέχνη στὴν Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1994, [ἐφεξῆς: *Τέχνη στὴν Κέρκυρα*], σελ. 15 κ.έ.

11. Σύνοψη: Π. Α. Βοκοτόπουλου, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἐπτάνησα, *Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ* 15 (1970), σελ. 148 κ.έ. (γιά τοιχογραφίες): Τοῦ Ἰδίου, *Εἰκόνες Κέρκυρας*, ἀρ. 1-4, σελ. 1 κ.έ. (γιά εἰκόνες): Triantaphyllopoulos, *Kerkyra* κλπ. (σημ. 1), στ. 49 κ.έ., 53 κ.έ., 58 κ.έ.: Τοῦ Ἰδίου, *Κέρκυρα καὶ Ἰόνια* (σημ. 2), σελ. 23 κ.έ.

12. Βλ. σημ. 11: πρβλ. καὶ Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, σελ. 323 κ.έ.

13. Βλ. σημ. 3.

14. Βλ. σημ. 77.

15. Πρβλ. Triantaphyllopoulos, *δ.π.*, σελ. 52 κ.έ.

16. Βλ. G. Galavaris, An Icon with the «Epinikios» Hymn in the Benaki Museum, *Δελτίον Χριστιανικῆς καὶ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, περ. Δ', 10 (1980-81), σελ. 87.

ήδη. Ἐλάχιστα διερευνημένο τὸ ἔδαφος τῆς μεταβυζαντινῆς εἰκονογραφίας ἀπὸ γενικότερη, εἰκονολογικὴ σκοπιά¹⁷, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὀλισθηρό.

Ὡστόσο πρέπει νὰ προσαχθοῦν μερικὰ παραδείγματα γιὰ νὰ ἐπικυρωθεῖ ὁ ἰσχυρισμὸς μας, ὅτι ἡ ἄλωση τοῦ 1453 μετέβαλε τὰ πράγματα στὴ μεταβυζαντινὴ τέχνη τῶν Ἰονίων –κατ' ἐπέκταση καὶ σ' ἐκείνη τῶν ἄλλων ἐνετοκρατούμενων, νησιωτικῶν κυρίως περιοχῶν. Τὰ παραδείγματα θὰ ἀντληθοῦν ἀπὸ τὸ ἐκτεταμέ- νο ὕλικό, ποὺ μπορεῖ νὰ συστερασθεῖ ὑπὸ τὸν γενικὸ τίτλο «Ἐνωσιὴ Ἐκκλησιῶν - ἀθηνεωτικοί». Ἐδῶ μπορεῖ νὰ διακρίνει κανεῖς τρεῖς μεγάλες κατηγορίες:

α) Ἀθηνεωτικά θέματα, ὅπως:

1. Προμαχοὶ τοῦ Ἡσυχασμοῦ καὶ τοῦ ἀντιλατινισμοῦ.
2. Ἐκπόρευση ἁγ. Πνεύματος (Filioque).
3. Εὐχαριστιακὴ εἰκονογραφία.
4. Τοπικὴ ἀγιολογία.

β) Θέματα φιλενωτικῆς προπαγάνδας (λ.χ. ὀρισμένα θέματα τῆς εἰκονογραφίας τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου)¹⁸.

γ) Θέματα μὲ δυτικὲς ἐπιρροές (π.χ. ἐπτανησιακὴ παραλλαγὴ Σταύρωσης¹⁹, μοναστικὲς ἀλληγορίες²⁰, ἀρετολογικὲς παραστάσεις Μυστηριῶν²¹, ἀναθημα- τικὲς εἰκόνες²² κ.ά.).

17. Πρβλ. Triantaphyllopoulos, *ὁ.π.*, σελ. 63 κ.έ.: Τοῦ Ἰδίου, *Προβλήματα καὶ προοπτικὲς* (σημ. 2), σελ. 64· Τοῦ Ἰδίου, *Ζωγραφικὴ στὴν Κρήτη* (σημ. 3), σελ. 575 κ.έ.: Τοῦ Ἰδίου, *Ὁρθόδοξη Ἀνατολή* (σημ. 2), σελ. 175 κ.έ. Ὅσο γνωρίζω, στὴν περιοχὴ τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς τέχνης τὴν εἰκονολογικὴ μέθοδο ἐφάρμοσε πρῶτος στὴν Ἑλλάδα, μὲ τρόπο ἀξεπέραστο ἕως σήμε- ρα, ὁ Καθηγητὴς Δημήτριος Πάλλας· βλ. ἀναγραφή δημοσιευμάτων του: Δ. Ι. Πάλλας, *Συναγωγή μελετῶν Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας*, (ἐπιμ. Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου) τόμ. Α'-Β', Ἀθήνα 1987-1988, σελ. *14- *30, ὡς καὶ βιογραφικὸ σημείωμα, σελ. *9- *13.

18. Ὅπως εἶναι π.χ. οἱ παραστάσεις τῶν δύο κορυφαίων Ἀποστόλων ποὺ κρατοῦν ἀνάμεισά τους ὁμοίωμα ναοῦ· βλ. D. I. Pallas, *Passion und Bestattung Christi in Byzanz*, Μόναχο 1965, σελ. 280 κ.έ. Μνεῖα νεωτέρων παραδειγμάτων βλ. εἰς: *Venetiae quasi alterum Byzantium. Ἀπὸ τὸν Χάνδακα στὴν Βενετία. Ἑλληνικὲς εἰκόνες στὴν Ἰταλία, 15ος-16ος αἰώνας* (Κατάλογος ἐκθεσῆς Μουσείου Correr Βενετίας 1993), Ἰδρυμα Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ (ἐκδ.), Ἀθήνα 1993, [ἐφεξῆς: *ΙΕΠ, Εἰκόνες στὴν Ἰταλία*], ἀρ. 16 σελ. 76 κ.έ. (Ν. Χατζηδάκη).- Ἀνάλογα ἐναύματα δίνουν καὶ οἱ πολυάριθμες παραστάσεις τῶν περιπτυσσομένων ἀλλήλους δύο κορυφαίων, ὁ τονισμὸς τοῦ Πέτρου κ.τ.δ.

19. Γιὰ τὸν ὄρο «ἐπτανησιακὴ Σταύρωση» βλ. Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, σελ. 156 κ.έ., ὅπου καὶ παραδείγματα. Βεβαίως μερικὰ βασικὰ στοιχεῖα τῆς παραλλαγῆς αὐτῆς συναντᾶμε ἤδη σὲ βυζαντινὰ ἔργα, ὅπως λ.χ. στὴν ἴδια τὴν Κέρκυρα, στὴν εἰκόνα τῆς Σταύρωσης (μέσα 15ου αἰ.) τοῦ ναοῦ τῆς Σπηλαιώτισσας (Βοκοτόπουλου, *Εἰκόνες Κέρκυρας*, ἀρ. 5 σελ. 11 κ.έ. καὶ εἰκ. 7).

20. Βλ. λ.χ. τὴ λεγόμενη «ἀλληγορία τῆς Ἄνω Ἰερουσαλήμ» (Βοκοτόπουλου, *ὁ.π.*, ἀρ. 9 σελ. 19 κ.έ. καὶ εἰκ. 10, 11, 87), στὴν ὁποία, παρὰ τὸν φαινομενικὰ παραδοσιακὸ χαρακτήρα, ἀναμειγνύ- νται καὶ ἔννοιες τοῦ ἰταλικοῦ ἀναγεννησιακοῦ οὐμανισμοῦ, μαζὶ μὲ ἀρετολογικὲς ιδέες τοῦ μονα-

Ἐπιπλέον, ὁ περιορισμὸς ὡστόσο τοῦ χώρου ἐπιτρέπει ἀναλυτικὴ ἀναφορὰ μόνο στὰ θέματα τῆς πρώτης κατηγορίας.

III. Μεταβυζαντινὴ τέχνη καὶ ἀνθροποκεντρικὸς ἀγώνας

Ἡ διαμάχη ἐνωτικῶν καὶ ἀνθροποκεντρικῶν συνεχίστηκε καὶ στὴν Τουρκοκρατία, παίρνοντας νέες μορφές ὅπως εἶδαμε. Τὰ θέματα ποὺ θὰ ἀναλυθοῦν ἐδῶ συνδέονται μεταξὺ τους ἐσωτερικά: ἀφ' ἑνὸς ἐντάσσονται στὸν κύκλο τῶν ἀνθροποκεντρικῶν ρευμάτων, ἀφ' ἑτέρου ἐπιχωριάζουν στὰ Ἴονια, ἰδιαίτερα τὴν Κέρκυρα. Τοῦτο vice versa ὑποδηλώνει ὅτι ἐδῶ κατεξοχὴν παρουσιάστηκαν ἀντίστοιχες ἐντάσεις ἢ ρήξεις.

1) *Πρόμαχοι τοῦ Ἑσσητισμοῦ καὶ τοῦ ἀντιλατινισμοῦ*. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Συνηθισμένη καὶ εὐλογία εἶναι ἡ παράσταση τοῦ ἁγίου αὐτοῦ (1296/7-1359, ἀγιοποίηση 1368) στὸν Ἄθω, τὴ Θεσσαλονίκη, τὴ Βέροια, τὴν Καστοριά –ἐν

στικοῦ κόσμου (πρβλ. Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, σελ. 256 σημ. 12, καὶ τοῦ ἴδιου, *Κέρκυρα* κλπ. [σημ. 2], σελ. 29 κ.έ.). Ἐν προκειμένῳ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀντιγραφὴ λεπτομερειῶν ἀπὸ τὸν ἰσχυρῶς κλασικίζοντα Andrea Mantegna καὶ ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες στὸ Palazzo Schifanoia τῆς Φεράρας (Βοκοτόπουλου, *δ.π.*), μνημειο-κλειδί τῆς οὐμανιστικῆς-παγανιστικῆς κοσμοθεορίας τῆς Ἀναγέννησης (πρβλ. A. Warburg, *Ausgewählte Schriften und Würdigungen*, Baden-Baden 1980², σελ. 173 κ.έ. καὶ πρόχειρα τοῦ Π. Πρεβελάκη, *Ἀρχαῖα θέματα στὴν ἰταλικὴ ζωγραφικὴ τῆς Ἀναγέννησης*, Ἀθήνα 1975, σελ. 61 κ.έ.).

21. Παράδειγμα ἢ εἰκόνα Ἐξομολόγησης εὐγενῶν (ναὸς Παναγίας τῶν Ξένων στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας, ἀρχές 18ου αἰ.: βλ. Βοκοτόπουλου, *Εἰκόνες Κέρκυρας*, ἀρ. 135 σελ. 166 κ.έ., εἰκ. 309): ἀντὶ ἀλληγορίας τοῦ Μυστηρίου τῆς Ἐξομολόγησης (γιὰ τὴν ἔννοια καὶ διάκριση μεταξὺ ἀλληγορίας καὶ συμβόλου βλ. R. Wittkower, *Allegory and the Migration of Symbols*, Λονδίνο 1987· M. Bloomfield [ἐκδ.], *Allegory, Myth and Symbol*, Harvard 1982· G. Pochat, *Der Symbolbegriff in der Ästhetik und Kunstwissenschaft*, Κολωνία 1983, κ.ά.) ἔχομε ἐνώπιόν μας αὐτοῦσια παράσταση τοῦ Μυστηρίου, βεβαίως μὲ ἔντονο ἀρετολογικὸ/ἠθικοδιδασκατικὸ μανδύα, ὅπως σειρά παρόμοιων ἔργων (εἰκόνες στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, Μουσεῖο Κανελλοπούλου, στὴν Ἄνδρο, στὴ Βιέννη κ.ά., ἢ τοιχογραφίες ἀνάλογες). Πὰ τὸν χαρακτήρα αὐτῶν τῶν παραστάσεων βλ. I. Χασιώτη, Ἐνα ἰδιότυπο εἰκονογραφημένο κείμενο τοῦ Ἰωάννου Ἀγιομαύρα (1578), *Ἑλληνικά* 19 (1966), σελ. 108 κ.έ.: πρβλ. καὶ Τριανταφυλλόπουλου, *Ὁρθόδοξη Ἀνατολή* (σημ. 2), σελ. 169 κ.έ. καὶ τοῦ ἴδιου, *Κέρκυρα* κλπ. (σημ. 2), σελ. 30.

22. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἀφιερωματικὲς (ex-voto) εἰκόνες, ποὺ μνημονεύουν κατὰ κανόνα κάποια θαυματουργικὴ διάσωση τοῦ ἀναθέτη· πρβλ. Βοκοτόπουλου, *Εἰκόνες Κέρκυρας*, ἀρ. 87 σελ. 127 καὶ εἰκ. 239-240· ἀρ. 102 σελ. 145 καὶ εἰκ. 262· ἀρ. 125 σελ. 155 κ.έ. καὶ εἰκ. 294· ἀρ. 131 σελ. 163 κ.έ. καὶ εἰκ. 305· ἀρ. 132 σελ. 164 κ.έ. καὶ εἰκ. 307. Ἀνάλογες ἔχουν δημοσιευθεῖ καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα Ἴονια, τὸ Αἰγαῖο, τὴν Κρήτη κλπ. Δὲν ὑπάρχει, ὅσο γνωρίζω, συνολικὴ διαπραγμάτευση τῶν μεταβυζαντινῶν ἀφιερωματικῶν εἰκόνων, ἐνὸς θέματος ποὺ θὰ ἐνδιέφερε ἔξαρτικὰ καὶ ἀπὸ κοινωνιολογικὴς πλευρᾶς.

γένει στη Μακεδονία—, ενώ είναι άσυνήθιστη άλλοῦ²³. Κατ' ἐξαιρέση συναντᾶται ἀρκετὰ συχνὰ στὴν Κέρκυρα εἴτε σὲ βημόθυρα τέμπλου (δηλαδή σὲ θέση περιοπτη) εἴτε σὲ ἄλλα μέρη τοῦ ναοῦ²⁴. Ἀπὸ τίς γνωστότερες παραστάσεις εἶναι ἡ δόλοσφη ἀπεικόνισή του σὲ βημόθυρο τοῦ ὀνομαστοῦ, βυζαντινοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου στὴν πόλη τῆς Κέρκυρας²⁵, ἔργο τοῦ μεγάλου Κρητικοῦ ζωγράφου Ἐμμανουὴλ Τζάνε, καμωμένο τὸ 1654²⁶ (πίν. 1). Στὸ εἰλητάριο πού κρατᾶει στὸ ἀριστερὸ του χέρι ὁ ἅγιος ἀναγράφεται ἀπόσπασμα κειμένου του γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἁγ. Πνεύματος ἐκ τοῦ Πατρὸς, ὅπως καὶ στὰ ἄλλα δύο βημόθυρα μὲ ἄλλους Πατέρες τοῦ ἴδιου ζωγράφου στὸν αὐτὸ ναό²⁷: πρόκειται ἐπομένως γιὰ μιὰ ὁμολογιακοῦ χαρακτήρα ἐμφαντικὴ ὑπογραμμισὴ τοῦ σχετικοῦ δόγματος, πὺν ἀντιφρονεῖ ἄμεσα τὴν κακοδοξία τοῦ λατινικοῦ Filioque.

Τὸ ἐρώτημα εἶναι, γιὰτὶ ἐκλέγεται ἀπὸ τὸν ζωγράφο (ἢ τὸν παραγγελιοδότη του) ἡ μάλλον ἀσυνήθιστη μορφή αὐτοῦ τοῦ ἁγίου καὶ ὄχι κάποιου ἄλλου, ἀπὸ τοὺς τόσους πὺν ἐκήρυξαν καὶ συνέγραψαν σχετικὰ μὲ τὸ ἴδιο θέμα²⁸; Κατὰ τὴν ἀποψή μου, ἔχουμε ἐδῶ ἀκόμη μιὰν ἀπόδειξη γιὰ τὴ δυναμικὴ παρουσία τοῦ Ἑουχασμοῦ στὴν Τουρκοκρατία²⁹, πὺν ἄφησε τὰ ἴχνη του καὶ στὴν τέχνη, κάτι πὺν ἔχει παραβλεφθεῖ³⁰. Στὴν Κεφαλληνία ἐξᾴλλου ὁ πολὺς Βικέντιος Δαμιωδὸς

23. Πὰ τὸν βίο βλ. συνοπτικὰ στοῦ D. M. Nicol, *Βιογραφικὸ λεξιμὸ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας*, μετάφρ. Εὐγ. Πιεροῦ, Ἀθήνα 1993, σελ. 272 κ.έ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία.- Εἰκονογραφία του: Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, σελ. 263 κ.έ. (μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογρ.), καθὼς καὶ ἀνακρινώσεις στὸ *Συνέδριον εἰς τιμὴν Γρηγορίου Παλαμᾶ (Θεσσαλονίκη 1984)*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 247 κ.έ. (Χρυσάνθη Μαυροπούλου-Τσιούμη) καὶ 261 κ.έ. (Εὐθ. Τσιγαρίδας): βλ. ἐπίσης Χρυσάνθη Μαυροπούλου-Τσιούμη, Ἡ μνημειακὴ ζωγραφικὴ στὴ Θεσσαλονίκη στὸ δεῦτερο μὸς τοῦ 14ου αἰῶνα, *Εὐφρόσυνον. Ἀφιέρωμα στὸν Μαν. Χατζηδάκη*, Ἀθήνα 1992, σελ. 658 κ.έ. σποραδικά.

24. Triantaphyllopoulos, ὁ.π.: Βοκοτόπουλου, *Εἰκόνες Κέρκυρας*, σελ. 119 κ.έ.

25. Πὰ τὸν βυζαντινὸ ναὸ (γύρω στὸ 1000 μ.Χ.), χτισμένο πάνω σὲ παλαιότερο, βλ. συνοπτικὰ στὸν Triantaphyllopoulos, *Kerkyra κλπ.* (σημ. 1), στ. 29 κ.έ., 49 κ.έ.

26. Βοκοτόπουλου, ὁ.π. (ἀφ. 81, εἰκ. 56).

27. Παρίστανται οἱ ἅγιοι Κύριλλος Ἀλεξανδρείας καὶ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός (βλ. παρακάτω, σημ. 57-59).

28. Πρβλ. τὴ συναγωγή –ὄχι πλήρη– τῶν συγγραφέων αὐτῶν στοῦ Α. Δημητρακόπουλου, *Ἐρθόδοξος Ἑλλάς ἤτοι περὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν γραφάντων κατὰ Λατίνων κλπ.*, Λειψία 1872 (ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1969). Βλ. ἐπίσης τοὺς 10 Πατέρες στὴν κερκυραϊκὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας τῶν Ξένων (παρακάτω, σημ. 52).

29. Βλ. σημ. 30 καὶ 33.

30. Πρὸς τὸ παρὸν βλ. Α. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, «Ἀναγεννήσεις» καὶ Ἑουχασμός στὴ μεταβυζαντινὴ τέχνη κλπ., *Ἐνδέκατο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις*, Ἀθήνα 1991, σελ. 84 κ.έ.

(1700-1752) καυχόταν ότι ήταν όπαδός του αγίου³¹, ενδιαφέρον δέ είναι και άλλο κείμενο από το ίδιο νησί³², που φανερώνει την αντίδραση των Όρθοδόξων στις προσπάθειες σπίλωσης της μνήμης του αγίου εκ μέρους των Ρωμαιοκαθολικών³³.

Η μήνις των Δυτικών έναντιον του είναι φυσικά ευεξήγητη, εφόσον ο πατέρας της ήσυχαστικής κίνησης ήταν από τους επιφανείς ανθενωτικούς συγγραφείς³⁴. Στα πλαίσια αυτά ακριβώς συνέγραψε τους δύο «Λόγους αποδεικτικούς περί της έκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος», από όπου και το κείμενο στο βημόθυρο του Τζάνε³⁵. Ξεηγείται έτσι σαφέστερα γιατί επιλέχθηκε η δική του μορφή για να διακοσμήσει το τέμπλο του ναού: το άμεσο μήνυμά της είναι μιὰ επιπλέον «θέση» κατά του Filioque (βλ. και το επόμενο κεφάλαιο), το έμμεσο όμως ή σθεναρή αντίσταση στην ένωση των Έκκλησιών, που την προπαγάνδιζαν Δυτικοί και φιλοδυτικοί στα Ίονια³⁶.

Ένισχύει, νομίζω, τή γνώμη μου για το έμμεσο μήνυμα και μιὰ άλλη «σύμπτωση». Στην Κέρκυρα και πάλι εμφανίζεται, στην ίδια περίοπτη θέση –βημόθυρα τέμπλου– ή κεφαλή των ανθενωτικών, ο αγίος Μάρκος ο Ευγενικός (1391/2-1445, άγιοποίηση 1456)³⁷, έναντιον του οποίου επίσης εξέφραζαν μίσος οί Λατίνοι στην Κέρκυρα³⁸. Τοῦτο θά ήταν άνεξήγητο άν δέν ήταν γνωστό, πόσο

31. Βλ. Βασιλικής Μπόμπου-Σταμάτη, Ό Βικέντιος Δαμοδός (1700-1752) ένας πρόδρομος του νεοελληνικού Διαφωτισμοῦ, *Τό Ίόνιο. Περιβάλλον - Κοινωνία - Πολιτισμός, Πρακτικά Συμποσίου (Αθήνα 1984)*, Αθήνα 1984, σελ. 217.

32. Βλ. Γ. Άλυσανδράτου, Παναγής ιερέυς Φραγκάτος, βιβλιογράφος και νοτάριος Κεφαλληνίας (18ος αι.) κλπ., *Κεφαλληνιακά Χρονικά* 5 (1986), σελ. 69, 72.

33. Παραδείγματα άνάλογης προάσπισης του Γρηγορίου του Παλαμά σε άλλα ένετοκρατούμενα μέρη (λ.χ. νησιά Αιγαίου) παρέχει ο Τριανταφυλλόπουλος, «*Αναγεννήσεις*», δ.π. (σημ. 30). Τήν εξέλιξη του Ήσυχασμοῦ παρακολουθεῖ –άπό ρωμαιοκαθολική σκοπιά– ο G. Podskalsky, *Die griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, Μόναχο 1988, σποραδικά.

34. Βλ. βιβλιογρ. τής σημ. 23.

35. Βλ. τό χωρίο εις Γρηγορίου του Παλαμά, *Συγγράμματα*, έκδ. Π. Κ. Χρήστου, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 25 στ. 6-9 (πρβλ. Βοκοτόπουλου, *Είκονες Κέρκυρας*, σελ. 119).

36. Πά τους φιλενωτικούς στά Έπτάνησα πρβλ. τίς σποραδικές μαρτυρίες στοῦ Παν. Χιώτη, *Ίστορικά άπομνημονεύματα Έσπανήσου*, τόμ. ΣΤ', Ζάκυνθος 1867 (= Αθήνα 1980²), σελ. 70, 130 βλ. επίσης εκδόσεις φιλοδυτικές από Έπτανήσιους ή τυπομένες στά Ίονια στοῦς E. Legrand - H. Pernot, *Bibliographie Ionienne*, τόμ. I-II, Παρίσι 1910, λήμματα 70, 78, 261, 263 κ.ά., όπως και αντίστοιχα άντιδυτικά δ.π., λήμματα 265, 1263, 1551, 1638, 1661, 1712, 2008. Πρβλ. επίσης Τριανταφυλλοπουλος, *Wandmalerei*, σελ. 52 κ.έ. και έδω, σημ. 39.

37. Πά τόν βίο του βλ. Nicol, *Βιβλιογραφικό λεξικό*, δ.π. (σημ. 23), σελ. 105, όπου και βιβλιογραφία.- Εικονογραφία του : Τριανταφυλλοπουλος, δ.π., σελ. 263 κ.έ. Έπτάχρον επίσης παραστάσεις του σε άλλα μεταβυζαντινά έργα εκτός Έπτανήσου.

38. Παπαγεωργίου, *Έκκλησία Κερκύρας*, σελ. 201 σημ. 1.

έντονο ύπηρξε ἐδῶ τὸ ἀνθρῶπινο ρεῦμα, ὅπως τόσο εὐγλωττα μαρτυρεῖ ὁ ἱστορικός τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας Σίλβεστρος Συροπούλος³⁹.

Συμπερασματικά: ἡ ἐπιλογή τῶν δύο συγκεκριμένων ἁγίων γιὰ ἀπεικόνιση στὰ κεκρωαϊκὰ τέμπλα δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ προῖον θεολογικῆς ἐπεξεργασίας μὲ στόχο ἀνθρῶπινο μὲν, ὁμολογιακὸ δέ.

2) «*Σύμβολον τῆς πίστεως*» καὶ *Filioque*. Ἡ λατινικὴ κακοδοξία περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ (*Filioque*) ἄφησε ἀνεπηρέαστη τὴ σχετικὴ εἰκονογραφία στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, μὲ σποραδικὰς ἐξαίρεσεις στὶς λατινοκρατούμενες περιοχάς⁴⁰. Ἐντασσομένη νοηματικὰ στὸ «*Σύμβολον τῆς πίστεως*», κοινῶς «*Πιστεύω*» (80 ἄρθρο), ἡ εἰκονογραφία τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἀποτυπώθηκε μὲ δύο τρόπους στὴ βυζαντινὴ τέχνη⁴¹: ἄμεσα μέσῳ τῶν ποιικίλων παραστάσεων τῆς ἁγίας Τριάδος⁴², ἔμμεσα μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῶν δύο πρώτων Οἴκου-μενικῶν Συνόδων (Α' Νικαίας τὸ 325, Β' Κωνσταντινουπόλεως τὸ 381), κατὰ τὶς

39. Παραθέτω σχετικὸ ἀπόσπασμα: *Οἱ οὖν ἐκεῖσε* [sc. ἐν Κερκύρα] *χριστιανοὶ καὶ καλοὶ ἄνθρωποι* ὅτε μὲν εἰς τὴν Ἰταλίαν ἀπρχόμεθα ἀσπασίως προσήρχοντο, καὶ μεγάλως ἐτίμων ἡμᾶς, ὅτε δ' ὑπεστρέφομεν ἀηδῶς ἄγαν ἡμᾶς ἐδέχοντο καὶ ἔλεγον, κάλλιον ἂν ἦν οὐκ ἀτέρχασθε εἰς τὴν Σύνοδον· τί καλὸν ἐποιήσατε; Εἶθε μὴ ἐθεωροῦμεν ὑμᾶς ἐκεῖσε ἀφιγμένους (Σιλβέστρος Συροπούλου, *Απομνημονεύματα τῆς ἐν Φλωρεντία Συνόδου*, XI, 13 [ἐκδ. V. Laurent, Παρίσι 1971, σελ. 534 στ. 22-25]).

40. Πὰ τὴ θεολογικὴ διαμάχη μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Ρώμης πρβλ. Beck, *Kirche* κλπ. (σημ. 9), σελ. 306 κ.έ.: Γ. Θεοδωροῦδη, *Ἡ ἐκπόρευσις τοῦ ἁγίου Πνεύματος κατὰ τοὺς συγγραφεῖς τοῦ II αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1990.- Πὰ τὴν ἐξέλιξη στὴ Δύση βλ. λήμμα «*Filioque*», *Lexikon des Mittelalters*, τόμ. IV, στ. 449 κ.έ. (G. Podskalsky).- Ὡς πρὸς τὴν τέχνην στὶς ἐνετοκρατούμενες περιοχάς, πρβλ. γιὰ τὴν Κρήτη Στ. Μαδερακάκη, *Θέματα τῆς εἰκονογραφικῆς παράδοσης τῆς Κρήτης*, *Θεολογία* 62 (1991), σελ. 120 κ.έ. (ἀνατύπου). Πὰ τὴν Κύπρο πρβλ. Ν. Γκιολέ, *Οἱ λειτουργικὲς πηγὲς τῆς Ἀνάληψης* στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἡρακλείδου κλπ., *Πρακτικὰ Β' Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου (Λευκωσία 1981)*, τόμ. Β', Λευκωσία 1986, σελ. 521, καὶ Α. καὶ J. Stylianiou, *The Painted Churches of Cyprus*, Λονδίνο 1985², σελ. 68, 127. Δὲν γνωρίζω νὰ διασώθηκε παράσταση τῆς ἁγ. Τριάδος βυζαντινῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὰ Ἴονια.

41. Ἀρχετὸ ὑλικὸ βλ. στὸν Θ. Προβατάκη, *Τὸ ἅγιον Πνεῦμα εἰς τὴν ὁρθόδοξον ζωγραφικὴν*, Θεσσαλονίκη 1971.

42. Προβατάκη, *δ.π.* (μὲ παλαιότερη βιβλιογραφία), καὶ συμπληρωματικὰ λήμμα «*Dreifaltigkeit*», *Lex. christl. Ikonographie*, τόμ. 1, στ. 525 κ.έ. (W. Braunfels). Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ νέα, εὐλόγη ἐμφαση ποὺ δόθηκε στὴν παράσταση αὐτὴ κατὰ τὸν Ἡουχασμό, ἐφόσον τὸ τριαδικὸ δόγμα συνιστοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια σημεῖα διαμάχης μὲ τὴ δυτικὴ θεολογία· πρβλ. ἀνωτέρω τὰ περὶ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ (ἰδιαίτερα σημ. 35) καὶ γιὰ τὴν τέχνη πολλὰς μνείες στὸν τόμο τῶν R. Samardžić - D. Davidov (ἐκδ.), *Art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle*, Βελιγράδι 1987. Πὰ τὴ μεταβυζαντινὴ εἰκονογραφία τῆς ἁγ. Τριάδος, ἐξαιρετικὰ πολὺπλοχὴ λόγῳ καὶ τῆς παρείσφρυσης τοῦ *Filioque*, δὲν γνωρίζω συνολικὴ διαπραγμάτευση, παρὰ τὸ προφανὲς ἐνδιαφέρον τοῦ θέματος.

όποιες όλοκληρώθηκε ή έπεξεργασία του κειμένου του «Πιστεύω». Στην έμμεση αυτή παράσταση δέν αναγράφεται τó κείμενο του Συμβόλου στά βυζαντινά παραδείγματα τέχνης⁴³.

Στή μεταβυζαντινή περίοδο, έν μέρει από επίδραση τής δυτικής εικονογραφίας, ή παράσταση του «Πιστεύω» πήρε ποικίλες μορφές, πού όρισμένες θά αναφερούν παρακάτω. Σέ κάποιες περιπτώσεις τώρα αναγράφεται και τó κείμενο του Συμβόλου⁴⁴. Πέρα από τόν προφανή κατηγορητικό-διδασκικό σκοπό, στό γεγονός τής αναγραφής του κειμένου ένυπάρχει άσφαλώς και ένα ειδικό αντιορθοδόξο-όμολογιακό νόημα, έμφανές άκριβώς στό όγδοο άρθρο του: διατυπωμένο πάντοτε κατά τήν όρθόδοξη διδασκαλία, άποκρούει έμμεσα τήν κακοδοξία του Filioque. Άς περιορισθομε πάλι στήν Κέρκυρα, πού πρέπει νά ήταν ή αίχμη του δόρατος στήν πάλη κατά των έτεροδόξων στά Ίόνια.

Άπό τήν έκκλησιαστική ιστορία του νησιού γνωρίζουμε πράγματι, ότι παρά τά προνόμια πού παραχώρησε στους Όρθοδόξους των λατινοκρατούμενων περιοχών ό πάπας Λέων Γ' με τή βούλλα του 1521 και τις μεταγενέστερες έπικυρώσεις τής⁴⁵, ό πάπας Κλήμης Η' με τις διατάξεις του 1595 επέμενε νά όμολογούν οι Όρθόδοξοι άποδοχή του Filioque⁴⁶. Τόν ίδιο αιώνα άγιορείτης μοναχός, πού έπισκέφθηκε τó νησί, έξανέστη έπειδή οι όρθόδοξοι κληρικοί ύποχρεώνονταν, προκειμένου νά χειροτονηθούν, νά άποδεχθούν έπίσης τήν κακοδοξία αυτή ένώπιον του λατινισκόπου⁴⁷. Ζώντας σέ ένα τέτοιο περιβάλλον συνεχών πιέσε-

43. Πά τήν ιστορία τής συγκρότησης του κειμένου βλ. λήμματα «Σύμβολον Άποστολικόν» (Ίωάν. Ν. Καμίση), «Σύμβολον Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως» (Σοφ. Δ. Λώλη) και «Σύμβολον Πίστεως» (Σοφ. Δ. Λώλη) στή *ΘΗΕ*, τόμ. ΙΑ', στ. 522-530.- Βυζαντινή εικονογραφία Οίκουμνικών Συνόδων: Chr. Walter, *L'icónographie des conciles dans la tradition byzantine*, Παρίσι 1970- λήμμα "Councils", *ODB*, τόμ. Ι, στ. 540 κ.έ. (Ar. Papadakis - A. Cutler).- Μεταβυζαντινή: Triantaphyllopoulos, *Wandalerei*, σελ. 257 κ.έ.

44. Πρβλ. εικόνα τής Α' Οίκουμνικής Συνόδου Νικαίας (17ος αί.): Α. Ξυγγόπουλου, *Συλλογή Έλένης Α. Σταθάτου*, Άθήνα 1951, άρ. 22 σελ. 26 κ.έ., πίν. 20 (όπου και παρεμφερέ παραδείγματα): συμπληρωματικά στόν Triantaphyllopoulos, *δ.π.*

45. Τούτσα, *Έκκλησία Κερκύρας*, σελ. 44 κ.έ. Πρβλ. Άπ. Ε. Βακαλόπουλου, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, τόμ. Γ, Θεσσαλονίκη 1968, σελ. 176 κ.έ.: Έκδοτική Άθηνών (έκδ.), *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμ. Ι (Άθήνα 1974), σελ. 122.

46. Τούτσα, *δ.π.*, σελ. 57 κ.έ. και σποραδικά.

47. *Ό.π.*, σελ. 132 κ.έ. Άλλά, όπως σημειώνει και ό πρωτοπρ. Γ. Μεταλλινός, *Έκκλησία Κερκύρας* (σημ. 10), σελ. 22, δέν πρέπει νά ληφθεί κατά γράμμα ή άίστηρή κριτική του μοναχού, πού άγνοούσε προφανώς τήν ιδιαιτερότητα των ένετοκρατούμενων περιοχών. Μπορεί νά προσθέσει κανείς και νεώτερη μαρτυρία: παρά, δηλαδή, τήν πασίγνωστη άύστηρότητα του Παπαδιαμάντη στά θέματα λατρείας και τυπικού, αυτός δέν άσκει κριτική κατά των συνηθειών τής τοπικής (κε-

ων, οί επιτόπου Ὁρθόδοξοι ἀντέδρασαν σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ μὲ συγγραφὴ ἐκκλησιαστικῶν ἔργων, ποὺ περιεῖχαν τὴν ὀρθὴ διδασκαλία: περιώνυμα ἦσαν ἡ «Κατήχησις Ἱερὰ» τοῦ Μεγάλου Πρωτοπαπᾶ Χριστοδοῦλου Βούλγαρι (1681, μὲ ἀνατυπώσεις) καὶ ἡ «Πέτρα σκανδάλου» τοῦ ἱερωμένου Ἡλία Μηνιάτη (1718, μὲ ἀλλεπάλληλες κατόπιν ἀνατυπώσεις)⁴⁸.

Μέσα σὲ αὐτό, τὸ ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς μόνιμα ἀνήσυχο κλίμα, πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν, κατὰ τὴν ἀποψή μου, μερικὰ ἰδιόρρυθμα ἔργα ἐκκλησιαστικῆς τέχνης· μάλιστα ὀρισμένα –ὅπως τὰ τρία πρῶτα κατὰ σειρὰ– ἔχουν ἐπισημανθεῖ μέχρι στιγμῆς μόνον στὰ Ἴονια, ἐνῆντε μάλιστα ἀποκλειστικὰ στὴν Κέρκυρα. Ἴδου αὐτὰ:

(α) Κατὰ τὴ διάρκειά τῆς Μεγ. Τεσσαρακοστῆς τὰ συνήθη παραπετάσματα τῆς Ὁραίας Πύλης ἀντικαθίστανται μὲ ἄλλα, ποὺ φέρουν γραμμμένο τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως⁴⁹.

(β) Στὸ ναὸ τῆς Παναγίας τῶν Ξένων στὴν Κέρκυρα⁵⁰, πόλῃ ὅπου ἔδρασε καὶ ὁ Κεφαλλήνιος ἱεράρχης Ἡλίας Μηνιάτης (α΄ δεκαετία 18ου αἰ.)⁵¹, σώζεται ἓνα εἰκονογραφικὸ «ἄπαξ» σὲ εἰκόνα τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰ. ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου⁵², ὅταν καὶ πάλι εἶχαν ἔκτραχυνθεῖ οἱ σχέσεις μεταξὺ Ὁρθοδόξων καὶ Λατίνων⁵³ (πίν. 2). Στὸ βημόθυρο τοῦτο, κάτω ἀπὸ τὴν ἁγία Τριάδα (στοὺ κέντρο τῆς

κυραϊκῆς) Ἐκκλησίας, ἀναγνωρίζοντας τὴν ἰδιομορφία τῶν ἐκεῖ συνθηκῶν καὶ μὴ ἀμφοιβητώντας τὴν ὀρθοδοξία τῆς: πρβλ. Ἀλεξ. Παπαδιαμάντη, «Πάσχα Ρωμῆικο», *Ἄπαντα*, κριτικὴ ἔκδ. Ν. Δ. Τριανταφυλλοπούλου, τόμ. Β΄, Ἀθήνα 1982, σελ. 177 κ.έ.

48. Πρβλ. Legrand - Pernot, *Bibliographie Ioniennne* (σημ. 36), λήμματα 213, 381, 407, 930, 1718 καὶ 290, 345, 372, 377 (ἰταλικὴ μετάφραση), 467, 2384 ἀντίστοιχα. Μάλιστα γιὰ τὰ διαφορετικὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ Ἕλληνες στὶς ἐνετοκρατούμενες χώρες μὲ τοὺς ἑτεροδόξους Λατίνους σὲ σχέση μὲ ἐκεῖνα τῶν Ἑλλήνων στὶς τουρκοκρατούμενες ἐναντι τῶν ἀλλόδοξων Τούρκων, εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὀρισμένα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία (λ.χ. τὸ Κυριακοδρομίον), ὅταν ἀπευθύνονται στὴν κάθε μία κατηγορία Ὁρθοδόξων εἶναι διαφορετικά: βλ. Β. Laourdas, *Greek Religious Texts during the Ottoman Period*, εἰς: H. Birnbaum - Sp. Vryonis (ἐπιμ.), *Aspects of the Balkans. Continuity and Change*, Χάγη-Παρίσι 1972, σελ. 235. Ἡ ἐπισημάνση ἔχει σημασία, ὅπως εἶναι πρὸδηλο, καὶ γιὰ τὴν τέχνη τῶν ἀντίστοιχων περιοχῶν.

49. Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, σελ. 263. Τοῦτο ἦδη γνωστὸ ἐνωρίτερα στὴ Δύση (δ.π.).

50. Ὁ ναὸς, πολὺ κοντὰ (νότια πλατεία) στὸν Ἅγιο Σπυριδῶνα, ἀφελεῖ τὸ ὄνομά του, ὡς γνωστόν, στοὺς «ἐπήλυδες» (Ἡπειρώτες καὶ Ἕλληνες Βορείου Ἡπείρου) κτήτορές του, ὅπως παρόμοιοι ναοὶ καὶ στὰ ἄλλα Ἴονια: βλ. Triantaphyllopoulos, *δ.π.*, σελ. 267.

51. *Ὁ.π.*, σελ. 251, 268.

52. Βλ. Μαρίας Θεοχάρη, «Ἐνα «ἄπαξ» στὴν ὀρθόδοξη ἁγιογραφία, *Πρακτικὰ Δ΄ Πανιωνίου Συνεδρίου (Κέρκυρα 1978)*, τόμ. Β΄, Κέρκυρα 1981 (= *Κερκυραϊκὰ Χρονικά*, τόμ. 26), σελ. 238 κ.έ. Πρβλ. Triantaphyllopoulos, *δ.π.*, σελ. 263 κ.έ.: Βοκοτόπουλου, *Εἰκόνες Κέρκυρας*, σελ. 117 σημ. 23.

53. Τσίτσα, *Ἐκκλησία Κερκύρας*, σελ. 67 κ.έ.

κορυφής) διατάσσονται, σέ ζεύγη, δεξιά 10 Πατέρες τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀριστερά 9 τῆς Ρωμαϊκῆς, ὅλοι προσχισματικοί, κρατώντας ἐνεπίγραφα εἰλητάρια. Ὅλα τὰ κείμενα τῶν εἰληταρίων αὐτῶν, ἑλληνικά καὶ λατινικά, ἀναφέρονται χωρὶς σχετικὰ μὲ τὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς μόνου ἐκπόρευση τοῦ ἁγ. Πνεύματος⁵⁴: πρόκειται λοιπὸν γιὰ μία εὐφυῶς σχεδιασμένη *concordia Ecclesiarum* ὡς πρὸς τὸ ἐπίμαχο ζήτημα τοῦ Filioque, προορισμένη μάλιστα γιὰ ἐμφανῆς σημεῖο τοῦ ναοῦ (βημόθυρο τέμπλου), δηλαδὴ καὶ πάλι γιὰ μιὰ ἐμφαντικὴ δήλωση ὁμολογιακοῦ χαρακτήρα. Τὸ ἔργο ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν Κωνσταντῖνο Κοντάρη καὶ ἀσφαλῶς ἡ σύλληψή του προϋποθέτει ὅτι ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ γνωστὴ ἐγκρατέστατο τῆς Θεολογίας: εὐλόγο εἶναι νομίζω, νὰ διεκδικεῖ τὰ πρωτεῖα ὁ πολὺς Ἡλίας Μηνιάτης⁵⁵.

(γ) Μαζὶ μὲ τὸ βημόθυρο τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀπὸ τὸν Τζάνε (1654), ποὺ εἶδαμε πρὸ πάνων⁵⁶, σὴνζονται στὸν ἴδιο ναὸ τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ἄλλα δύο βημόθυρα τοῦ ἴδιου ζωγράφου, ἔργα τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ποὺ εἰκονίζονται τοὺς ἁγίους Κύριλλο Ἀλεξανδρείας⁵⁷ καὶ Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό⁵⁸. Καὶ αὐτοὶ κρατοῦν εἰλητάρια μὲ χωρία κεμένων τους γιὰ τὴν ἐκπόρευση τοῦ ἁγ. Πνεύματος κατὰ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία. Μπορεῖ ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ παράστασή τους ἐπαναλαμβάνεται καὶ σὲ ἄλλους κερκυραϊκοὺς ναοὺς⁵⁹.

54. Ταύτιση τῶν ἱεραρχῶν καὶ ἀναγραφή τῶν κεμένων, ἀπὸ παλαιότερο ἄρθρο τοῦ Σπ. Κ. Παπαγεωργίου (1908), παρέχει ἡ Θεοχάρη, *δ.π.*, σελ. 229 κ.έ.

55. Γιὰ τὴν προσγραφή στὸν Κωνσταντῖνο Κοντάρη, βάσει ὁμοιότητας μὲ τὸ ἀντίστοιχο, ἐνυπόγραφο βημόθυρο τῆς Ρίζας Ἰεσοῖ στὸν ἴδιο ναὸ, συνηγορεῖ ἡ Θεοχάρη, *δ.π.*, σελ. 234 (τὸ ἐπώνυμο παραθέτει ὡς Κόνταρη). Γιὰ τὸν ζωγράφο βλ. καὶ Βοκοτόπουλου, *δ.π.*, σελ. 61 σημ. 16. Γιὰ τὴν πιθανὴ θεολογικὴ συμβολὴ τοῦ Ἡλίας Μηνιάτη βλ. ἐδῶ, σημ. 51.- Σὲ ἀνάλογη βάση πρέπει, νομίζω, νὰ στηριχθεῖ καὶ ἡ ἐρμηνεία τριῶν βημοθύρων στὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου τοῦ Κόλα στὴ Ζάκυνθο (σήμερα στὸ ἐκεῖ Μουσεῖο), ἔργα τῶν ζωγράφων Γεωργίου Γρυπάρη καὶ Γερασίμου Κουλουμπῆ (1711). Παριστάνονται πάλι τρεῖς προσχισματικοὶ πάπες Ρώμης (οἱ ἄγιοι Σίλβεστρος, Κλήμης καὶ Λέων: βλ. ἀπεικόνιση στοῦ Ντ. Κονόμου, *Ζάκυνθος. Πεντακόσια χρόνια [1478-1978], Ε'*: Τέχνης Ὀδύσεια, τεύχ. Α', Ἐρησικετικὴ τέχνη - Ζωγραφικὴ, Ἀθήνα 1988, εἰκ. 65-67). Μὲ τὸν εὐφυῆ αὐτὸ τρόπο οἱ Ὀρθόδοξοι ἀποκροοῦν τοὺς Λατίνους καὶ τοὺς λατινόφωνους.

56. Βλ. σημ. 26.

57. Βοκοτόπουλου, *Εἰκόνες Κέρκυρας*, ἀρ. 79 σελ. 116 κ.έ., εἰκ. 221.

58. Ὁ.π., ἀρ. 80 σελ. 117 κ.έ., εἰκ. 57.

59. Βοκοτόπουλου, *δ.π.* (σημ. 57, 58).- Παραστάσεις σὲ κερκυραϊκῆς τοιχογραφίαι: (α) Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας: Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, σελ. 11, 187 κ.έ. (β) Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ: Φέρεται ὅτι παριστάνονταν στὴν ἀψίδα τοῦ παλαιῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου στὴ συνοικία Καμπιέλο, ποὺ βομβαρδίστηκε καὶ κατεδαφίστηκε στὸ Β' Παγκόσμιο Πόλεμο· βλ. Παπαγεωργίου, *Ἐκκλησία Κερκύρας*, σελ. 200 κ.έ. (πρβλ. Πάν. Σ. Πιέρη, *Ὁ Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ἡ Κέρκυρα*, Κέρκυρα 1993, σελ. 17 κ.έ., γενικὰ γιὰ τὸ ναὸ).

(δ) Σὲ δύο, τουλάχιστον, ναοὺς τῆς κερκυραϊκῆς ὑπαίθρου, στὸ Περιβόλι⁶⁰ καὶ τὴ Στρογγυλή⁶¹ (καὶ τὰ δύο στὴ Νότια Κέρκυρα), εἰκονογραφοῦνται σὲ τοιχογραφίες, δηλαδὴ σὲ μνημειακὴ κλίμακα, τὰ 12 ἄρθρα τοῦ «Πιστεύω» μὲ πρότυπα δυτικῆς –φλαμανδικῆς– χαλκογραφίης⁶². Τὴν ἴδια ἐποχὴ φιλοτεχνήθηκε καὶ τὸ βημιόθυρο-unicum στὴν Παναγία τῶν Ξένων⁶³: πόσο ἄραγε εἶναι συμπτωματικὸ ὅτι καὶ ἡ περιοχὴ τοῦ Περιβολιοῦ, ἰδιαιτέρως ὁ ναὸς του, σχετίζονται ἅμεσα μὲ τὸν Ἡλία Μηνιάτη καὶ τὴν Παναγία τῶν Ξένων στὴν Κέρκυρα⁶⁴; Ἄτυχῶς στὸ Περιβόλι διασώθηκαν μόνο τὰ 4 τελευταῖα ἄρθρα τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως⁶⁵, ἐνῶ ἀπὸ τὴ Στρογγυλὴ δὲν ἔχει δημοσιευθεῖ τὸ ἐπίμαχο 8ο ἄρθρο⁶⁶. Ὡστόσο ἀπὸ ἓνα πλῆθος εἰκόνων, ποὺ ἀντιγράφουν τὰ ἴδια δυτικοευρωπαϊκὰ πρότυπα⁶⁷, μποροῦμε νὰ εἰκασοῦμε μάλλον μὲ ἀσφάλεια ὅτι καὶ οἱ δύο μνημειακῆς κλίμακας κερκυραϊκῆς συνθέσεις θὰ παρουσίαζαν τὸ ἄρθρο αὐτὸ κατὰ τὴν ὀρθόδοξη περὶ ἐκπορεύσεως διδαχὴ.

Τὸ ἐνδιαφέρον τῶν κερκυραϊκῶν τοιχογραφιῶν δὲν εἶναι τόσο ἡ θεματολογία τους (ὀπάρχον καὶ προγενέστερα καὶ μεταγενέστερα μνημειακὰ σύνολα τοῦ «Πιστεύω» ἐκτός τοῦ Ἰονίου χώρου⁶⁸), ὅσον ὁ τρόπος μεταφορᾶς ἐνὸς δυτικοῦ προτύπου στὰ καθ' ἡμᾶς: ναὶ μὲν διατηρεῖται, κατὰ τὸ δυνατόν, ἡ τεχνολογία καὶ εἰκονογραφία τῶν φλαμανδικῶν χαλκογραφιῶν, δηλαδὴ ὁ Μανιερισμὸς τῶν Κάτω Χωρῶν, ἀλλὰ ἀποφεύγεται ἡ παγίδα τῆς κακοδοξίας τοῦ Filioque, πράγμα

60. Ναὸς Ἁγ. Τιμοθέου καὶ Μαύρας καὶ Τεσσαράκοντα Μαρτύρων: Triantaphyllopoulos, *ὁ.π.*, σελ. 251-274, 355 καὶ πίν. 75-78, μὲ τὴ βιβλιογραφία γιὰ τὴ μεταβυζαντινὴ εἰκονογραφία τοῦ «Πιστεύω» (σελ. 257 κ.έ.). Πρβλ. καὶ *Τέχνη στὴν Κέρκυρα* (σημ. 10), σελ. 68 καὶ πίν. στίς σελ. 79, 81 (B. Παπαδοπούλου).

61. Ναὸς Ὁδηγητριάς: Kl. Gallas, *Korfu. Geschichte, Kultur, Landschaft*, Κολωνία 1986, σελ. 294 κ.έ., πίν. 75, 78 καὶ στή σελ. 294.

62. Τοῦτο ἔχει ἐξακριβωθεῖ γιὰ τὸ ναὸ στὸ Περιβόλι (βλ. σημ. 60). Φαίνεται πιθανὸ καὶ γιὰ τὴ Στρογγυλή, ὅσο τουλάχιστον μπορεῖ νὰ κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀνεπαρκῆ δημοσίευση (βλ. σημ. 61) καὶ τίς παρερμηνεῖες τοῦ ἐκδότη. Δὲν γνωρίζω, ἐάν καὶ στὸ ναὸ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς στὴν Ἄλεπού (ἐπίσης στὴ νότια Κέρκυρα), ποὺ ἔχει τοιχογραφίες τῆς ἴδιας ἐποχῆς –ἔτους 1701– (πρβλ. Triantaphyllopoulos, *ὁ.π.*, σελ. 355) καὶ φέρονται, κατ' ἄλλους, ν' ἀντιγράφουν ἐπίσης δυτικῆς χαλκογραφίης (βλ. *Τέχνη Κερκύρας*, *ὁ.π.*, σελ. 69 καὶ πίν. σελ. 78 - B. Παπαδοπούλου), τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχει σχέση μὲ τὸ Σῦμβολον τῆς Πίστεως.

63. Βλ. σημ. 52.

64. Βλ. σημ. 55.

65. Βλ. σημ. 60.

66. Βλ. σημ. 61.

67. Triantaphyllopoulos, *ὁ.π.*, σελ. 257 κ.έ.

68. Ὁ.π. Εἶναι αἰσθητὸ τὸ κενὸ μᾶς συνολικῆς διαπραγματέυσης τῆς μεταβυζαντινῆς εἰκονογραφίας τοῦ «Πιστεύω».

που υποδηλώνει όχι δουλική αντίγραφή αλλά ἐργήγορη θεολογική και καλλιτεχνική.

Συνοπτικά: ἡ ὑπογράμμιση τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως, ιδιαίτερα τοῦ περι ἁγίου Πνεύματος ὀγδόου ἄρθρου, καὶ ἡ ἐμφαντική τοποθέτησή του σὲ περίοπτα σημεῖα τῶν ναῶν (κατ' ἐξοχὴν στὸ τέμπλο καὶ στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπου συγκεντρώνονται οἱ πιστοί, καὶ πάντοτε σὲ μεγάλες διαστάσεις) μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἔντονη σχετική θεολογική διαμάχη κατὰ τρόπο ἁπτό.

3) Ἡ εἰκονογραφία τῆς Θείας Εὐχαριστίας στὰ Ἴονια Νησιά εἶναι ἐκτεταμένη, μὲ πληθὸς παραλλαγῶν, τόσο ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ παράδοση⁶⁹ ὅσο καὶ μὲ νέα θέματα⁷⁰. Θὰ ὑπομνηματισθεῖ ἐδῶ σύντομα μόνον ἡ παραλλαγὴ τῆς λεγόμενης Θείας Μετάληψεως, γιατί μᾶς ὀδηγεῖ πάλι στὴν Κέρκυρα καὶ στὰ ἐκεῖ διαδραματισθέντα.

Ἡ περιώνυμη εἰκόνα τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ στὴ Μονὴ Πλατυτέρας (πίν. 3) ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ β' ἡμῖσι τοῦ 16ου αἰ. καὶ συνιστᾷ τὸ παλαιότερο μέχρι στιγμῆς γνωστὸ παραδείγμα-πρότυπο αὐτοῦ τοῦ νέου εἰκονογραφικοῦ σχήματος, πού τὸ ἀντιγράφει σημαντικὸς ἀριθμὸς εἰκόνων⁷¹. Κατὰ τὶς σημερινὲς γνώσεις μας, αὐτὲς οἱ τελευταῖες φαίνονται νὰ προέρχονται, κατὰ συντριπτικὸ ποσοστὸ, ἀπὸ τὴν Κέρκυρα⁷². Σὲ τρεῖς μελέτες τοῦ ὁ Π. Βοκοτόπουλος⁷³, κρίνοντας τρεῖς προγενέστερες ἐργασίες τοῦ Ἀ. Ξυγγόπουλου⁷⁴, ἀνατρέπει –ὀρθά, κατὰ τὴ γνώμη

69. Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων, Μελισμὸς, συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες, ὄραμα Πέτρου Ἀλεξανδρείας: πρβλ. Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, σελ. 120 κ.έ., 186 κ.έ.: Βοκοτόπουλου, *Εἰκόνες Κέρκυρας* ἀρ. 96 σελ. 140 κ.έ., εἰκ. 260. Ἀρκετὰ παραδείγματα ἀπαντοῦν καὶ στὰ ἄλλα Ἴονια.

70. Παραδείγματος χάριν Θεία Μετάληψη (βλ. παρακάτω), Ἄρτος Ζωῆς, Θεία Λειτουργία σὲ συνδυασμὸ μὲ ἁγία Τριάδα. Πὰ τὸν τελευταῖο τύπο εἰκονογραφίας σημειώνεται ἀπλῶς ὅτι ἔχει ἐκφρασθεῖ ἡ ἄποψη, πὼς πιθανὸν ἀπηχεῖ ἀντίθεση στὸ δόγμα τοῦ Filioque πρβλ. Βυζελία Βιβλιοθήκη - Πανεπιστημιακὸς Ἐκδόσεις Κρήτης (ἐκδ.), *Εἰκόνες τῆς Κρητικῆς Τέχνης. Ἀπὸ τὸν Χάνδακα ἕως τὴ Μόσχα καὶ τὴν Ἁγία Πετρούπολη (κατάλογος ἐκθεσης)*, Ἡράκλειο 1991, πίν. 99 καὶ σελ. 455 κ.έ. (Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου). Γενικά τὸ ὕλικὸ εἶναι ἐκτεταμένο, ἀδημοσίευτο ἢ ἀνεπαρκῶς γνωστὸ καὶ λείπει ἀκόμη μὰ ὀλοκληρωμένη μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς εὐχαριστιακῆς εἰκονογραφίας.

71. Βοκοτόπουλου, *Εἰκόνες Κέρκυρας*, ἀρ. 39 σελ. 59 κ.έ., εἰκ. 40.

72. Τοῦ ἴδιου, *δ.π.*, σελ. 61. Πρβλ. καὶ τὴν ἐπόμενη σημ.

73. Ὁ.π. καὶ τοῦ ἴδιου, Παρατηρήσεις σὲ εἰκόνες τοῦ Ἐμμανουὴλ Τζάνε, *Πεπραγμένα Δ' Κρητολογικῶν Συνεδρίων (Ἡράκλειο 1976)*, τόμ. Β', Ἀθήνα 1981, σελ. 21 κ.έ., καὶ τοῦ ἴδιου, Ἰδιομορφίες στὴ διακόσμηση τῶν κερκυραϊκῶν τέμπλων, *Κεφαλληνιακὰ Χρονικά* 5 (1986), σελ. 149 κ.έ.

74. Α. Ξυγγόπουλου, *Μουσεῖον Μπενάκη. Κατάλογος τῶν εἰκόνων*, Ἀθήνα 1936, ἀρ. 28 σελ. 41 κ.έ., πίν. 21Α· Τοῦ ἴδιου, *Σχεδίασμα τῆς ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν*

μου– τὰ παλαιότερα συμπεράσματα και καταλήγει στὰ ἑξῆς: δημιουργὸς τοῦ θέματος εἶναι ὁ Μ. Δαμασκηνός, τοῦτο ἐπιχωριάζει στὴν Κέρκυρα –τίθεται και σὲ περιοπτη θέση τῶν τέμπλων–, εἶναι ξένο πρὸς τὴν ὀρθόδοξη εἰκονογραφία και προοιδίει ἐπίδραση δυτικῆ, ἢ ὅποια δὲν προοδιορίζεται εἰδικότερα. Ἄνοιχτό παραμένει τὸ ἐρώτημα, ποιοὶ λόγοι ὤθησαν στὴ νέα, ὄντως πρωτότυπη σύνθεση.

Κατὰ τὸ 1982 εἶχα ἀναφερθεῖ διεξοδικὰ στὴ σύνθεση αὐτή⁷⁵, ὑποστηρίζοντας ὅτι, πρῶτον, ἀποτελεῖ ἀπλοποίηση τῆς περιώνυμης *Disputa* (Ἐριδας γιὰ τὴ Θεία Εὐχαριστία) τοῦ Ραφαήλ στὴ Stanza della Signatura τοῦ Βατικανοῦ (1509-1511), ποῦ ἐπανειλημμένα χαλκοχαράχθηκε και γνώρισε τεράστια διάδοση παντοῦ⁷⁶. Δεύτερον, ὅτι ἡ δημιουργία τοῦ Δαμασκηνοῦ ξεκίνησε ἀπὸ συγκεκριμένο ἔναυσμα: ἀκριβῶς στὴν ἐποχὴ τῆς και κατὰ τὸν ἐπόμενο δέκατο ἔβδομο αἰῶνα εἶχε ξεσπάσει και στὴν Ὀρθόδοξη Ἀνατολὴ ἔντονη ἀμφιγνωμία γύρω ἀπὸ τὴ φύση τῶν Τιμίων Δώρων, ἢ λεγόμενη «ἔριδα περὶ Μετουσιώσεως» (*Transsubstantiatio*). Αὐτὴ εἶχε ἀπασολῆσει τὴ Δύση και τοὺς Βυζαντινοὺς ἤδη προσηγομένους, ἀλλὰ κορυφώθηκε κατὰ τὴ Μεταρρύθμιση και τὴν Ἀντιμεταρρύθμιση⁷⁷. Τρίτον, πὼς ἡ κερκυραϊκὴ σύνθεση τοῦ Δαμασκηνοῦ εἶναι καθ' ὅλα ὀρθόδοξη –ἀρα προοριζόταν και γιὰ Ὀρθοδόξους ἢ μόνο γι' αὐτοὺς–, ἀφοῦ διπλᾶ και τριπλᾶ τονίζει τὸν Ἄρτο ὡς ἔνζυμο (πρόσοφορ) και ὄχι ὡς ἄζυμο (ὄστια). Καὶ τέταρτον, ὅτι προοκειται γιὰ τυπικὸ δειγμα μεταβυζαντινῆς εἰκόνας *ιδιωτικῆς εὐλάβειας* (*Andachtsbild, devotional icon*)⁷⁸.

⁷⁵ Ἄλωση. Ἀθήνα 1957, σελ. 229 κ.έ., και Τοῦ Ἰδιοῦ, Ἡ εἰκόνα τῆς Θείας Μετάληψης τοῦ Ἐμμ. Τζάνε, *Μνημόσυνο Σοφίας Ἀντωνιάδου*, Βενετία 1974, σελ. 288 κ.έ.

⁷⁶ Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Προϋποθέσεις γιὰ μιὰ εἰκονολογία τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης, *Δεύτερο Συμπόσιο Βυζαντινῆς και Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις*, Ἀθήνα 1982, σελ. 96 κ.έ. (πρβλ. Τοῦ Ἰδιοῦ, *Wandmalerei*, σελ. 220 σημ. 72). Ἐκτοτε τὸ ὕλικὸ ἐμπλουτίστηκε με ἀφθονα παραδείγματα, ιδιαίτερα τοιχογραφιῶν, και προβλέπεται δημοσίευσή του.

⁷⁷ Πρβλ. Η. Falck-Ytter, *Raphael's Christologie. Die Fresken «Disputa del Sacramento» und «Schule von Athen»*, Στουτγάρδη 1983. Πρόχειρη ἀπεικόνιση: *Οἱ μεγάλοι ζωγράφοι, τόμ. Β': Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση στὸν Γκρέκο*, «Μέλισσα» (ἔκδ.), Ἀθήνα χ.χ., σελ. 69 ἔγχρ. πίν. XVIII.

⁷⁸ Βλ. τὴν ἐκτεταμένη διερεύνηση –Βυζάντιο, Δύση, Τουρκοκρατία– στὴ διδ. διατρ. τοῦ Νικ. Τζιζιάκη, *Ἡ περὶ μετουσιώσεως (Transsubstantiatio) εὐχαριστιακῆ ἔρις. Συμβολὴ εἰς τὴν ὀρθόδοξον περὶ Μεταβολῆς διδασκαλίαν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος*, Ἀθήνα 1977. Πὰ τὸν 16ο αἰ. (Γαβριήλ Σεβήρος, Μελέτιος Πηγᾶς, Τερεμίας Β') βλ. ιδιαίτερα σελ. 65 κ.έ. Ἡ ἔριδα ἐξακολούθησε και τὸν 17ο αἰῶνα (Κύριλλος Λούκαρις, Δοσίθεος Νοταρᾶς, Μελέτιος Συρίγος, σύνδοι: ὁ.π., σελ. 65 κ.έ.), ἔτσι δὲ προφανῶς δικαιολογεῖται και ἡ διάδοση τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τοῦ Δαμασκηνοῦ ἔως και τὸν 18ο αἰῶνα. Πὰ τίς γενικότερες ἐπιπτώσεις τῆς ἔριδας βλ. και Χρ. Πανναρά, *Ὀρθοδοξία και Δύση στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1992, σελ. 137 κ.έ.

⁷⁹ Πὰ τὴν ἔννοια και τὴ χρῆση τους στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ βλ. Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, συγχάξας, ιδιαίτερα σελ. 290 κ.έ., 372 κ.έ., 394· Τοῦ Ἰδιοῦ, *Προβλήματα και προο-*

Ἄσφαλῶς ἡ καθυστέρηση δημοσίευσης τῆς παραπάνω μελέτης ἔχει ἀκρωρῶσει ἓνα μέρος τοῦ περιεχομένου τῆς⁷⁹. Τὸ οὐσιῶδες ὥστόσο ἐγκλείται στὸ ὅτι διέφυγε σὲ ὅλους τοὺς μέχρι σήμερα μελετητὲς τοῦ θέματος μία βαισικὴ ἐν προκειμένῳ λεπτομέρεια. Ἀνάμεσα δηλαδὴ στὶς κοινὲς τελετὲς, ποὺ συχνὰ μὲ δυσφορία καὶ ἀγανάκτηση ὑποχρῶνονταν οἱ Ὁρθόδοξοι, κληρὸς καὶ λαός, νὰ τελοῦν μὲ τοὺς Λατίνους στὴν Κέρκυρα καὶ στὰ ἄλλα Ἴονια Νησιά ἦταν, ἀκριβῶς, καὶ ἡ μεγάλη ρωμαιοκαθολικὴ κινήτῃ ἑορτῇ τῆς ἀγίας Δωρεᾶς (*Corpus Domini*)⁸⁰, κατὰ τὴν ὁποία, ὡς γνωστόν, ἐξαιρέται ἡ ὄστια τῆς δυτικῆς Θείας Εὐχαριστίας⁸¹. Εἶναι μάλιστα ἀξιοπαρατήρητο ὅτι σημαντικό, πρωταγωνιστικὸ ρόλο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀντίστοιχης εἰκονογραφίας τῆς ἑορτῆς στὴ Δύση ἔπαιξε ἡ Βενετία⁸², ποὺ εἶχε ὡς ἐκ τούτου κάθε λόγο νὰ θέλει νὰ τελεῖται αὐτὴ μὲ κάθε ἐπισημότητα καὶ στὶς ὀρθόδοξες κτήσεις τῆς. Κατὰ συνέπεια, καὶ ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς ἐδικαιολογεῖτο ν' ἀντιδράσει μὲ κάθε τρόπο σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, ὥστε ὁ λαὸς νὰ μὴ περιπέσει στὴ δυτικὴ περὶ Θ. Εὐχαριστίας ἀντίληψη.

Ἔτσι, στὴν τέχνη ἡ καθολικότητα καὶ ἀλήθεια τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος γιὰ τὴ Θ. Εὐχαριστία, στενὰ συνφασμένου πρὸς τὸ Θεῖο Πάθος καὶ τὴν Ἑσχα-

πιπέδες (σημ. 2), σελ. 63· Τοῦ ἴδιου, *Ζωγραφικὴ στὴν Κρήτη* (σημ. 3), σελ. 571 κ.έ.· Τοῦ ἴδιου, *Ὁρθόδοξη Ἀνατολή* (σημ. 2), σελ. 170· Τοῦ ἴδιου, *Ἐνετοκρατούμενη Ἑλλάδα* (σημ. 2), σελ. 349 κ.έ.

79. Κατὰ τὴν πιερὴ διαπίστωση τοῦ Σεφέρη, *τὸ στοιχείωμα τῶν ἀγέννητων εἶναι τὸ φοβερότερο ἀπ' ὅλα* (Σεφέρη - Λορεντζάτου, *Γράμματα, 1948-1968*, ἐπιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Ἀθήνα 1990, σελ. 37).

80. Γενικὰ γιὰ τὶς κοινὲς τελετὲς στὰ Ἴονια βλ. Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, σελ. 52 (βιβλιογραφία) καὶ 57 κ.έ.· Μεταλληνοῦ, *Ἐκκλησία Κερκύρας* (σημ. 10), σελ. 20· Ἀθ. Χ. Τοῖτσα, Γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ καὶ τὸ ἱερὸ λείψανο τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος, *Miscellanea*, Κέρκυρα 1994, σελ. 6 κ.έ., σποραδικά.· Πὰ τὴν τελετὴ τῆς Ἁγ. Δωρεᾶς: Παπαγεωργίου, *Ἐκκλησία Κερκύρας*, σελ. 75, 76 κ.έ.· Τοῖτσα, *Ἐκκλησία Κερκύρας*, σελ. 141 κ.έ. Σημειώνεται ὅτι σὲ αὐτὴν οἱ Ὁρθόδοξοι περιέφεραν καὶ τὸ κερκυραϊκὸ παλλάδιο, τὴν ἀμφίπλευρη βυζαντινὴ εἰκόνα τῆς «Παναγίας τῆς Δημοσιάνας» (βλ. γι' αὐτὴ Βοζοτόπουλου, *Εἰκόνες Κέρκυρας*, ἀρ. 3 σελ. 4 κ.έ. καὶ εἰκ. 4, 5), κάτι ποὺ πιθανὸν συνδέεται μὲ τὸ Τυλιζὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως (βλ. Τοῖτσα, Ἁγ. Σπυρίδων, *ὁ.π.*, σελ. 10 κ.έ.). Ἔτσι, ἡ ρωμαιοκαθολικὴ τελετὴ ἐξισορροπεῖτο ἐν μέρει μὲ τὴν προβολὴ ὀρθόδοξου τυπικοῦ (πρβλ. ἀνάλογο φαινόμενο καὶ παρακάτω, κεφ. 4).

81. Πὰ τὴν ἑορτὴ στὴ Δύση βλ. πρόχειρα λήμμα «Corpus Christi», *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, F. L. Cross (ἔκδ.), Λονδίνο-Ὁξφόρδη 1963⁴, σελ. 345· λήμμα «Fronleichnam», *Lexikon des Mittelalters*, τόμ. IV, στ. 990 κ.έ. (A. Häussling).- Εἰκονογραφία στὴ Δύση: λήμμα «Eucharistie», *Lex. christl. Ikonographie*, τόμ. 1, στ. 687 κ.έ., σποραδικά (J. J. Timmers).

82. Βλ. M. E. Cope, *The Venetian Chapel of the Sacrament in the Sixteenth Century* κλπ., Σιάγιο-Ἰλινόις 1965, σελ. 144 κ.έ.

τολογία⁸³, νομίζω ότι έκφράστηκε λαμπρά και πυκνά με το εικονογραφικό ποινμή του κρητικού ζωγράφου. Πρόκειται για σύνθεση έπεξεργασμένη κάτω από θεολογική καθοδήγηση κάποιου σύγχρονου Όρθοδόξου. Πιστεύω ότι έτσι ερμηνεύεται άνετώτερα και ή σχετική διάδοση του νέου τύπου στο νησί: σέ περίπτωση πού τó θέμα ήταν αίρετικό ή κακόδοξο, δέν θά ήταν τόσο εύπρόσδεκτο από τόν όρθόδοξο κλήρο!

4) Ό ρόλος τών τοπικών άγιων στά Ίόνια Νησιά (Σπυριδώνος, Γερασίου, Διονυσίου) έχει διερευνηθεί πρό πολλού⁸⁴. Οί δύο τελευταίοι, ζώντας με τó ποιμνίο τους (ό άγ. Γεράσιμος έκομμήθη τó 1579, ό άγ. Διονύσιος τó 1624), άσφαλώς λειτούργησαν με τή διδασκαλία και τó βίο τους ως ίσχυρά προτύπια κατά τού προσηλυτισμού. Άλλά ποιός μπορούσε έν προκειμένω νά είναι ό ρόλος τού ιερού σκηνώματος ένός κεκοιμημένου ήδη πρό δώδεκα αιώνων και μάλιστα «έπήλδου», όπως ό άγ. Σπυριδών⁸⁵; Καί όμως ή τοπική, ίσχυρότατη κερκυραϊκή παράδοση θέλει τόν Άγιο της νά συμμετέχει ενεργώς στη ζωή της πόλης και τού νησιού και νά τιμωρεί παραδειγματικά όχι μόνο τούς άλλόθρησκους Όθωμανούς, αλλά και τούς τυχόν άσεβούντες άπέναντί του έτεροδόξους⁸⁶. Έτσι ή σορός τού άγίου (όπως και τών άλλων δύο στα νησιά τους) λιτανεύταν – γίνεται τούτο μέχρι σήμερα – μεγαλόπρεπα, με συμμετοχή κατά κανόνα και τών Λατίνων, τέσσερις φορές έτησίως, σέ ανάμνηση ίσάριθμων θαυματουργικών έπεμβάσεων και στη μνήμη της έορτής του.

Έδώ έμφανίζεται ένα νέο στοιχείο, χαρακτηριστικό για τά Έπτάνησα: έκτεταμένη σειρά έργων, κατά κανόνα ελαιογραφιών μεγάλων διαστάσεων αλλά και

83. Από τήν άχινή περι όρθοδόξου λειτουργίας βιβλιογραφία βλ. τήν πρόσφατη διαπραγμάτευση τού πρεσβ. Νικ. Λουδοβίκου, *Η ένχαριστιακή όντολογία* κλπ., Άθήνα 1992, όπου και έκτεταμένη βιβλιογραφία (σελ. 289-299) σέ σχέση ιδιαίτερα με τή διδασκαλία τού άγ. Μαξίμου τού Όμολογητού· και γενικότερα στού Έρομονάχου Γρηγορίου, *Η Θεία Ένχαριστία. Σχόλια*, Άθήνα 1985², ιδιαίτερα σελ. 13-27.

84. Βιβλιογραφία: Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, σελ. 52 κ.έ., 113 κ.έ., 283 κ.έ. και σποραδικά: για τόν άγιο Σπυριδώνα βλ. και Τσίτσα, Άγ. Σπυριδών (σημ. 80). Έπογραμμίζεται εκ νέου ή ανάγκη για μιá εικονολογική διαπραγμάτευση της εικονογραφίας τών τριών άγιων, όπως και τών λαράνων τών σκηνωμάτων τους.

85. Βλ. βιβλιογραφία σημ. 84 και ιδιαίτερα τίς μελέτες τού πρωτοπρ. Άθαν. Τσίτσα, τού έγκρατεστερου γνώστη τών εκκλησιαστικών πραγμάτων της Κέρκυρας.

86. Χαρακτηριστική ή θαυματουργική επέμβαση τού άγίου έναντίον τού Andrea Pisani, «Καπετάνιο Γενεράλη» (= Γενικού Προνοπή Θεάσεως) τó 1718, πού είχε ως συνέπεια και τήν ανάταξη τού παλαιού Φρουρίου· βλ. Τσίτσα, *Έκκλησία Κερκύρας*, σελ. 68 κ.έ.: Τού Ίδιου, *Ό έρως Σπυριδών*, Κέρκυρα 1967, σελ. 44· Τού Ίδιου, *Η θεομηνία της 10/21 Νοεμβρίου 1718 στην Κέρκυρα*, *Δελτίο της Ίονίου Άκαδημίας* 2 (1986), σελ. 117 κ.έ.

χαρακτικῶν, μᾶς παραδίδει τέτοιες μεγαλόπρεπες λιτανεῖες (πίν. 4)⁸⁷. Τὸ σκηنيκὸ μοιάζει, ἐκ πρώτης ὄψεως, νὰ δυτικοφέρνει ἔντονα (ἄς θυμηθεῖ κανεὶς ἀνάλογα ἔργα στὴ Βενετία, ἀπὸ τὸν Gentile Bellini καὶ τὸν Vittore Carpaccio [15ος-16ος αἰ.] ἕως τὸν 18ο αἰώνα)⁸⁸, ὑπάρχει ἐν τούτοις μία κεφαλαιώδης διαφορὰ: τὰ ἐδῶ ἔργα ἀφοροῦν λιτανεύσεις σκηνωμάτων ὀρθόδοξων ἀγίων, δηλαδὴ ὑπερασπιστῶν τῆς ὀρθῆς πίστης⁸⁹! Ἡ ἐξωτερικὴ λοιπὸν ἔμφαση στὴ μεγαλοπρέπεια καὶ τὴν ἐπισημότητα ἀποσκοπεῖ νὰ ὑπογραμμίσαι τὸν ὁμολογιακὸ, ἀντιδυτικὸ χαρακτήρα τους, ἀντιπαρατάσσοντάς τους στοὺς ἀντίστοιχους ἀγίους τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ παραπάνω συμπέρασμα, ποὺ φρονῶ ὅτι δὲν εἶναι αὐθαίρετο, πιστεύω ὅτι ἐπικυρώνεται ἀπὸ ἄλλη, ἐπίσης κερκυραϊκὴ εἰκονογραφία τοῦ ἁγ. Σπυριδῶνος. Σῶζεται πρᾶγματι μιά μοναδικὴ τοιχογραφία τοῦ 17ου αἰ. στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο τῆς Ἄνω Κορακιάνας, ὅπου ὁ ἐπίσκοπος Τριμυθοῦντος Κύπρου καὶ ὁ ἐπώνυμος τοῦ ναοῦ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας ἀπεικονίζονται, *ὅτε ἐδίόξαν τὸ πάθος τῆς λομμ/κῆς νόσου ἐκ τοῦ τόπου τούτου* κατὰ τὴ δίστιχη ἐπιγραφή, δηλαδὴ τὸ 1630. Ἀπὸ τὴν ἐκτενὴ ἀνάλυση τοῦ θέματος προέκυψε⁹⁰ ὅτι ἡ σύνθεση αὐτὴ πιθανότατα ὑποκρίπτει καὶ ἄλλες συνδηλώσεις. Διότι, ἀφοῦ κανεὶς ἀπὸ τοὺς δύο ἀγίους, καὶ μάλιστα ὡς ζευγος, δὲν συνδέεται, ἔξω ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, μὲ λατρεία σχετικὴ μὲ τὴν κατατρόπωση τῆς πανώλους, ἡ ἐξήγηση τῆς παράστασης πρέπει νὰ βρισκεται ἄλλοι.

Ἐνάμεσα στὶς ἀναγκαστικὲς τελετές, δηλαδὴ τὶς ἀπὸ κοινοῦ μὲ τοὺς Λατίνους, ἦταν καὶ ἡ τῆς 20ῆς Ἰανουαρίου (2 μέρες μετὰ τὴν ἑορτὴ τοῦ ἁγ. Ἀθανά-

87. Πὰ τίς πολλὲς ἐτήσιες λιτανεῖες τοῦ σκηνώματος τοῦ ἁγ. Σπυριδῶνος βλ. Τοῖτσας, *Ἱερός Σπυριδῶν* (σημ. 86) σελ. 50 κ.έ.· Τοῦ ἴδιου, Ἅγ. Σπυριδῶν (σημ. 80), σελ. 13 κ.έ. σποραδικά. - Πὰ τίς ἀντίστοιχες τοῦ ἁγ. Γερασίμου (Κεφαλληνία) καὶ τοῦ ἁγ. Διονυσίου (Ζάκυνθος) πρβλ. Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, σελ. 59 καὶ 211, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Διατριβὴ γιὰ τοὺς πίνακες λιτανειῶν, κυρίως στὴ Ζάκυνθο, ἐκπονεῖ ἡ συνάδελφος ἀρχαιολόγος κ. Αἰκατερίνη Δελαπόρτα.

88. Εἰκονογραφία λιτανειῶν στὴ Δύση: λήμμα «Litanei», *Lex. christl. Ikonographie*, τόμ. 3, στ. 102 κ.έ. (M. Lechner). Πὰ τοὺς δύο βενετιάνους ζωγράφους καὶ τίς λιτανεῖες τους πρβλ. ἀντίστοιχα R. Pallucchini, *Giovanni Bellini*, Βενετία 1949, σποραδικά, καὶ J. Lauts, *Carpaccio*, Λονδίνο 1962, σποραδικά.

89. Τὸν ὀρθόδοξο χαρακτήρα καὶ τὴν ἀπώτερη βυζαντινὴ καταγωγὴ τους εἶχε ἐπισημάνει καὶ ὁ Κ. Σπυριδάκης, *Συνθετικὰ στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Ἑπτανήσον, Πρακτικὰ Ἐπισημάνει* (Κέρκυρα - Κεφαλληνία - Ζάκυνθος 1965), τόμ. Α', Ἀθήνα 1967, σελ. 355, ὑπογράμμισε δὲ πρόσφατα καὶ ὁ Τοῖτσας, Ἅγ. Σπυριδῶν (σημ. 80), σελ. 10 κ.έ. Πρβλ. Triantaphyllopoulos, *Wandmalerei*, σελ. 59.

90. Triantaphyllopoulos, *ὁ.π.*, σελ. 204-211 καὶ πίν. 59. Ἐγχομη ἀπεικόνιση: *Τέχνη στὴν Κέρκυρα* (βλ. σημ. 10) σελ. 76 (B. Παπαδοπούλου).

σίου) εἰς μνήμην τῶν ὀρθόδοξων καὶ δυτικῶν ἁγίων Σεβαστιανοῦ καὶ Φαβιανοῦ, προστατῶν ἀπὸ τὴν πανώλη. Πιθανὸν οἱ Ὀρθόδοξοι ἀντιδροῦν, ἀντικαθιστώντας τους μὲ οἰκείους ἁγίους –μάλιστα μὲ τὸν κατεξοχὴν Ἅγιό τους–, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ 1630 καὶ δημιουργώντας ἔτσι μιὰ ad hoc εἰκονογραφία. Ἐάν συνέτεινε σὲ τοῦτο καὶ ὅτι ὁ ἅγ. Σεβαστιανὸς μὲ τὸν δίδυμό του ἅγιο Ρόκκο, ἐπίσης γνωστότατο στὴν Κέρκυρα⁹¹, εἶχε ἐν μέρει μετατραπῆ στὴ Δύση, ἤδη ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση, σὲ ἀμφίσημο ἔμβλημα ἀτόμων σκανδαλώδους ἠθικῆς συμπεριφορᾶς, εἶναι κατὰ πιθανό⁹².

Συμπερασματικά, καὶ ἡ ἀνάδειξη καὶ ἐμφαντικὴ προβολὴ τοπικῶν ἁγίων –καὶ ὄχι Νεομαρτύρων, ὅπως στὰ τουρκοκρατούμενα μέρη!– συμβαδίζει μὲ τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀναχαιτισθεῖ ἡ ἑτεροδόξη προπαγάνδα.

IV: Ἐκκλησία, Ἱστορία καὶ Ἱστορία τῆς Τέχνης

Μὲ τὰ λίγα παραδείγματα ποὺ ἀναφέρθηκαν ἐπιλεκτικά⁹³ καταβλήθηκε προσπάθεια νὰ καταδειχθοῦν τρία πράγματα. Πρῶτον, ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ ἐν γένει συνιστᾷ οὐσιώδεις τμήματα τοῦ βίου τῶν βαλκανικῶν λαῶν σὲ ὅλη τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ ἀρκετὰ μετὰ ἀπὸ αὐτὴν⁹⁴. Δεύτερον, ὅτι ὁ ἀντίκτυπος τῶν γεγονότων περνᾷ, κατὰ κανόνα μεταμορφωμένος ἢ καλυμμένος ἔντεχνα, στὰ ἔργα τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης καὶ οἱ κακοδοξίες τῶν ἑτεροδόξων ἀντιμετωπίζονται σὲ θεολογικὴ καὶ ὄχι σὲ προσωπικὴ βάση⁹⁵: ἀπέναντι στὸν αἵρετικὸ ἢ

91. Triantaphyllooulos, *δ.π.*, σελ. 211. Στὴν Κέρκυρα ὁ ἅγ. Σεβαστιανὸς λατρευόταν μὲν μαζὶ μὲ τὸν ἅγ. Φαβιανό (βλ. Παπαγεωργίου, *Ἐκκλησία Κερκύρας*, σελ. 74· Τσίτσα, *Ἐκκλησία Κερκύρας*, σελ. 153) ἀλλὰ ἦταν εὐλογία ἢ σύγχυση μὲ τὸν (καθαρὰ δυτικὸ) σύντροφό του ἅγ. Ρόκκο (San Rocco, πρβλ. τοπωνύμιο «Σαρόκκο») στὴν Κέρκυρα, ὅπως καὶ στὰ Κύθηρα, τὴν Κρήτη ἢ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου. Τὸ πρόβλημα τῶν δύο τελευταίων ἁγίων στὴν ὀρθόδοξη εἰκονογραφία καὶ λατρεία ἀπασχολεῖ πρὸ πολλοῦ τὸν ὑπογράφοντα (*δ.π.*, σελ. 211 σημ. 310), κυρίως διότι ἡ τοῦ ἅγ. Σεβαστιανοῦ συνιστᾷ μιὰ πτυχὴ τῶν ἐπιπτώσεων τοῦ Σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν (1054) στὴν ἐκκλησιαστικὴ τέχνη, θέμα ἀνεπαρκῶς διερευνημένο.

92. Triantaphyllooulos, *δ.π.* (βιβλιογρ.).

93. Περισσότερα στοῦ Ἰδίου, *οποραδικά*. Εὐχῆς ἔργο θὰ ἦταν νὰ ἀναληφθεῖ μιὰ συστηματικὴ ἔρευνα γιὰ ὅλα τὰ εἰκονογραφικὰ θέματα, ποὺ ἀπαντῶνται –ἢ ποὺ ἀναπτύχθηκαν– κατεξοχῆ στὰ Ἰόνια, ὅπως αὐτὰ ποὺ μνημονεύθηκαν ἐδῶ.

94. Ἀνάλογα φαινόμενα μὲ τὰ Ἐπτάνησα ἀναπτύχθηκαν καὶ σὲ ἄλλες ὁμόδοξες χώρες (λ.χ. Δαλματία, Ρωσία) γιὰ λόγους ὁμοίους ἢ διαφορετικούς. Συνεπῶς χρειάζεται θεώρηση τῶν φαινομένων σ' ἓνα εὐρύτερο, γεωγραφικὰ καὶ συγκριτικὰ, πεδίο (πρβλ. τοῦ Ἰδίου, σελ. 400 κ.έ.).

95. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀπουσία κάθε προσωπικῆς νύξης κατὰ τῶν ἑτεροδόξων Λατίνων, ἀντίθετα μὲ τὸν ἰσχυρότατο προσωπικὸ, προβλητικὸ τόνο, ποὺ χαρακτήρισε τὴν τέχνη τῆς Μεταρρύθμισης καὶ τῆς Ἀντιμεταρρύθμισης (Λούθηρος, Πάπας, Καλβίνος κ.λ.· βλ. ἐνδεικτικά, G. Pilz, *Ein Sack voll Ablass. Bildsatiren der Reformationszeit*, Βερολίνο [DDR] 1983).

κακόδοξο έπενεργεί ή κληρονομία τής βυζαντινής *φιλανθρωπίας*, διαφορετικής από τόν άναγεννησιακό «χριστιανικό ούμανισμό»⁹⁶. Και τρίτον, ότι έναπόκειται στον άρχαιολόγο/ιστορικό τής βυζαντινής τέχνης νά άνιχνεύσει τó βαθύτερο υπόστρωμα και νόημα τών έργων τέχνης⁹⁷.

Τό τελευταίο σημείο έγείρει φυσικά τó έρώτημα, μήπως τυχόν καταλύεται ή άυτονομία τού έργου τέχνης και ή Ίστορία τής Τέχνης ταυτίζεται με τήν Ίστορία τών Ίδεών ή τήν Ίστορία τού Πολιτισμοϋ. Άλλά ή εικόνα, ώς λατρευτικό είδος, έκφεύγει από τά στενά όρια τού καλλιτεχνήματος/έργου τέχνης⁹⁸. Και κανείς δέν μπορεί νά άρνηθεί ότι και αυτό τó «καθαρό έργο τέχνης» (έν άντως ύπάρχει κάτι τέτοιο!) είναι έκφραση μιās όρισμένης κατάστασης και στιγμής τού ανθρώπινου πνεύματος, συνιστά δηλαδή μιá διανοητική διεργασία, πού άπαιτεί μιάν αντίστοιχη γιά ν' άποκρυπτογραφηθεί. Και άν άκόμη άμφισβητηθεί κάτι τέτοιο, θά έφθαναν νά διαλύσουν τήν άμφιβολία οί ύπομνήσεις δύο κορυφαίων καλλιτεχνών-δημιουργών: Pittura è una causa mentale, συνήθιζε νά λέει ó Ντά Βίντσι και ó Μιχαήλ Άγγελος συμπλήρωνε: Si pinge con il cervello, non con la mano⁹⁹.

96. Έχει πρό πολλού παρατηρηθεί, ότι στη μετεικονομαχική βυζαντινή τέχνη λείπουν οί διασχυρισμοί προσώπων, άκόμη και έτεροδόξων ή αίρετικών (βλ. Α. Grabar, *Byzance. L'art byzantin du Moyen-Age*, Παρίσι 1963, σελ. 49 κ.έ.). Ίσως από τις λίγες εξαίρέσεις στη μεταβυζαντινή εικονογραφία νά είναι τά πρόσωπα όγλου, δημίων ή στρατιωτών, τών όποιών τονίζονται τά «βάρβαρα» χαρακτηριστικά, διότι, ντυμένοι συχνά ώς άλλόδοξοι (Μωαμεθανοί), ταυτίζονται άκριβώς με τούς έθνοϋς τού Γένους και τής Έκκλησίας. Στην Κέρκυρα λ.χ. είναι άξιοσημείωτος ó τύπος τού δημίου και τών στρατιωτών σέ σκηνές μαρτυρίων, πού δημιούργησε ó Μιχαήλ Δαμασκηνός: βλ. γιά παράδειγμα τήν άποτομή τής τιμίας κεφαλής τού Προδρόμου (Βοκοτόπουλου, *Εικόνες Κέρκυρας*, άρ. 27 σελ. 51 κ.έ., εικ. 32· άρ. 97 σελ. 14 κ.έ., εικ. 261· βλ. και εικ. 323) ή τόν λιθοβολισμό τού πρωτομάρτυρου Στεφάνου (δ.π., άρ. 28 σελ. 53 κ.έ., εικ. 31· άρ. 98 σελ. 142, εικ. 258). Προφανώς έδώ ύπαισέρονται και έθνικοί λόγοι άπέναντι στον κατακτητή, δηλαδή ή τέχνη «στρατεύεται» γιά θέματα μη άμιγώς έκκλησιαστικά, όπως δείχνουν και άλλες περιπτώσεις (παραστάσεις δικέφαλου άιετού κ.τ.δ.).

97. Βλ. βιβλιογρ. στή σσημ. 17.

98. Άποφεύγοντας τήν άναγραφή δεκάδων έργασιών μελετητών κάθε ειδικότητας γιά τή φύση τής εικόνας και τή διαφοροποίηση μεθόδου πού επιβάλλει ή ιδιαιτερότητα τής, περιορίζομαι σέ πρόσφατο, όγκώδες βιβλίό με χαρακτηριστικό ύπότιτλο, όπου άναλύεται αυτή ή πραγματικότητα: Η. Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst*, Μόναχο 1993² (ιδίαιτερα γιά τó Βυζάντιο, σελ. 9-330). Είχε πρό πολλού προηγηθεί τó άνάλογο τού Pallas, *Passion und Bestattung* κλ.π., δ.π. (σημ. 18).

99. Υποθέτω ότι πηγή τών δύο ρήσεων, πού τις δανείστηκα από έμμεση μνεία, είναι ó βίος τών καλλιτεχνών αυτών από τόν Giorgio Vasari, *Le vite* κλ.π. (Φλωρεντία 1550 και 1658²)· δέν ήταν προσιτός στίς έδώ βιβλιοθήκες.

Τὰ ἔργα πὸν ἀναλύσαμε, καμωμένα στὰ ἐνετοκρατούμενα Ἴόνια ἢ προορισμένα γιὰ ἐκεῖ, δείχνουν ἀνάγλυφα αὐτὸ πὸν σημειώσαμε στὴν ἀρχή. Μὲ πόση δηλαδὴ σαφήνεια, στὰ πλαίσια ἐνὸς ἀμφιθαλοῦς πολιτισμοῦ, τίθεται τὸ πρόβλημα ἐπιλογῆς ἀνάμεσα σὲ δύο κόσμους, ἀκριβῶς ὅπως τὸ ἔθεσε ἐπιγραμματικὰ ὁ νεώτερος στοχαστής: *Εἶναι τρομερὸ κάποτε μὲ πόση καθαρότητα μπορεῖ νὰ δεῖ ὁ Ἕλληνας τὴν ἀπόσταση πὸν τὸν χωρίζει καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολή καὶ ἀπὸ τὴ Δύση*¹⁰⁰.

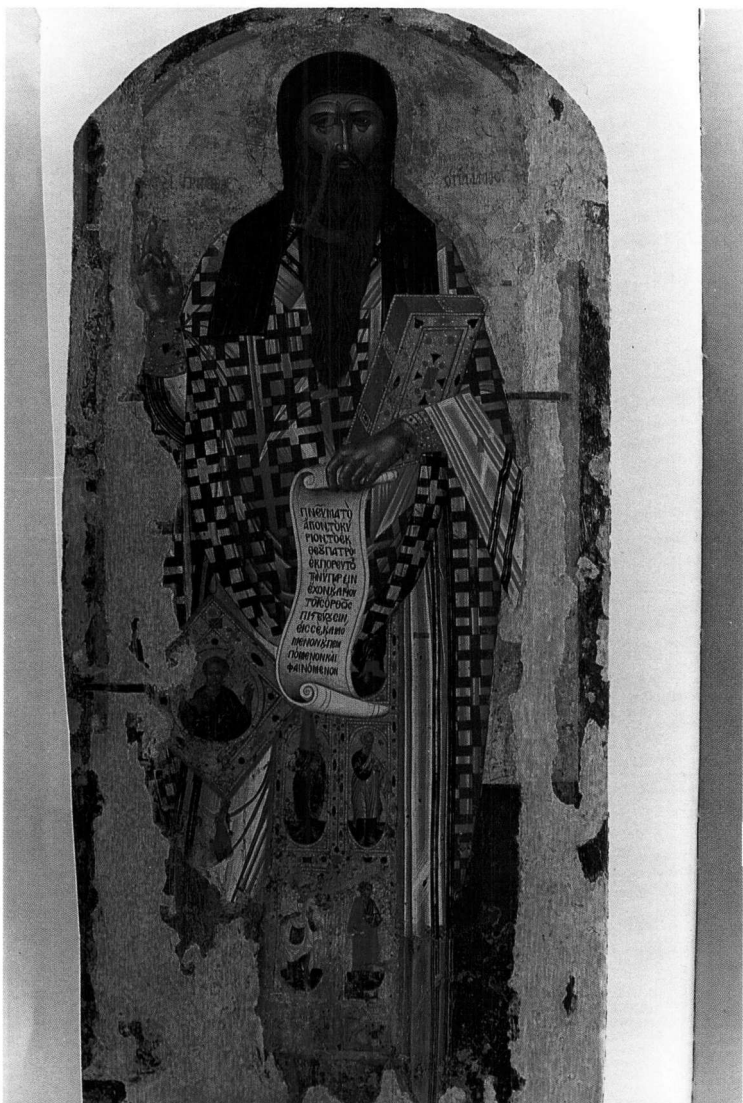
Ἀκολουθώντας στὰ ἴδια χνάρια, ὁ Κεφαλλήνιος εὐπατρίδης Διονύσιος σύζευξε ἐντὸς του, μὲ τρόπο ζηλευτό, Ἑλλάδα, Βυζάντιο καὶ Δύση!

Διδάσκαλε, ἀναπαύου ἐν εἰρήνῃ!

Πανεπιστήμιο Κύπρου - Ἰούλιος '94

Εἰκοστὴ ἐπέτειος τοῦ «Ἀτίλα»

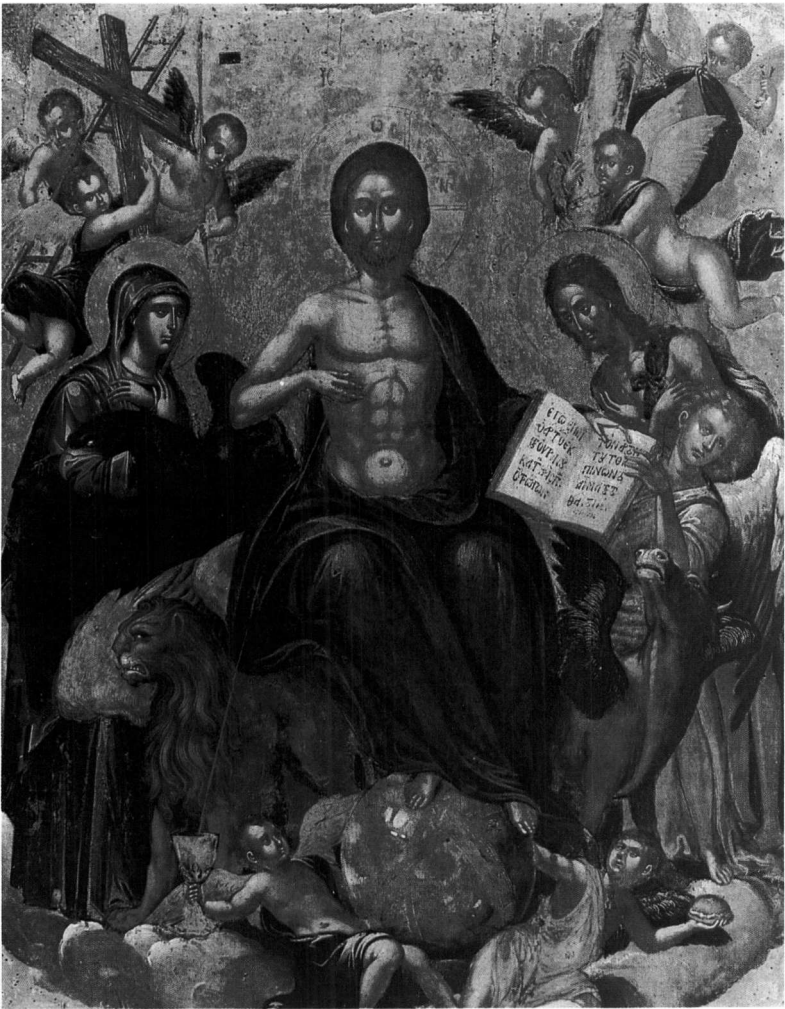
100. Γ. Σεφέρη, *Μέρους ΣΤ' (20.4.1951 - 4.8.1956)*, ἐπιμ. Π. Μέρμηγκα, Ἀθήνα 1986, σελ. 69.

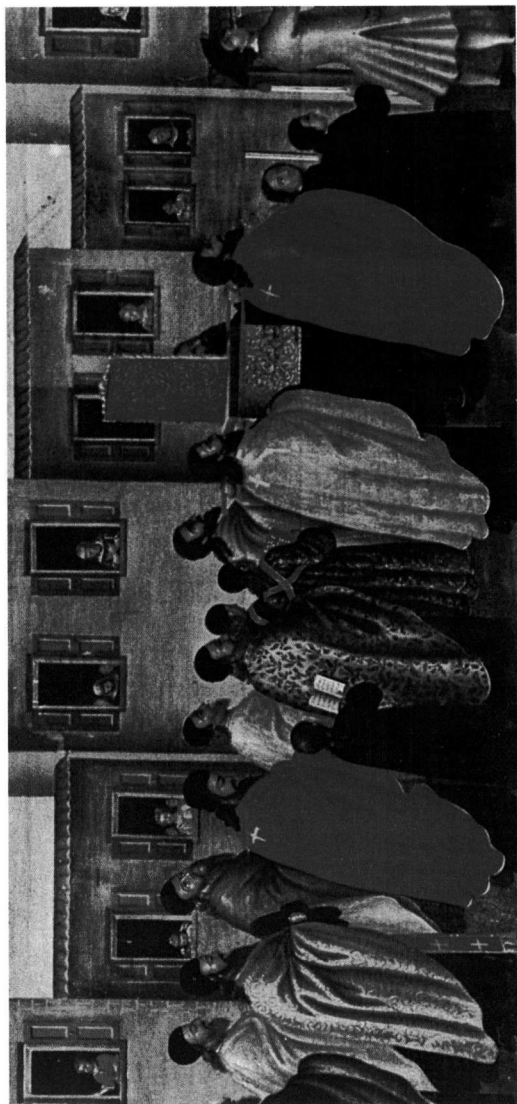
Πίν. 1. Άγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Βημιόθυρο τοῦ Ἐμμαν. Τζάνε (1654)
στον Ἅγιο Ἱάσωνα καὶ Σωσίπατρο Κέρκυρας.

Πίν. 2. Πατέρες της Ανατολικής και της Ρωμαϊκής Ἐκκλησίας, διδάσκοντες κατά τοῦ Filioque. Βημόθυρο (τέλη 17ου - ἀρχές 18ου αἰ.) στήν Παναγία τῶν Ξένων Κέρκυρας.

Πίν. 3. Θεία Μετάληψη. Εικόνα του Μιχαήλ Δαμασκηνού (β' ήμισυ 16ου αί.)
στη Μονή Πλατυτέρας στην Κέρκυρα.

Πίν. 4. Αιτανεία *δγ.* Χαράλαμπος στη Ζάκυνθο (λεπτ.).
Πίνακας Ιωάννου Κοραή πρεσβυτέρου (1756) στο Μουσείο Ζακύνθου.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ

«ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ (14ος-17ος αι.)»

ΕΚΔΟΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ 700 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

Η ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΘΗ ΓΚΟΡΟΥ

ΚΑΙ Η ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΖΑΜΠΕΛΑ ΛΕΟΝΤΑΡΑ

Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗ

«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ε.Π.Ε.» ΤΟΝ ΙΟΥΝΙΟ ΤΟΥ 1998

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE FOR BYZANTINE RESEARCH
2 BYZANTIUM TODAY 2

THE BALKANS
AND THE EAST
MEDITERRANEAN
(12TH - 17TH CENTURIES)

Proceedings of the International Symposium
organised in Athens (January 1994)

MD0006135127

ATHENS 1998